

Historia

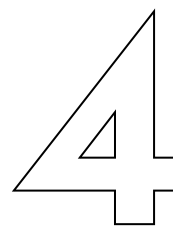
Podręcznik

4

Szymon Ciechanowski
Agnieszka Jankowiak-Maik

Historia

Podręcznik dla klasy czwartej
szkoły podstawowej

Autorzy
Szymon Ciechanowski
dr Agnieszka Jankowiak-Maik (moduł *Prawda czy mit?*)

Redaktor prowadzący
Wojciech Sygut

Redakcja merytoryczna
Szymon Ciechanowski

Redakcja językowa i korekta
Patrycja Ledwójcik

Opracowanie kartograficzne
Carto Team

Opracowanie graficzne
Agnieszka Staniec, Marcin Kot
na podstawie projektu i koncepcji artystycznej
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Koordinacja prac graficznych
Milena Kot

Opracowanie okładki
Agnieszka Staniec, Marcin Kot
na podstawie projektu okładki
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Ilustracja na okładce
Agnieszka Staniec

Ilustracje na stronach działowych
Agnieszka Staniec

Fotoedycja
Grzegorz Wrzecionowski

Redakcja techniczna
Tomasz Ptak

Skład i łamanie
Oficyna Wydawnicza Pegaz / Rafał Kulig
Adam Ziółkowski

W podręczniku zostały uwzględnione zmiany dotyczące zasad pisowni i interpunkcji polskiej obowiązujące od 1 stycznia 2026 roku.

Wydawca oświadcza, że dołożył wszelkich starań, aby dotrzeć do wszystkich właścicieli i dysponentów praw autorskich. Osoby, których nie udało nam się ustalić, prosimy o kontakt z wydawnictwem.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Przestrzegaj praw, jakie im przysługują. Udostępniając książkę lub jej fragmenty, rób to wyłącznie w zakresie dozwolonego użytku, który określają przepisy prawa. Zawartość książki możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Wykorzystywanie treści niniejszego utworu lub jego części do celów eksploracji tekstów i danych (TDM), w szczególności na użytek uczenia maszynowego związanego z procesem szkolenia sztucznej inteligencji, bez wyraźnej zgody wydawcy jest zabronione.

© Grupa MAC S.A., Kielce 2026

ISBN 978-83-8227-952-8

Grupa MAC S.A.
25-561 Kielce, ul. Witosa 76
tel. 41 366 55 55
e-mail: kontakt@mac.pl; www.mac.pl

Spis treści

1. Historia, źródła i czas

1.1. Historia – nauka o przeszłości	6
1.2. O źródłach historycznych	10
Zaskocz wiedzę! <i>Skąd wiemy, co było kiedyś?</i>	14
1.3. Czas w historii	16
1.4. Obliczamy czas	21
Zaskocz wiedzę! <i>Jak powstał kalendarz?</i>	26
Podsumowanie działu 1. <i>Historia, źródła i czas</i>	28

2. Moje miejsce na ziemi

2.1. Odkrywanie historii rodzinnej	34
Zaskocz wiedzę! <i>Jak wykonać drzewo genealogiczne?</i>	38
2.2. Co warto wiedzieć o mapie	40
2.3. Mała ojczyzna i jej przeszłość	44
2.4. Duża ojczyzna – Polska	51
Zaskocz wiedzę! <i>O czym śpiewamy w hymnie</i>	56
Podsumowanie działu 2. <i>Moje miejsce na ziemi</i>	58

3. Początki cywilizacji

3.1. Myśliwy staje się rolnikiem	64
3.2. Egipt darem Nilu	70
Zaskocz wiedzę! <i>O piramidach egipskich</i>	76
3.3. Pismo – epokowy wynalazek	78
Zaskocz wiedzę! <i>Pismo w starożytnym świecie</i>	82
Podsumowanie działu 3. <i>Początki cywilizacji</i>	84

4. W starożytnej Grecji

4.1. Ateny ojczyzną demokracji	90
4.2. Wierzenia starożytnych Greków	98
Zaskocz wiedzę! <i>Igrzyska olimpijskie – greckie święto sportu</i>	104
4.3. Kultura i osiągnięcia Greków	106
Zaskocz wiedzę! <i>Aleksander Wielki i jego podboje</i>	112
Podsumowanie działu 4. <i>W starożytnej Grecji</i>	114

5. Starożytny Rzym

5.1. Rzymianie i ich państwo	120
Zaskocz wiedzę! <i>O czym nam mówią Pompeje?</i>	126
5.2. Rozkwit i upadek Rzymu	128
Zaskocz wiedzę! <i>Legiony rzymskie</i>	133
5.3. Kultura starożytnych Rzymian	134
5.4. Początki chrześcijaństwa	140
Podsumowanie działu 5. <i>Starożytny Rzym</i>	146
Zasięg cywilizacji grecko-rzymskiej (mapa)	152
Co zawdzięczamy starożytnym cywilizacjom?	154
Indeks osób	156
Indeks pojęć	157

JAK KORZYSTAĆ Z PODRĘCZNIKA

TEMAT LEKCJI

Podejmij temat

Wprowadzenie do tematu lekcji

Teksty źródłowe

Przekazy z przeszłości dostarczające wiedzy o dawnych czasach

Tego się nauczysz

Informacja o twoich planowanych osiągnięciach

Prawda czy mit?

Zagadnienia z historii pogłębiające wiedzę

Zaskocz wiedzą!

Treści, które mogą rozwinąć twoje zainteresowania

Krok po kroku

Działania praktyczne z instrukcją pracy

Ciekawe!

Interesujące wiadomości uzupełniające temat lekcji

Więcej na temat

Treści dodatkowe

Definicja

Objaśnienie nowych terminów

Oznaczenie trudniejszego polecenia

Oś czasu

Wydarzenia związane z tematem lekcji

PODSUMOWANIA

W skrócie

Najważniejsze informacje z lekcji

Sprawdź się!

Polecenia i pytania na koniec lekcji lub działu

Podsumowanie działu 1.

Powtórzenie najważniejszych treści działu w atrakcyjnej formie graficznej

IKONY

Praca zespołowa

Nawiązanie do innego przedmiotu

Zastosowanie nowoczesnych technologii

Samokształcenie

Nawiązanie do ilustracji

Warto zobaczyć

Doświadczenie edukacyjne

Moduł kultura

Moduł filozoficzny

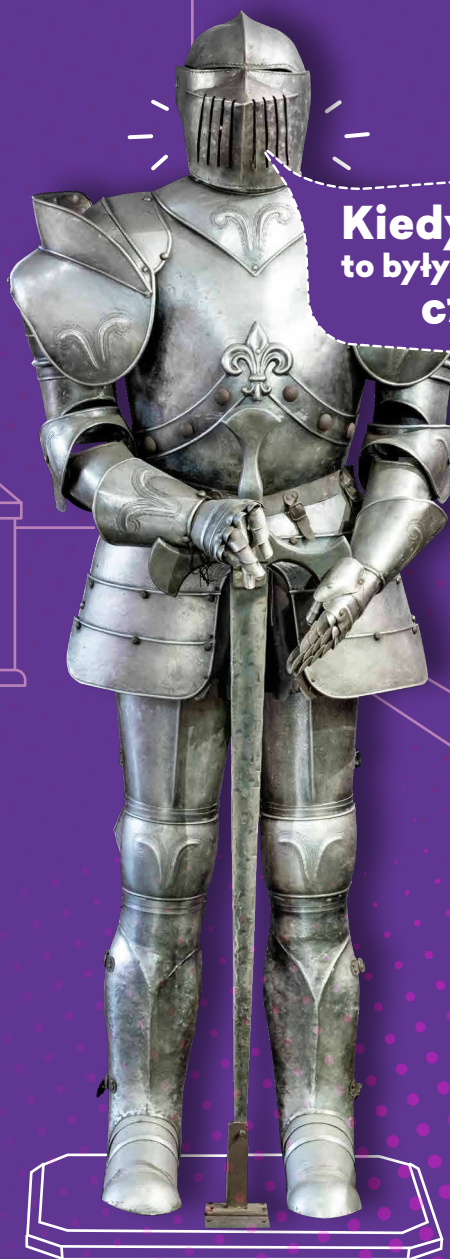
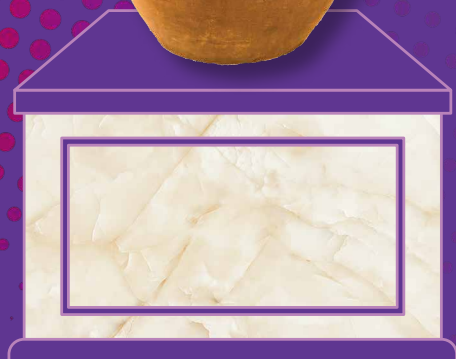
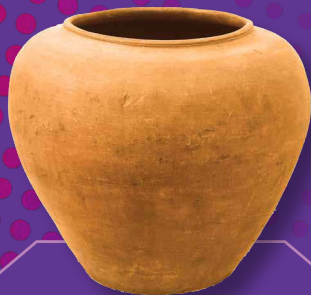
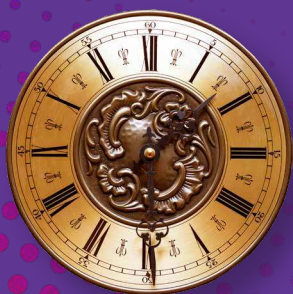

Materiał uzupełniający, wykraczający poza podstawę programową

Tego podręcznika będą używać inni uczniowie. Niczego w nim nie zapisuj. Przekaz go w dobrym stanie.

1. Historia, źródła i czas

- Czym zajmuje się historia?
- Co może być źródłem wiedzy o przeszłości?
- Gdzie można zobaczyć źródła historyczne?
- Co o przeszłości mówią nam ukazane przedmioty?
- Jak można przedstawić upływ czasu?

**Kiedyś
to były
czasy!**

1.1. Historia – nauka o przeszłości

Tego się nauczysz

- Przedstawisz różne znaczenia terminu *historia*.
- Powiesz, na czym polega praca historyka.
- Zrozumiesz, czym jest przyczyna, a czym – skutek.
- Wskażesz podobieństwa i różnice między historią a bajką i legendą.

Podejmij temat

- Opowiedz krótką historię na podstawie ilustracji.

Historia – słowo to ma kilka znaczeń:

1. przeszłość, to, co wydarzyło się wcześniej;
2. nauka o przeszłości;
3. opowieść; 4. przedmiot w szkole.

Wskaż na klepsydrze przeszłość – przedmiot zainteresowania historyków. Wyjaśnij, czym jest przeszłość.

Czym jest historia?

Słowo **historia** można rozumieć na kilka sposobów. Może ono oznaczać na przykład opowieść o jakimś zdarzeniu, choćby o rozbitym wazonie. Historia to również nazwa twojego nowego przedmiotu. Poznasz na nim **dzieje**, czyli to, co wydarzyło się kiedyś – w przeszłości. Dowiesz się, jak ludzie żyli, jak wyglądały miasta, jak się ubierano i czym podróżowano. Informacje na ten temat przynoszą nam badania prowadzone przez naukowców zwanych **historykami**.

Historyk przypomina trochę bohaterów powyższych ilustracji, którzy starają się odtworzyć zniszczony wazon na podstawie starych zdjęć. Historyk składa też z różnych elementów pewien obraz przeszłości. Tworzy go na podstawie starych dokumentów lub zachowanych przedmiotów. Stara się, jak najwierniej odzwierciedlić czasy, które minęły. Zwróć jednak uwagę, że naprawiony wazon, choć przypomina ten oryginalny, nie jest taki sam. Widać na nim rysy i miejsca łączenia. Niektórych elementów brakuje. Z historią jest podobnie. To pewien obraz dziejów. Możliwie najbliższy prawdy, ale nie identyczny.

Dlaczego uczymy się historii?

Podczas nauki historii poznacie dzieje Polski i świata. Lepiej zrozumiecie także świat współczesny.

14 października obchodzimy Dzień Edukacji Narodowej. Z tej okazji odbywają się akademie szkolne, a uczniowie wręczają kwiaty nauczycielom i innym pracownikom szkoły. **Czy wiecie, dlaczego Dzień Edukacji Narodowej przypada na 14 października?**

W naszym otoczeniu znajduje się wiele zamków. Być może zwiedziliście jakiś w czasie wakacji. Zamki łatwo rozpoznać. Mają wysokie wieże i mury. **Czy wiecie, dlaczego budowano zamki? Jaką funkcję pełniły w przeszłości?**

W kufrze z pamiątkami rodzinnymi znajduje się stara opaska należąca do pradziadka. Pochodzi sprzed wielu lat, z czasów II wojny światowej. **Dlaczego ten przedmiot miał dla pradziadka tak wielką wartość?**

HISTORIA ODPOWIADA

Dzień Edukacji Narodowej upamiętnia wydarzenia z 14 października 1773 roku. Wówczas dzięki staraniom króla Stanisława Augusta (na obrazie) w Polsce powstała Komisja Edukacji Narodowej. Był to pierwszy na świecie organ państwowy, który nadzorował system szkolnictwa.

Dawniej zamki budowano, żeby broniły granic państw. Mieszkali w nich królowie, książęta i rycerze. Szczególną rolę w historii Polski pełnił Zamek Królewski na Wawelu w Krakowie. Dawniej był on siedzibą polskich królów. Obecnie pełni funkcję muzeum.

Takie opaski zakładali polscy cywile i żołnierze, którzy uczestniczyli w powstaniu warszawskim. Wybuchło ono przeciw Niemcom podczas II wojny światowej, w sierpniu 1944 roku. Powstańcy walczyli o wolność naszego kraju, ryzykując życie i zdrowie dla ojczyzny.

- Czy dzięki historii można łatwiej zrozumieć świat współczesny? Przedstaw swoje zdanie na ten temat i je uzasadnij. Nawiąż do jednego z przykładów zaprezentowanych na tej stronie.

Historyk – badacz przeszłości

Aby uczynić wydarzenia bardziej zrozumiałymi dla innych, historyk wyjaśnia je i opisuje. Można powiedzieć, że **interpretuje** zdarzenia, czyli przedstawia je w sposób zgodny z własnym rozumieniem. Te same wydarzenia mogą być przez historyków różnie interpretowane i oceniane.

Podczas badań historyk stara się także określić **przyczyny** oraz **skutki** wydarzeń. Przyczyny wyjaśniają, dlaczego doszło do jakiegoś zdarzenia. To często motywacje wpływowych osób lub czynniki, które doprowadziły do określonych zdarzeń. Skutki to natomiast ich następstwa, konsekwencje. Aby zrozumieć, czym są przyczyny i skutki, przyjrzyj się poniższym rysunkom.

Od przyczyny do skutku

Dociekanie przyczyn

Historyk, chcąc ustalić przyczyny wydarzenia, zastanawia się, dlaczego do niego doszło.

W średniowieczu książki wykonywano ręcznie. Skrybowie sami przepisywali teksty, więc skopiowanie jednej książki zajmowało tygodnie lub miesiące pracy. W rezultacie książek było niewiele i były one bardzo drogie. Jan Gutenberg szukał sposobu, który pozwoliłby sporządzać je szybciej, i odniósł sukces.

Okolo 1450 roku niemiecki rzemieślnik Jan Gutenberg opracował metodę powielania tekstu za pomocą ruchomych czcionek. Skonstruował też prasę drukarską. Dzięki wynalazkowi Gutenberga można było w krótkim czasie przygotować wiele egzemplarzy tej samej książki.

Ustalanie skutków

Historyk tłumaczy również, jaki wpływ na życie ludzi miało opisywane wydarzenie.

Skonstruowanie prasy drukarskiej przez Jana Gutenberga i upowszechnienie się jego metody sprawiło, że książek było znacznie więcej, dzięki czemu stały się tańsze i mogły trafić do większej grupy odbiorców.

● Wypiszcie, w parach, pytania, które pomogą wam ustalić przyczyny i skutki wynalezienia prasy drukarskiej.

Historia, legendy i utwory literackie

O bohaterach i wydarzeniach z przeszłości opowiada nie tylko historia. Nawiązują do nich również legendy i utwory literackie. Przeczytaj, czym się od siebie różnią te terminy.

Historia opowiada o prawdziwych postaciach i wydarzeniach. Opiera się na ustaleniach historyków i dąży do wiernego odtworzenia przeszłości. Może być tematem publikacji naukowych lub popularnonaukowych.

Legendy to opowieści przekazywane z pokolenia na pokolenie. Często nawiązują do prawdziwych zdarzeń i miejsc, ale zawierają elementy fantastyki i cudowności. Jedna z legend opowiada o Smoku Wawelskim.

Utwory literackie (np.: powieści, baśnie, bajki) zawierają elementy fikcyjne, czyli zmyślane. Ich autorzy tworzą swoje dzieła, kierując się wyobraźnią, choć czasem nawiązują do prawdziwych wydarzeń i postaci.

- 1 Oceń, który z utworów – artykuł naukowy, legenda, opowiadanie – pozwala dowiedzieć się prawdy o przeszłości. Uzasadnij swoją ocenę.
- 2 Wyobraź sobie, że to samo wydarzenie zostało opisane przez historyka i autora powieści. Powiedz, czym różniłyby się od siebie te opisy.

W skrócie

- Historia to nauka zajmująca się badaniem i opisywaniem przeszłości. Badacza dziejów nazywamy historykiem.
- Historyk opisuje przebieg wydarzeń, a także stara się ustalić ich przyczyny i skutki. Przyczyna wyjaśnia i tłumaczy, dlaczego doszło do jakiegoś zdarzenia. Skutek to następstwo wcześniejszych działań.

Sprawdź się!

- 1 Powiedz, co to jest historia.
- 2 Wyjaśnij, jak rozumiesz zdanie: *Historyk konstruuje pewien obraz przeszłości*. Podaj przykład, który pokazuje, że historycy mogą różnie interpretować to samo wydarzenie.
- 3 Opisz zdarzenie ze swojego życia. Spróbuj wskazać przyczynę i skutek tego zdarzenia.
- 4 Przypomnij sobie legendę o początkach Polski. Zastanów się, czego może ona uczyć współczesnych ludzi.
- 5 Odszukaj w internecie tytuły książek, filmów, seriali i gier o tematyce historycznej. Na wybranym przykładzie wyjaśnij, w jaki sposób twórcy wykorzystali w nim wiedzę historyczną.

Ciekawe!

Jednym z najwybitniejszych polskich historyków był Jan Długosz. Żył w latach 1415–1480. Przez dużą część życia pracował nad swoim najważniejszym dziełem pt. *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Opisał w nim dzieje Polski od początków państwa do 1480 roku. Poniżej: Jan Długosz na obrazie Antoniego Gramatyki.

1.2. O źródłach historycznych

Tego się nauczysz

- Wyjaśnisz, czym są źródła historyczne i podasz ich przykłady.
- Omówisz podział źródeł historycznych.
- Opowiesz, czym zajmuje się archeolog.
- Wymienisz instytucje, które zajmują się ochroną zabytków.

Podjmij temat

- Praca historyka przypomina w pewnym sensie pracę detektywa. Spójrz na rysunki i powiedz, na jakiej podstawie historyk i detektyw starają się odtworzyć wydarzenia z przeszłości.

Ciekawie!

Źródła historyczne, które mają szczególną wartość historyczną i naukową, to zabytki. Są one wpisane do rejestru zabytków. Na tego typu obiektach można dostrzec specjalne oznaczenie międzynarodowe *Zabytek chroniony prawem*.

Czym są źródła historyczne?

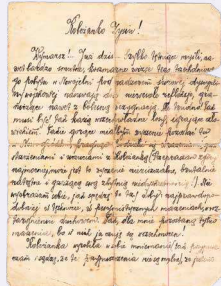
Zauważ, że zarówno detektyw, jak i historyk próbują opisać minione zdarzenia na podstawie zachowanych śladów. Dla historyka te ślady to pozostałości po działalności człowieka, czyli **źródła historyczne**. Na ich podstawie historyk buduje pewien obraz przeszłości.

Podczas pracy ze źródłem historyk musi zachować krytycyzm i dystans wobec przekazu, a także wobec samego siebie. Powinien być:

- **rzetelny** – wydobywać ze źródeł wyłącznie te informacje, które się w nich znajdują, a nie to, co w ogóle wie na dany temat;
- **podejrzliwy** – historyk musi pamiętać, że nie wszystkie przekazy zawierają prawdziwe fakty, a nawet jeśli tak jest, to mogły one zostać zaprezentowane w sposób stronniczy (np. z pominięciem informacji niewygodnych dla autora) – ważnym etapem pracy historyka jest zatem ocena **wiarygodności** źródła;
- **ostrożny** – historyk nie może wyciągać pochopnych wniosków na podstawie jednego źródła, a wszelkie informacje powinien porównywać z przekazami innych autorów;
- **świadomy** tego, że na sposób interpretacji źródeł mają wpływ jego własne doświadczenie i poglądy.

Rodzaje źródeł historycznych

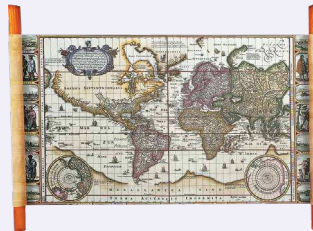
Źródła pisane

Listy

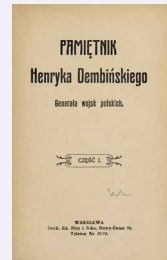
Dokumenty

Mapy

Pamiętniki,
wspomnienia, dzienniki

Źródła niepisane

- materialne

Źródła ikonograficzne
(obrazy, rysunki, rzeźby,
zdjęcia, filmy)

Przedmioty
codziennego
użytku

Pieniądże

Militaria

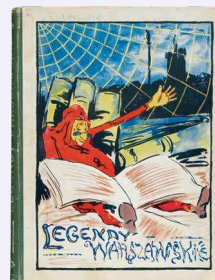

Budowle

- niematerialne

Relacje świadków historii.
Na zdjęciu: Wanda
Traczyk-Stawska,
uczestniczka powstania
warszawskiego

Legendy

Tradycje i zwyczaje

- 1 Wyjaśnij, czym różnią się od siebie zaprezentowane wyżej grupy źródeł historycznych. Opisz krótko te różnice w zeszycie.
- 2 Które spośród ukazanych źródeł historycznych można uznać za najbardziej wiarygodne? Uzasadnij odpowiedź.

Archeolog i wykopaliska

Archeologia – nauka badająca przeszłość na podstawie pozostałości materialnych, które znajdują się w ziemi, na ziemi lub pod wodą.

Ludzie żyjący przed nami pozostawili po sobie wiele śladów. Część z nich odkrywamy zupełnie przypadkiem. Zdarza się, że podczas prac polowych czy budowlanych natrafia się na pozostałości budynków, monety, broń i ozdoby. Badaniem tego typu znalezisk zajmuje się **archeologia**. Specjalista, który znalezione przedmioty bada i opisuje, a także ustala czas ich powstania i pochodzenie, to **archeolog**. Najpierw musi jednak te przedmioty zlokalizować i odszukać. W tym celu organizuje **wykopaliska**.

▲ Wykopaliska archeologiczne w Rzeszowie w 2017 roku. W ich trakcie odkryto ślady osady sprzed 6 tysięcy lat. W czasie prac archeolodzy usuwają kolejne warstwy ziemi. Korzystają z łopat i łopatek **1**, szczotek i pędzelków, narzędzi pomiarowych **2**, aparatów fotograficznych i wykrywaczy metali. Gdy znajdą jakiś przedmiot, opisują go i szkicują **3**. Znaleziska **4** przekazują do pracowni konserwatorskiej, w której odtwarza się wygląd zniszczonych zabytków.

● Wymień narzędzia, z których archeolodzy korzystają podczas wykopalisk. Dlaczego większość prac wykonują ręcznie?

Ciekawe!

Pierwsze polskie muzeum publiczne zostało otwarte w 1801 roku w Puławach niedaleko Lublina. Inicjatorką jego powstania była arystokratka Izabela Czartoryska. Gromadziła ona pamiątki rodzinne oraz eksponaty będące własnością polskich władców, wodzów, uczonych czy ludzi kultury.

Zabytki i ich ochrona

Ochroną i udostępnianiem źródeł historycznych, w tym znalezisk archeologicznych, zajmują się odpowiednie instytucje: archiwa, biblioteki i muzea. W **archiwach** przechowywane są głównie dokumenty sporządzone przez organy publiczne (np.: akta sądowe, księgi rachunkowe, projekty budowlane), ale też zbiory prywatne. W **bibliotekach** gromadzi się głównie książki i czasopisma. W zbiorach największych bibliotek znajdują się także cenne rękopisy. Starsze publikacje są digitalizowane, czyli zapisywane w postaci cyfrowej, a następnie publikowane w internecie. **Muzea** przechowują i konserwują dzieła sztuki i różne inne zabytkowe przedmioty, które udostępniają zwiedzającym na wystawach. W muzeach prowadzi się również badania naukowe oraz rekonstruuje zabytki.

Krok po kroku

Stwórz własne archiwum

Potrzebne będą: pudełko, koszulki na dokumenty, karteczki samoprzylepne, długopis.

Etapy pracy

- 1 Zgromadź – za zgodą dorosłych – ważne źródła historyczne dotyczące twojego życia.
 - 2 Sklasyfikuj materiały według rodzaju zawartości (np.: świadectwa szkolne, dyplomy, zdjęcia, prace plastyczne) i umieść je w osobnych koszulkach. Na koszulkach przyklej karteczki z opisem zawartości.
 - 3 Schowaj zebrane źródła historyczne do pudełka. Na wierzchu przyklej kartkę z napisem *Moje archiwum*.
- Archiwa organizują od czasu do czasu wystawy zgromadzonych zbiorów. Zorganizuj taką wystawę, np. w dniu swoich urodzin. Zaprosz na nią swoich bliskich.

W skrócie

- Wszelkie zachowane ślady działalności człowieka nazywamy źródłami historycznymi. Dzielą się one na źródła pisane i niepisane.
- Archeolog bada dzieje i kulturę dawnych społeczeństw na podstawie źródeł materialnych.
- 📎 ● Obiekty o dużej wartości historycznej to zabytki. Ich ochroną i udostępnianiem zajmują się archiwa, biblioteki i muzea.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, czym zajmuje się archeologia.
- 2 Wytłumacz, na czym polega badanie wiarygodności źródła przez historyka. Powiedz, jakie mogą być skutki wykorzystania niezetelnego źródła w badaniach nad przeszłością.
- ★ Czy przypisanie źródeł historycznych do jednej z wymienionych w podręczniku kategorii jest zawsze łatwe i oczywiste? Podajcie, w parach, przykłady źródeł, których pogrupowanie na pisane, niepisane lub niematerialne może sprawiać problemy.
- ★ Znajdź w internecie informacje na temat dowolnego odkrycia archeologicznego. Jakich informacji dostarczyło nam ono o przeszłości?
- 📎 5 Wymień instytucje, które zajmują się ochroną i udostępnianiem źródeł historycznych. Porównaj ich zadania.

Skansen w Tokarni

▲ Park Etnograficzny w Tokarni koło Kielc jest przykładem skansenu, czyli muzeum pod gołym niebem. Można tu zobaczyć budynki gospodarcze oraz wiejskie zabudowania wraz z ich umeblowaniem i wyposażeniem. Cała ekspozycja odwzorowuje układ wsi sprzed ponad 200 lat. Otoczenie obiektów zmienia się wraz z porami roku. Wiosną w ogródkach zakwitają kwiaty, rosną warzywa i zioła. Na polach uprawia się zboża, które latem są koszone i młócone za pomocą narzędzi używanych dawniej.

Skąd wiemy, co było kiedyś?

Aby poznać przeszłość, archeolodzy prowadzą wykopaliska. Znajdują w ziemi szczątki ludzi i zwierząt, przedmioty używane kiedyś przez człowieka, a także fragmenty budowli przez niego wzniesionych. Na podstawie tego typu znalezisk konstruują obraz przeszłości.

Jak powstaje stanowisko archeologiczne?

Im głębiej, tym starsze znaleziska

Zasadniczo im niżej położona jest warstwa ziemi, tym jest ona starsza i tym starsze znaleziska się w niej znajdują. Na nich przez setki lat formowały się kolejne warstwy, coraz młodsze. Być może na miejscu prehistorycznej osady powstał średniowieczny gród, a dziś jego pozostałości porasta las. Układ warstw pod ziemią przypomina tort. Dla archeologa jest niczym zapis dziejów i pomaga określać czas powstania znaleziska.

Czas powstania	Znalezisko	Pytanie
500 lat temu	 szczątki krowy	Jakie zwierzęta hodowano 500 lat temu?
1000 lat temu	 monety	Jak ludzie zorganizowali swoją gospodarkę 1000 lat temu?
2700 lat temu	 topory	Czym ścinano drzewa 2700 lat temu? Do czego wykorzystywano drewno?
6000 lat temu	 fragmenty naczyń	...
10 000 lat temu	 nóż szczeka jelenia harpun grot włóczni	Jak ludzie zdobywali pożywienie 10 000 lat temu?

Odkrycie osady w Biskupinie i jej rekonstrukcja

W 1933 roku nauczyciel Walenty Szwajcer odkrył w Biskupinie pozostałości osady obronnej sprzed 2700 lat. Krótco po tym rozpoczęły się prace wykopaliskowe, trwające wiele lat. Na podstawie znalezisk archeolodzy zrekonstruowali osadę, którą dziś możemy zwiedzać.

Tak wyglądały pozostałości jednej z odkrytych chat w 1935 roku.

Tak wygląda dziś zrekonstruowana chata w Biskupinie.

Odpowiedź

Zrekonstruowana brama osady.

→ Hodowano krowy.

→ Ważną dziedziną gospodarki był handel. Ludzie kupowali towary, przy ich zakupie posługiwali się monetami.

→ Drzewa ścinano toporami. Z drewna budowano domostwa, wały obronne, bramy.

→ Jedzenie przechowywano w naczyniach wykonanych z gliny.

→ ...

1. Wyjaśnij, jak rozumiesz zdanie: *Im niżej położona jest warstwa ziemi, tym jest ona starsza i tym starsze znaleziska się w niej znajdują.*
2. Uzupełnij brakujące pytanie i odpowiedź. Zadanie wykonaj w zeszycie.
3. Archeolog znajduje krzemienny sierp sprzed 3 tysięcy lat. Jakie wnioski może wyciągnąć na podstawie tego znaleziska?
4. Jakie używane przez nas przedmioty znajdą ludzie za 500 lat i co będą mogli powiedzieć o życiu człowieka w XXI wieku?

1.3. Czas w historii

Tego się nauczysz

- Uporządkujesz daty z wykorzystaniem osi czasu.
- Wskażesz wydarzenie, które uznano za początek ery chrześcijańskiej.
- Wymienisz epoki, na które historycy podzielili dzieje świata.

Podějmyj temat

- Wyjaśnij, do czego służyły przedmioty zaprezentowane na zdjęciach. Od czego zależało działanie tych przedmiotów?

▲ Zegar słoneczny

▲ Klepsydra piaskowa

▲ Klepsydra wodna

▲ Zegar mechaniczny

Kalendarz – system liczenia czasu opracowany na podstawie powtarzających się ruchów ciał niebieskich.

Data – oznaczenie dnia, miesiąca i roku danego wydarzenia.

Czas w pracy historyka

Ludzie od najdawniejszych czasów mierzyli czas. Na podstawie obserwacji stale powtarzających się ruchów Słońca i Księżyca opracowali pierwsze **kalendarze** i wprowadzili trzy podstawowe jednostki czasu: dobę, miesiąc i rok. Zbudowali też pierwsze **zegary**, które odmierzali czas.

W historii określanie czasu jest bardzo ważne. Historycy umiejscawiają w czasie wydarzenia z przeszłości. Robią to chronologicznie – od najstarszego wydarzenia do najnowszego. Upływ czasu można przedstawić w formie strzałki – **taśmy chronologicznej** lub **osi czasu**. **Daty** najdawniejszych wydarzeń umieszcza się na nich po lewej stronie. Im bliżej prawej strony, tym daty są bliższe teraźniejszości.

Budowa piramid w starożytnym Egipcie (ponad 4 tysiące lat temu)

Wydrukowanie pierwszej książki (ponad 500 lat temu)

Narodziny twoich rodziców (kilkadziesiąt lat temu)

Lot kosmiczny Sławosza Uznańskiego-Wiśniewskiego (2025 rok)

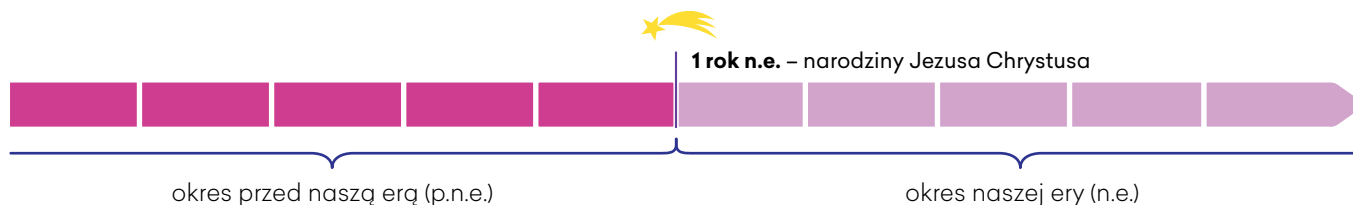
Bardzo odległa przeszłość

Bliższa przeszłość

Niedaleka przeszłość

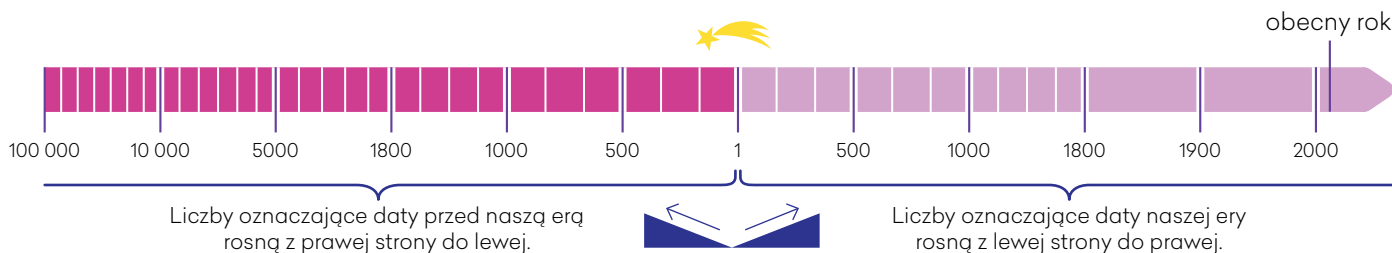
Początek ery chrześcijańskiej

Aby umiejscowić fakty historyczne w czasie, ludzie musieli najpierw ustalić, od którego wydarzenia zacząć liczyć lata. Chrześcijanie za takie wydarzenie uznali narodziny Jezusa Chrystusa. Przyjęto, że Jezus urodził się w roku 1. Okres po jego narodzeniu nazwano **erą chrześcijańską** lub **naszą erą**. Z kolei czasy przed rokiem 1 to **okres przed naszą erą**.

Umieszczanie dat na osi czasu

Na lekcjach historii często będziesz się posługiwać datami sprzed naszej ery. Dlatego warto zapamiętać, że liczby oznaczające właśnie te daty rosną w przeciwną stronę niż liczby oznaczające daty z naszej ery. Rok 1000 p.n.e. był zatem wcześniej niż rok 500 p.n.e.

- Który rok był wcześniej: 1800 rok n.e. czy 1900 rok n.e., 1800 rok p.n.e. czy 1900 rok p.n.e.?

Prawda czy mit?

Czy Jezus urodził się w 1 roku?

Narodzenie Jezusa jest dla chrześcijan jednym z najważniejszych wydarzeń w historii. To od tego wydarzenia chrześcijanie zaczęli liczyć lata. Taki system datowania przyjęto za pewnym średniowiecznym mnichem, który urodził się prawie 500 lat po Jezusie. Dionizy Mały, bo o nim mowa, ustalił, że Jezus przyszedł na świat 25 grudnia w 753 roku od założenia Rzymu. Od kolejnego roku zaczął liczyć erę chrześcijańską. Problem w tym, że Dionizy się pomylił. Narodziny Jezusa miały miejsce wcześniej – najprawdopodobniej między 6 a 4 rokiem p.n.e. Dziś, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, możemy więc uznać, że Jezus narodził się kilka lat przed... narodzinami Jezusa. Jak widać, warto weryfikować każdą informację!

- Czy pomyłka Dionizego wpłynęła na to, jak liczymy lata? Uzasadnij odpowiedź. Jak myślisz, dlaczego mimo odkrycia błędu nie zmieniono systemu datowania?

Epoki w dziejach świata

Historycy wyodrębnili kolejne **epoki**, uwzględniając zmiany zachodzące w rozwoju ludzkości. Jako umowne daty graniczne między epokami przyjęto doniosłe wydarzenia, ważne dokonania lub odkrycia.

STAROŻYTNOŚĆ

Pierwszą epoką, która pozostawiła nam źródła pisane, była starożytność. Z tego powodu jest ona uważana za pierwszą epokę historyczną. Ludzie żyjący w starożytności stworzyli pismo, prawo oraz demokrację. W tej epoce narodził się teatr i zorganizowano pierwsze igrzyska olimpijskie.

OKRES PRZED NASZĄ ERĄ

1 rok – narodziny Jezusa Chrystusa

PREHISTORIA

ok. 4 milionów lat temu –
pojawienie się pierwszych ludzi

PREHISTORIA

W czasach prehistorycznych człowiek opanował wiele umiejętności, które umożliwiły mu przetrwanie, m.in. porozumiewania się, używania narzędzi i rozniecania ognia. Ludzie zaczęli też uprawiać ziemię i hodować zwierzęta. Budowali proste domy. Nie znali pisma.

STAROŻYTNOŚĆ

ok. 3200 roku p.n.e. –
wynalezienie pisma

ŚREDNIOWIECZE

476 rok – upadek
cesarstwa
zachodniorzymskiego

NOWOŻYTNOŚĆ

W tej epoce Europejczycy organizowali dalekie wyprawy morskie, dzięki którym poznali nowe lądy i oceany. Epoka nowożytna to również czas rozwoju techniki, nauki oraz medycyny. W tym okresie wynaleziono między innymi samochód, telefon i szczepionki przeciw wielu groźnym chorobom.

1. Powiedz, jakie wydarzenie uznano za początek epoki nowożytnej, a jakie – epoki współczesnej.
2. Które wydarzenie uznano za początek historii? Jak myślisz dlaczego?
3. Wymieńcie, w parach, podobieństwa i różnice występujące w życiu ludzi w poszczególnych epokach. Zwróćcie uwagę na sposób budowania domów, ubiory i środki transportu.

OKRES NASZEJ ERY

NOWOŻYTNOŚĆ

1492 rok – odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba

WSPÓŁCZESNOŚĆ

1914 rok – wybuch I wojny światowej

ŚREDNIOWIECZE

W średniowieczu powstały nowe królestwa, m.in. Francja, Anglia, a później Polska. W Europie rozwinęła się kultura chrześcijańska. Budowano olbrzymie zamki i wspaniałe kościoły zwane katedrami. W średniowieczu powstało wiele miast, np. Warszawa i Kraków.

WSPÓŁCZESNOŚĆ

W tej epoce rozegrały się dwie okrutne wojny, które odmieniły Europę i świat. Po II wojnie światowej (1939–1945) nastąpił dynamiczny rozwój nauki i techniki: skonstruowano pierwsze komputery, pojawił się internet, zaczęła działać telefonia komórkowa. Człowiek po raz pierwszy wyruszył w kosmos i stanął na Księżycu.

Przedstaw historię swojego życia na osi czasu

Potrzebne będą: kartka, długopis, flamastry.

Etapy pracy

- 1 Zastanów się, które wydarzenia z twojego życia można uznać za ważne. Wybierz te najistotniejsze.
 - 2 Sporządź wstępny projekt – pomoże ci to dostosować ilość tekstu do miejsca.
 - 3 Narysuj strzałkę. Podziel ją na równe odcinki, tak aby liczba odcinków odpowiadała liczbie przeżytych przez ciebie lat. Zapisz daty w porządku chronologicznym. Zaczynij od roku swoich narodzin.
 - 4 Zaznacz daty i wypisz przy nich wydarzenia, które uważasz za szczególnie istotne. Aby twoja praca była bardziej interesująca, przyklej zdjęcia lub sporządź rysunki.
- Porównaj swoją oś czasu z osią czasu koleżanki lub kolegi z ławki. Czy uznaliście te same wydarzenia za najistotniejsze?

Muzeum Nauki Gdańskiej w Gdańsku

▲ W wieży Kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Gdańsku znajduje się Muzeum Nauki Gdańskiej. Placówka ta ma dużą kolekcję zegarów wieżowych. Najstarsze mechanizmy liczą 700 lat.

W skrócie

- Opisywanie historii opiera się na chronologii, czyli porządkowaniu wydarzeń w czasie.
- Dla chrześcijan okres naszej ery to odcinek czasu po narodzinach Jezusa Chrystusa, a okres przed naszą erą to odcinek czasu przed tymi narodzinami.
- Historycy podzielili dzieje świata na kilka epok: prehistorię, starożytność, średniowiecze, nowożytność i współczesność.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, w jaki sposób ludzie na co dzień korzystają z czasu, a do czego jest on potrzebny historykom w pracy. Podaj odpowiednie przykłady.
- 2 Ułóż daty w kolejności chronologicznej: 1525, 1410, 966, 1683, 2004.
- 3 Wyjaśnij, jakie wydarzenie uznano za początek ery chrześcijańskiej.
- 4 Ustal na podstawie rozmów z rodzicami i dziadkami rok rozpoczęcia przez nich nauki w szkole podstawowej. Narysuj taśmę chronologiczną i umieść na niej te daty. Następnie wskaż datę najwcześniejszą i datę najpóźniejszą.
- 5 Wyjaśnij, dlaczego o życiu ludzi w czasach prehistorycznych dowiadujemy się wyłącznie ze źródeł niepisanych.

1.4. Obliczamy czas

Podejmij temat

- Przypomnij sobie, z jakich elementów składa się data.
- Podaj przykłady sytuacji, w których ludzie posługują się datami.

Tego się nauczysz

- Wyjaśnisz, co to jest wiek w historii.
- Poznasz zasady określania wieków.
- Obliczysz upływ czasu między wydarzeniami.

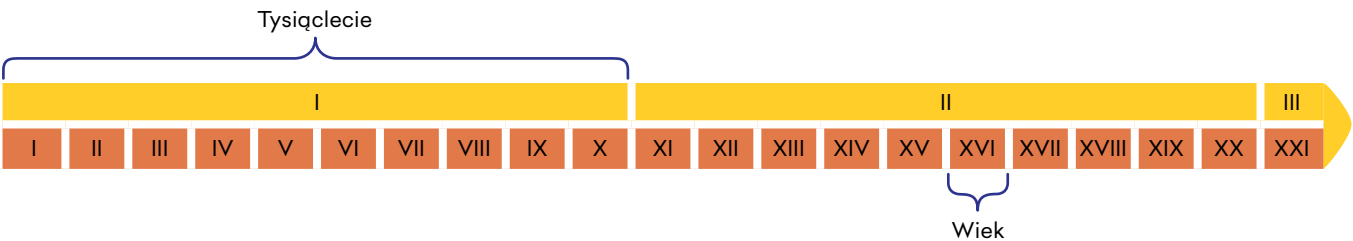
Tysiąclecie i wiek

Historycy porządkują wydarzenia z przeszłości za pomocą dat. Daty najczęściej zawierają numer dnia, nazwę lub numer miesiąca oraz numer roku. Przydatne są również jednostki, które obejmują dłuższe okresy czasu, takie jak **tysiąclecie** i **wiek**.

Tysiąclecie (milenium) to 1000 lat.

Wiek to 100 lat, czyli stulecie.

Jedno tysiąclecie to 10 wieków.

Więcej na temat

Cyfry rzymskie

Wieki i tysiąclecia zapisujemy przy użyciu cyfr rzymskich.

Cyfry rzymskie i cyfry arabskie od 1 do 20							
I	1	VI	6	XI	11	XVI	16
II	2	VII	7	XII	12	XVII	17
III	3	VIII	8	XIII	13	XVIII	18
IV	4	IX	9	XIV	14	XIX	19
V	5	X	10	XV	15	XX	20

- Zamień liczby rzymskie na arabskie, a liczby arabskie na rzymskie: XV, XX, XVII, VI, 4, 10, 7, 13.

Jak określić, w którym wieku nastąpiło dane wydarzenie?

Historycy często posługują się takim określeniem czasu jak wiek. Jego określanie jest bardzo proste. Trzeba tylko pamiętać o kilku ważnych zasadach.

- 1 **Daty czterocyfrowe** rozdzielamy na dwie liczby dwucyfrowe.

- 2 Jeśli druga liczba jest większa od zera, to do pierwszej liczby dodajemy 1.

- 3 Wynik zapisujemy cyframi rzymskimi.

18 | 76 rok

$$18 + 1 = 19$$

Rok 1876 należy do **XIX wieku.**

- 1 **Daty trzycyfrowe** rozdzielamy na cyfrę i liczbę dwucyfrową.

- 2 Jeśli druga liczba jest większa od zera, to do cyfry dodajemy 1.

- 3 Wynik zapisujemy cyframi rzymskimi.

7 | 76 rok p.n.e.

$$7 + 1 = 8$$

Rok 776 p.n.e. należy do **VIII wieku p.n.e.**

- 1 Gdy **dwie ostatnie cyfry w dacie to 00**, wtedy nie dodajemy 1.

20 | 00 rok

$$20 + 0 = 20$$

Rok 2000 należy do **XX wieku.**

7 | 00 rok

$$7 + 0 = 7$$

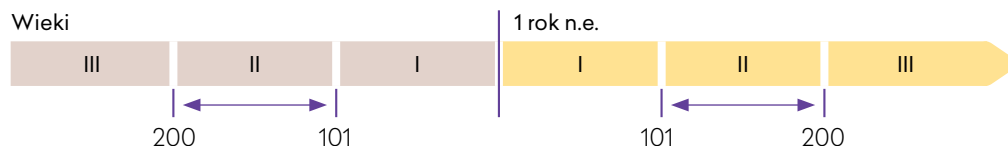
Rok 700 należy do **VII wieku.**

Jeśli chodzi o daty jednocyfrowe i dwucyfrowe, to warto zapamiętać, że wszystkie lata od 1 do 100 roku należą do wieku I. Rok 33 to zatem wiek I. Podobnie jest w przypadku dat sprzed naszej ery. Rok 44 p.n.e. należy do I wieku p.n.e.

- Ustal, do którego wieku należy każda z podanych dat: 1025 rok, 1444 rok, 79 rok, 992 rok.

Początek i koniec wieku

Stulecia naszej ery zawsze zaczynają się datą zakończoną na 01. Ostatnim rokiem danego wieku jest natomiast rok zakończony dwoma zerami. Inaczej jest w przypadku stuleci przed naszą erą. Ich początek wskazuje rok zakończony dwoma zerami, a koniec – rok, którego ostatnie cyfry to 01. Obrazuje to poniższy przykład.

Ciekawe!

Wbrew mylnemu mniemaniu i uroczystej oprawie nadejścia roku 2000 nowy wiek XXI rzeczywiście rozpoczął się nie 1 stycznia 2000 roku, lecz 1 stycznia 2001 roku.

- Powiedz, kiedy się rozpoczął, a kiedy skończył wiek II oraz II wiek p.n.e.

Krok po kroku

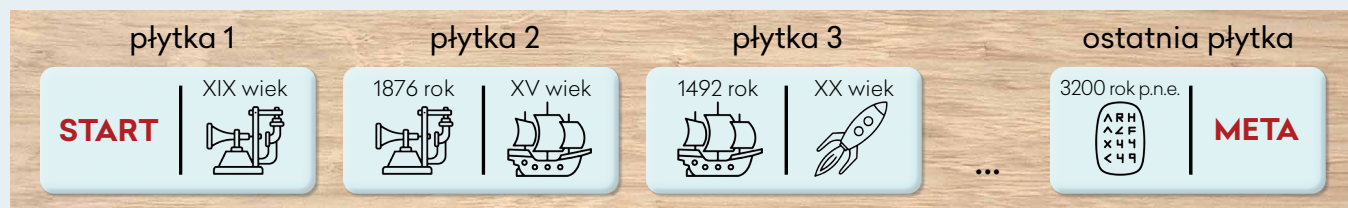
Jak przygotować domino chronologiczne?

Stwórzcie domino kształtujące umiejętność określania wieków.

Potrzebne będą: blok techniczny lub tektura, linijka, ołówek, nożyczki, kredki, flamastry.

Etapy pracy

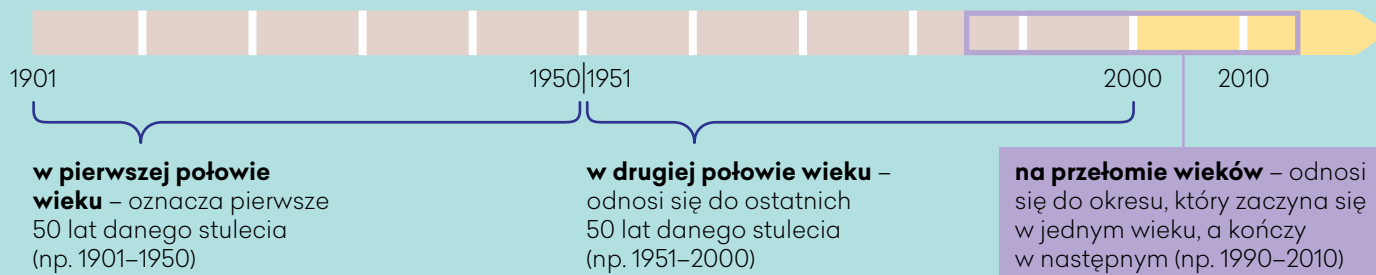
- 1 Podzielcie się na dwuosobowe lub trzyosobowe grupy, tak aby liczba grup była parzysta.
- 2 Narysujcie na grubym papierze lub kartonie 24 płytki domina. Każda z płytek powinna mieć taką samą wielkość (np. 4 x 8 cm) i być pośrodku podzielona pionową linią na dwa pola.
- 3 Na lewym polu pierwszej płytki zapiszcie START, a na prawym polu numer wybranego wieku, np. „XIX wiek”. Na lewym polu drugiej płytki wpiszcie datę należącą do tego stulecia, np. „1876 rok”, a na prawym polu numer innego wieku, np. „XV wiek”. Na lewym polu trzeciej płytki zapiszcie datę z XV wieku, np. „1492 rok”, a na prawym polu numer innego wieku (takiego, który nie pojawił się wcześniej). W podobny sposób uzupełnijcie pozostałe płytki. Wykorzystajcie również daty sprzed naszej ery. Na prawym polu ostatniej płytki zapiszcie META.

- 4 Aby uatrakcyjnić domino, możecie ozdobić każdą płytkę rysunkiem wynalazku skonstruowanego w danym roku lub symbolem wydarzenia, które miało wówczas miejsce.
 - 5 Wytnijcie płytki.
 - Wymieńcie się swoim zestawem z inną grupą. Rozsypcie płytki i zagrajcie wspólnie w domino.
- 😊😊 Zasady gry znajdziecie w internecie.

Przydatne wyrażenia dotyczące czasu

Historycy posługują się różnymi wyrażeniami dotyczącymi czasu. Poznaj je na przykładzie XX wieku.

- W którym wieku umieścisz podane daty: 1385 rok, 747 rok, 1805 rok, 1295 rok, 70 rok? Posłuż się poznanymi wyrażeniami.

Jak obliczać upływ czasu?

Gdy chcemy się dowiedzieć, ile lat minęło między zdarzeniami, obliczamy **upływ czasu**.

Rzymskie Koloseum budowano od 72 do 80 roku n.e. Ile to lat?

- Jeśli mamy daty z tej samej ery, to od liczby większej odejmujemy mniejszą.

$$80 - 72 = 8$$

Budowa Koloseum trwała osiem lat.

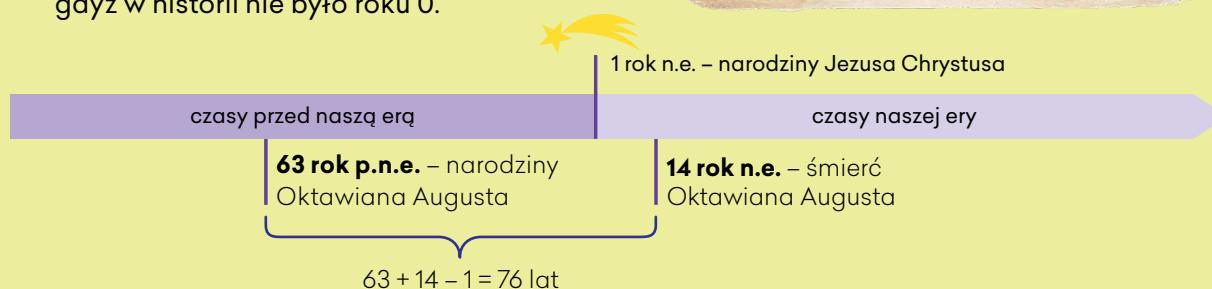
Cesarz Rzymu Oktawian August urodził się w 63 roku p.n.e., a zmarł w 14 roku n.e. Ile lat żył?

- Gdy wydarzenia miały miejsce w różnych erach, daty dodajemy do siebie.
- Od wyniku odejmujemy 1, gdyż w historii nie było roku 0.

$$63 + 14 = 77$$

$$77 - 1 = 76$$

Rzymski cesarz Oktawian August żył 76 lat.

W skrócie

- Wiek (stulecie) to 100 lat, a tysiąclecie to 1000 lat.
- Każdy nowy wiek naszej ery zaczyna się od roku zakończonego cyframi 01, a kończy datą, której dwie ostatnie cyfry to 00.
- Aby określić, w którym wieku nastąpiło dane wydarzenie, zastanawiamy dwie ostatnie cyfry daty. Do powstałej w ten sposób liczby dodajemy 1. Wyjątek stanowią daty zakończone na 00.
- W celu obliczenia upływu czasu między wydarzeniami z tej samej ery od większej daty odejmujemy mniejszą. Gdy wydarzenia miały miejsce w różnych erach, daty dodajemy do siebie, a od wyniku odejmujemy 1.

Sprawdź się!

- 1 Wymień poznane jednostki czasu. Uporządkuj je od najkrótszej do najdłuższej.
- 2 Powiedz, z którego wieku pochodzą źródła zaprezentowane na zdjęciach. Dodatkowo możesz posłużyć się wyrażeniami opisanymi w *Więcej na temat* na s. 24.

▲ Bilet z 1900 roku

▲ Informator turystyczny

▲ Grzebień ze 160 roku

▲ Kalendarz

▲ Grecka zabawka dziecięca, czas powstania: około 950–900 p.n.e.

- 3 Jakie wieki powinny się znaleźć w pustych miejscach na taśmach chronologicznych? Nie zapisuj odpowiedzi w podręczniku.

Wieki

Wieki

p.n.e.

Ciekawe!

Pod koniec XX wieku media nagłaśniały problem tak zwanej pluskwy milenijnej. Tak rozumiano światowy chaos, który miał nastąpić z powodu uznania przez komputery daty „00” za rok 1900, a nie 2000. Straszono, że zmiana daty doprowadzi do wyłączenia komputerów, zamknięcia instytucji, banków i fabryk. W rzeczywistości spowodowała drobne problemy związane głównie z obsługą kart płatniczych czy biletów.

Karpacka Troja

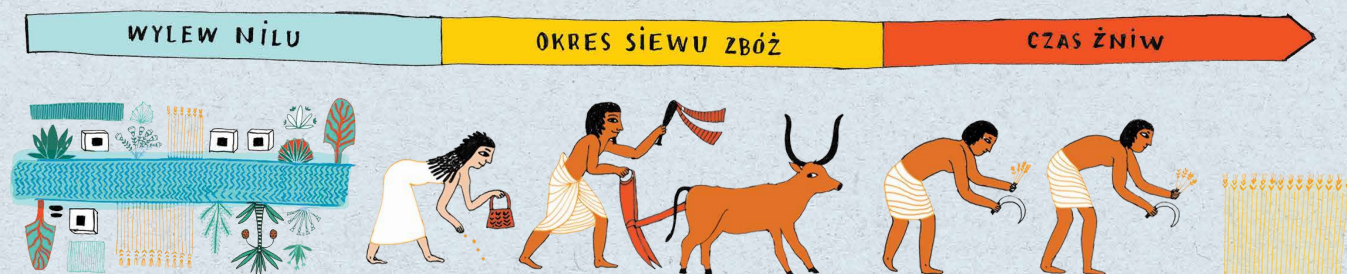
▲ Nie umiemy przenosić się w czasie, ale możemy zobaczyć, jak żyli ludzie w dawnych wiekach. Okazją ku temu są duże imprezy historyczne, np. Karpacki Festiwal Archeologiczny w Trzcinicy na Podkarpaciu. Można na nim zobaczyć grupy rekonstrukcyjne, które odtwarzają realia życia w średniowiecznej osadzie.

Jak powstał kalendarz?

W starożytności ludzie wyznaczyli upływ czasu na podstawie obserwacji Słońca, gwiazd i Księżyca. Na tych obserwacjach opierały się pierwsze kalendarze.

KALENDARZ EGIPSKI

Jeden z pierwszych kalendarzy opracowali starożytni Egipcjanie około 5 tysięcy lat temu. Mieszkańcy Egiptu zauważyli, że pewne zjawiska przyrodnicze są powtarzalne: Słońce i Księżyc regularnie wschodzą i zachodzą, pory suche przeplatają się z porami deszczowymi, a obfite opady sprawiają, że ich rzeka (Nil) wylewa. Na podstawie takich obserwacji Egipcjanie wyodrębnili trzy okresy. Poszczególne okresy Egipcjanie podzielili na cztery miesiące, z których każdy miał 30 dni. Do tych 360 dni Egipcjanie dodali pięć dni świątecznych. W ten sposób powstał pierwszy kalendarz. Rok liczył w nim 365 dni.

WCZESNY KALENDARZ RZYMSKI

Starożytni Rzymianie opracowali kalendarz na podstawie obserwacji Księżyca. Na początku istnienia Rzymu, czyli w VIII wieku p.n.e., rok miał 304 dni i był podzielony na dziesięć miesięcy. Rozpoczął się od marca, zwanego po łacinie *Martius*. Nazwa ta pochodziła od imienia rzymskiego boga wojny – Marsa. Taki podział roku znalazł swoje odbicie w łacińskich nazwach kolejnych miesięcy – *September* to miesiąc siódmy (od łacińskiego liczebnika *septem*), *October* – ósmy, *November* – dziewiąty, a *December* – dziesiąty. Z czasem do kalendarza rzymskiego wprowadzono dwa dodatkowe miesiące – *Ianuarius* i *Februarius*.

KALENDARZ JULIAŃSKI

Rok w kalendarzu rzymskim trwał 355 dni i był krótszy niż rok słoneczny, czyli okres, w którym Ziemia okrąży Słońce (wynosi on 365,25 dnia). Aby zsynchronizować kalendarz z porami roku, trzeba było dodawać od czasu do czasu brakujące dni. W 46 roku p.n.e. rzymski wódz Juliusz Cezar przeprowadził reformę kalendarza. Wprowadzono wówczas rok słoneczny liczący 365 dni, a co cztery lata rok przestępny składający się z 366 dni. Kalendarz ten na cześć Juliusza Cezara nazwano juliańskim.

Nazywam się Juliusz Cezar.
Czy wiesz, że jeden z rzymskich
miesięcy – *lulius* – otrzymał
nazwę na moją cześć?

KALENDARZ GREGORIAŃSKI

Papież Grzegorz XIII

W kalendarzu juliańskim rok był o 11 minut za długi w stosunku do roku słonecznego. Z biegiem czasu różnica między rokiem kalendarzowym a rokiem słonecznym była coraz większa. Po upływie 1500 lat wynosiła już 10 dni. Aby temu zaradzić, papież Grzegorz XIII nakazał pominąć 10 dni w 1582 roku. W ten sposób po 4 października nastąpił 15 października. Papież udoskonalił też sposób naliczania lat przestępnych. Ustalił, że lata, których ostatnie cyfry to 00, są przestępne tylko wtedy, jeżeli dwie pierwsze cyfry tworzą liczbę podzieloną przez cztery.

Kalendarz gregoriański obowiązuje dziś w większości krajów na świecie z wyjątkiem krajów muzułmańskich. Natomiast kalendarz juliański jest nadal stosowany w Kościele prawosławnym. Różnica między kalendarzami – juliańskim i gregoriańskim – wynosiła w XX wieku 13 dni.

1. Wyjaśnij, w jaki sposób twórcy poszczególnych kalendarzy próbowali dostosować długość roku kalendarzowego do długości roku słonecznego.
2. Wybierz jeden zaskakujący fakt z historii kalendarza. Poszukaj więcej informacji na temat tego faktu.

Podsumowanie działu 1. Historia, źródła i czas

Archeologia – nauka badająca przeszłość na podstawie pozostałości materialnych, które znajdują się w ziemi, na ziemi lub pod wodą.

Data – oznaczenie dnia, miesiąca i roku danego wydarzenia.

Epoka – okres w dziejach wyodrębniony ze względu na charakterystyczne dla niego warunki życia ludzi lub dominujące w nim zjawiska. Jego początek lub koniec często wskazują doniosłe wydarzenia. Historycy podzielili dzieje świata na kilka głównych epok: prehistorię, starożytność, średniowiecze, nowożytność i współczesność.

Era – okres zapoczątkowany jakimś doniosłym wydarzeniem, od którego liczy się czas, np. era chrześcijańska.

Historia – 1. przeszłość, to, co wydarzyło się wcześniej; 2. nauka o przeszłości; 3. opowieść o jakimś zdarzeniu; 4. przedmiot w szkole.

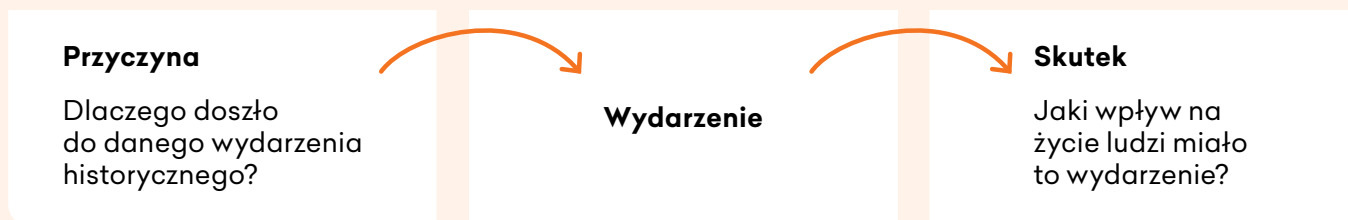
Kalendarz – system liczenia czasu opracowany na podstawie powtarzających się ruchów ciał niebieskich.

Legenda – opowieść przekazywana z pokolenia na pokolenie. Często nawiązuje do prawdziwych zdarzeń i miejsc, ale zawiera elementy fantastyki i cudowności.

Zabytek – stara i cenna rzecz o dużej wartości historycznej i naukowej, np.: budowla, obraz, moneta.

Źródła historyczne – wszelkie ślady działalności człowieka, które przynoszą informacje o przeszłości.

- Podczas badań historyk stara się ustalić przyczyny i skutki wydarzeń.

Źródła historyczne

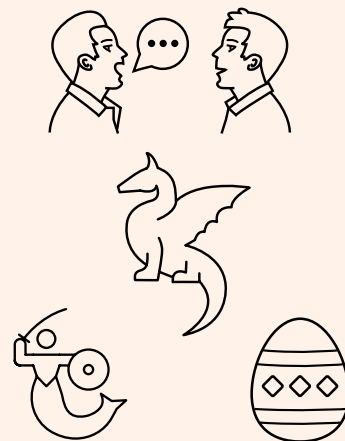
pisane

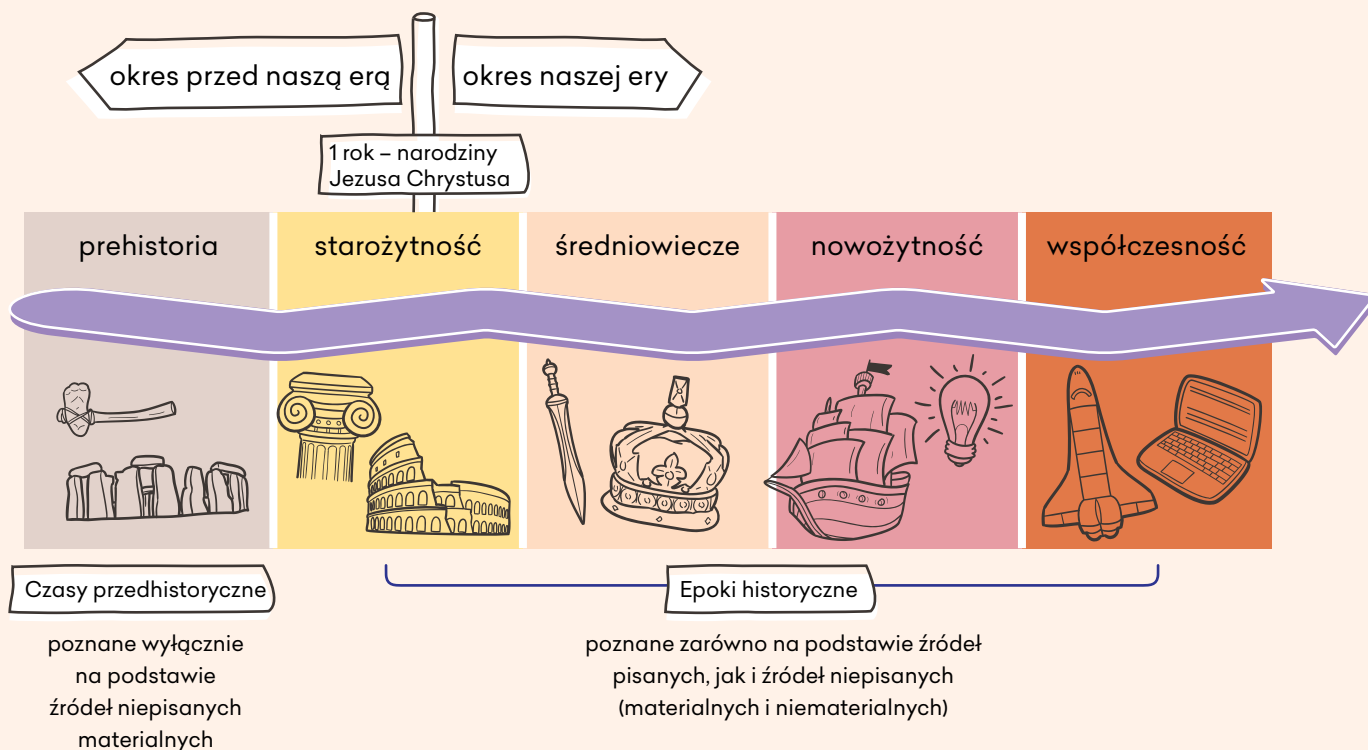

niepisane materialne

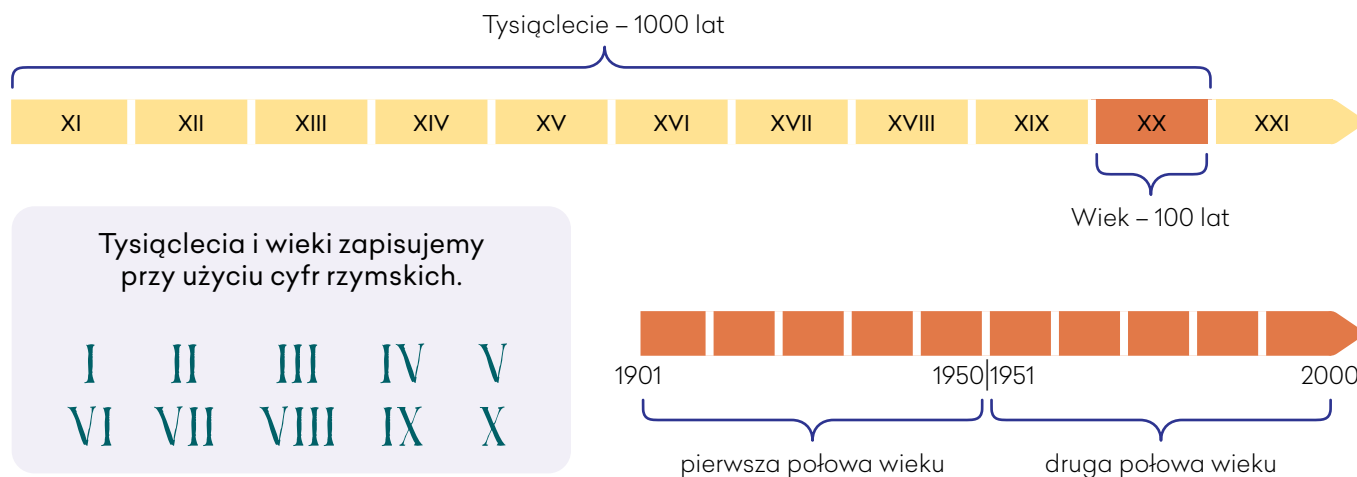

niepisane niematerialne

Ważniejsze terminy chronologiczne

Jak obliczać wieki?

Do I wieku należą daty od 1 do 100.

7|76 rok $\rightarrow 7 + 1 = 8$,
a więc to wiek VIII.

18|76 rok $\rightarrow 18 + 1 = 19$,
a więc to wiek XIX.

2000 rok $\rightarrow 20 + 0 = 20$,
a więc to wiek XX.

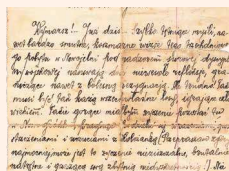
- W celu obliczenia upływu czasu między wydarzeniami z tej samej ery od większej daty odejmujemy mniejszą. Gdy wydarzenia miały miejsce w różnych erach, daty dodajemy do siebie, a od wyniku odejmujemy 1.

Sprawdź się!

- 1 Opowiedz, na czym polega praca historyka i skąd historycy czerpią wiedzę o przeszłości.
- 2 Przyjrzyj się fotografiom, na których zaprezentowano różne źródła historyczne. Następnie wykonaj polecenia.

▲ Grzebień

▲ List

▲ Moneta

▲ Akt

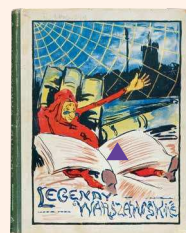
▲ Fotografia

▲ Tradycje

▲ Zabawka

▲ Podania ustne

- a) Przyporządkuj zaprezentowane źródła do odpowiednich kategorii wymienionych w tabeli. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij.

Źródła pisane	Źródła niepisane	
	materialne	niematerialne

- b) Wymień nazwy przedmiotów, które możemy zobaczyć najpewniej dzięki odkryciom archeologów.

- 3 Przeczytaj fragment dzieła Tukidydesa – jednego z największych historyków starożytności. Na podstawie tekstu wykonaj polecenia.

Jeśli chodzi o słuchaczy, to dzieło moje, pozbawione baśni, wyda im się może mniej interesujące, lecz wystarczy mi, jeśli uznają je za pożyteczne ci, którzy będą chcieli poznać dokładnie przeszłość i wyrobić sobie sąd o takich samych lub podobnych wydarzeniach, jakie zgodnie ze zwykłą kolejną spraw ludzkich mogą zajść w przyszłości. Dzieło moje jest bowiem dorobkiem o nieprzemijającej wartości, a nie utworem dla chwilowego popisu.

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1957

- Wyjaśnij, jak Tukidydes rozumiał cel pracy historyka.
- Zastanów się i wyjaśnij, w jaki sposób znajomość historii może pomóc ludziom w przyszłości. Odwołaj się do treści tekstu.
- Oceń, czy zgadzasz się z poglądem autora na temat roli historii. Uzasadnij swoją ocenę.

- 4 Przeczytaj tekst, a następnie wykonaj polecenia.

O Piaście kołodzieju

Biedny kołodziej Piast z Kruszwicy dał początek rodzinie Piastów panującej w Polsce. A działo się to w czasie głodu i biedy. Najznakomitsi książęta polscy zjechali się do Kruszwicy, aby wybrać króla. W tym czasie w mieście pojawili się również dwaj wędrowcy. Na darmo szukali gościny. Od wszystkich drzwi odepchnięci znaleźli ją dopiero u Piasta i jego żony, Rzepichy. Podróżni ci byli aniołami i postanowili odwdziżyć się Piastowi. Cudownie rozmnożyli żywność, tak że Piast mógł nakarmić wszystkich przyjezdnych Polaków. Ci zaś, przez wdzięczność dla niego, wybrali na władcę syna Piasta – Ziemowita.

Tekst powstał na podstawie: *Aniołowie u Piasta*, grafika Rafała Hadziewiczza z tekstem, w: <https://polona.pl/preview/369d21cf-41b1-4038-8dec-816573c1d0d9>, dostęp: 15.10.2025 r.

- a) Określ rodzaj zaprezentowanego źródła historycznego.
- ★ b) Oceń, czy ten tekst można uznać za efekt pracy historyka. Weź pod uwagę to, co Tukidydes pisał o roli historii (zob. polecenie 3 na s. 30).
- 5 Przyjrzyj się ilustracjom, a następnie wykonaj polecenia.

▲ Fotografia z 1870 roku

▲ Druk ulotny z 1939 roku

▲ Reklama prasowa z 1880 roku

▲ Zdjęcie z 1988 roku

- a) Określ rodzaj każdego z zaprezentowanych źródeł historycznych.
- b) Wypisz jak najwięcej pytań, na które można odpowiedzieć na podstawie wybranego źródła.
- ★ c) Wymyśl trzy tytuły opracowań historycznych, które mogłyby powstać na podstawie ukazanych ilustracji.

- 6 Przyjrzyj się obrazkom. Opisz drogę zabytku od znaleziska do eksponatu. Użyj następujących określeń: *archeolog, konserwator zabytków, muzeum, przyczyna, skutek, wykopaliska*.

- 7 Czy zabytki powinny podlegać ochronie? Uzasadnij odpowiedź.
- 8 Wymień epoki historyczne w kolejności chronologicznej.
- 9 Którymi literami oznaczono na taśmie chronologicznej poszczególne daty? Jedno oznaczenie nie odnosi się do żadnej z wymienionych dat.

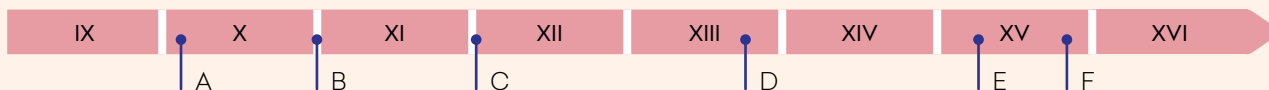
1277 rok

1425 rok

910 rok

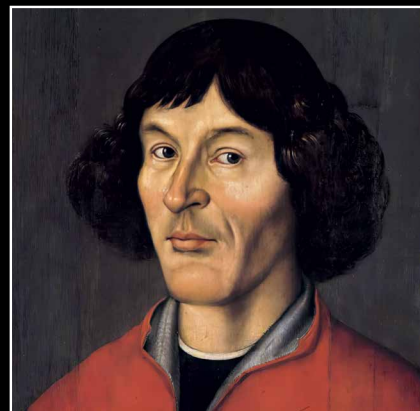
1485 rok

1101 rok

- 10 Wyobraź sobie, że jesteś historykiem i analizujesz wiarygodność zamieszczonej grafiki. Następnie wykonaj polecenia.
- a) Oceń, czy cytat przypisywany Mikołajowi Kopernikowi jest wiarygodny. Wskaż elementy, które mogą budzić wątpliwości. Uzasadnij swoją ocenę.
- b) Wyjaśnij, w jaki sposób można sprawdzić, czy Mikołaj Kopernik rzeczywiście wypowiedział takie słowa. Opisz, krok po kroku, jakie działania należy podjąć i z jakich źródeł skorzystać.
- c) Sformułuj co najmniej trzy zasady, którymi warto się kierować, aby nie dać się wprowadzić w błąd przez fałszywe informacje w internecie.
- d) Wyobraź sobie, że ktoś udostępnia ten cytat w mediach społecznościowych. Napisz krótką odpowiedź, w której wyjaśnisz, dlaczego jest on nieprawdziwy.

Z cyklu „Kto to powiedział?”

„Wszystko osiągnąłem bez internetu”.

Mikołaj Kopernik

2. Moje miejsce na ziemi

- Jakich informacji dostarczają pamiątki rodzinne?
- Co to jest mała ojczyzna?
- Czym jest ojczyzna?
- Jakie są polskie symbole narodowe?
- Co to znaczy być patriotą?

Nareszcie
w domu!

2.1. Odkrywanie historii rodzinnej

Tego się nauczysz

- Podasz przykłady pamiątek i tradycji rodzinnych.
- Dowiesz się, gdzie szukać informacji o swoich przodkach.
- Wyjaśnisz, czym zajmuje się genealogia.
- Nauczysz się korzystać z tablicy genealogicznej.
- Przedstawisz historię swojej rodziny w formie drzewa genealogicznego.

Podejmij temat

- Przyjrzyj się zdjęciom pamiątek rodzinnych. Czego na podstawie tych przedmiotów możemy się dowiedzieć o ich właścicielach?
- Czy w twoim domu znajdują się takie same lub podobne przedmioty związane z życiem twoich rodziców lub dziadków? Opowiedz o nich.

▲ Uczennice szkoły żeńskiej w Warszawie

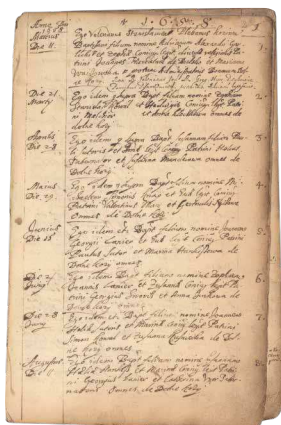
▲ Czapka wojskowa

▲ Krzyż harcerski

▲ Świadectwo szkolne

- ▲ Księgi metrykalne zawierają informacje o narodzinach, zawieranych małżeństwach i zgonach. Jedna z najstarszych ksiąg metrykalnych pochodzi z roku 1658 z parafii pw. św. św. Szymona i Judy Tadeusza w Kozach.

Skąd czerpać wiedzę o historii rodziny?

Zapewne podobne przedmioty znajdują się również w twoim domu. Pamiętają czasy młodości twoich rodziców i dziadków oraz uwieczniają ważne chwile z ich życia. Dlatego nazywamy je **pamiątkami rodzinnymi**. Stare dokumenty, legitymacje i zdjęcia informują o tym, czym twoi bliscy interesowali się w przeszłości, jaki zawód wykonywali, jak spędzali czas wolny. Poznawanie ich jest jak podróż w czasie. Ważnym źródłem wiedzy o historii twojej rodziny mogą być też opowieści rodziców i dziadków. Jednak czasem sięgnięcie do wspomnień może nie wystarczyć. W celu poznania bardziej odległych dziejów swojej rodziny trzeba odwiedzić archiwa oraz miejsca, z których twoi bliscy pochodzą. Źródłem informacji mogą być na przykład **księgi metrykalne** prowadzone przez urzędy stanu cywilnego, kościoły lub związki wyznaniowe.

Tradycje rodzinne

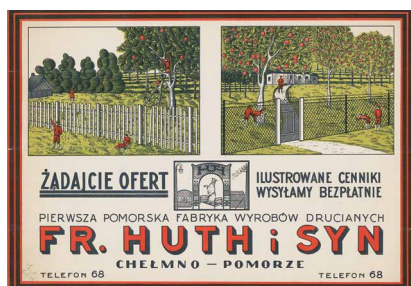
O przeszłości najbliższych wiele mówią również tradycje rodzinne. Należy do nich na przykład nadawanie dzieciom imion po przodkach lub wybieranie przez dzieci zawodu, który wykonują rodzice.

▲ Coroczny zjazd rodzinny

◀▲ Malarz Wojciech Kossak na obrazie swojego autorstwa i syn Wojciecha – Jerzy Kossak obok namalowanego przez siebie obrazu

▲ Firma rodzinna

- 1 Jakie tradycje rodzinne przedstawiono na zdjęciach?
- 2 Jakie znaczenie dla umacniania więzi rodzinnych ma kultywowanie tradycji?
- 3 Czy w twojej rodzinie kultywuje się jakieś tradycje rodzinne? Jeśli tak, to jakie? Opowiedz o nich.

Co to jest genealogia?

Badaniem więzi rodzinnych zajmuje się **genealogia**, jedna z nauk pomocniczych historii. Genealodzy ustalają pochodzenie danej osoby i jej **pokrewieństwo** oraz miejsca i chronologię wydarzeń z jej życia. Ukazują też historię **rodów**. Wyniki swoich badań przedstawiają w formie opisowej lub za pomocą **tablicy genealogicznej**, popularnie nazywanej drzewem genealogicznym. Jest to schemat ukazujący pokrewieństwo między członkami rodziny lub rodu. Tablica genealogiczna obejmuje potomków lub przodków danej osoby i może mieć różną postać.

Z ustaleń genealogów czerpią często autorzy **biografii**, czyli utworów opisujących życie jakiejś osoby. Na następnej stronie zamieszczono fragment biografii wybitnej polskiej uczzonej Marii Skłodowskiej-Curie [czyt. kiri] i cytat pochodzący z jej wspomnień. Zapoznaj się z tymi tekstami, aby lepiej zrozumieć, czym jest tablica genealogiczna i jakie informacje zawiera.

Pokrewieństwo – więzy, jakie łączą ludzi mających wspólnych przodków.

Ród – grupa rodzin, które pochodzą od jednego przodka.

Historia rodziny Skłodowskich

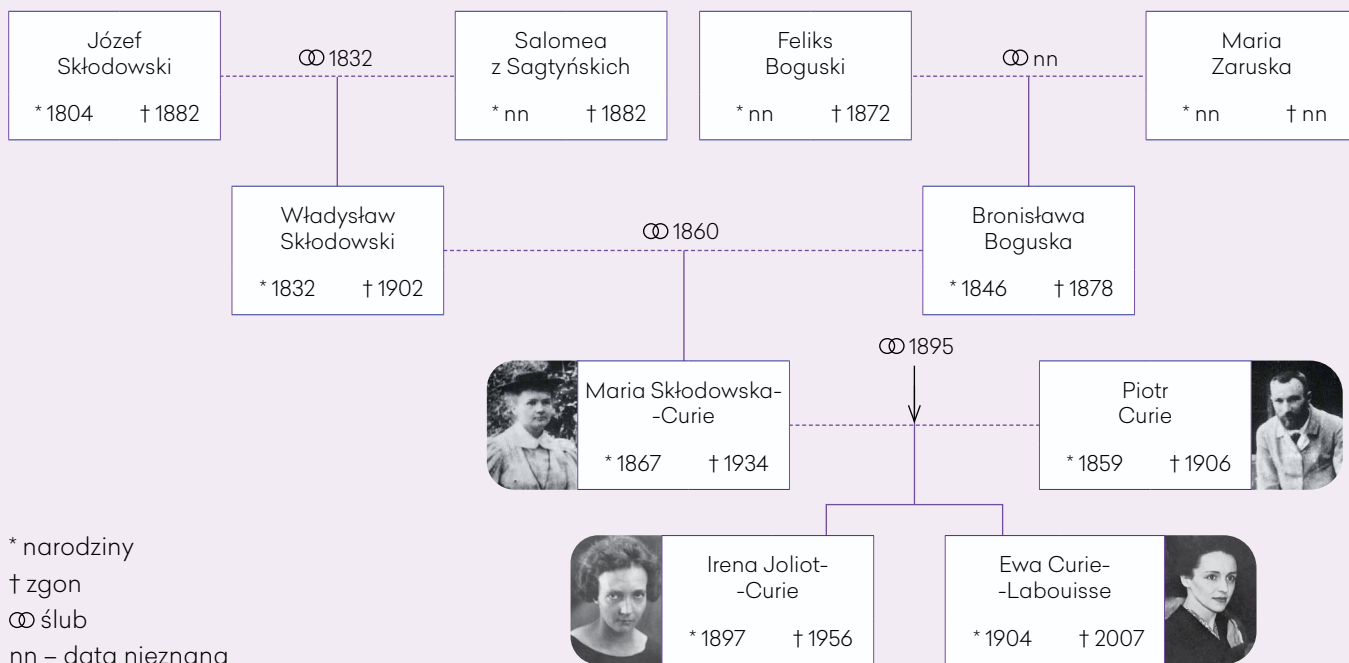
Skłodowscy ród swój wywodzą ze wsi Skłody w Łomżyńskim. Tam w roku 1804 urodził się Józef Skłodowski, dziadek wielkiej uczzonej, znany pedagog [...]. Syn jego, Władysław, po ukończeniu studiów uniwersyteckich, osiadł na stałe w Warszawie, gdzie poświęcił się pracy pedagogicznej jako profesor fizyki i matematyki szkół średnich. [...] Żona jego, Bronisława z Boguskich [...] kierowała jedną z najlepszych ówczesnych szkół żeńskich w Warszawie. [...] Dom państwa Skłodowskich przy ul. Freta był ogniskiem kultury umysłowej i moralnej. W takim środowisku przyszła na świat 7 listopada 1867 roku Maria, jako najmłodsza z pięciorga rodzeństwa.

Źródło: K. Kotkowski, *Maria Curie-Skłodowska. Wspomnienie pośmiertne*, Łódź 1934 [pisownia uwspółcześiona]

Ze wspomnień Marii Skłodowskiej-Curie

I znowu ujrzałam Piotra Curie. Praca zbliżała nas coraz bardziej, dopóki nie doszliśmy oboje do wniosku, że żadne z nas nie znajdzie lepszego towarzysza. Tak więc ślub nasz został postanowiony i odbył się nieco później, w lipcu 1895 roku. [...] [Dwa lata później] narodziny pierwszej naszej córeczki przyniosły wielką odmianę w naszym życiu. [...] W roku 1904 przyszła na świat druga nasza córka, Ewa.

Źródło: *Maria Skłodowska-Curie o swoim życiu i pracach*, Warszawa 1935 [pisownia uwspółcześiona]

▲ Tablica genealogiczna rodziny Marii Skłodowskiej-Curie

- 1 Czego o życiu Marii Skłodowskiej-Curie dowiadujemy się z obu zacytowanych tekstów?
- 2 Wskaż Marię Skłodowską-Curie na tablicy. Odczytaj imiona jej rodziców i dziadków.
- 3 Czy w rodzinie Skłodowskich były kultywowane tradycje wykonywania tego samego zawodu? Odpowiedz na podstawie zamieszczonych tekstów i opracowań znalezionych w internecie.

Wyszukaj informacje i naucz się je wykorzystywać

Przećwicz umiejętność wykorzystywania zdobytych informacji. Ustal datę wykonania zamieszczonego zdjęcia.

Etapy pracy

- 1 Przeczytaj podpis pod zdjęciem. Na jego podstawie dowiadujemy się, że fotografia przedstawia jedenastoletnią Irenę Curie wraz z matką i siostrą.
- 2 Aby dowiedzieć się, w którym roku wykonano zdjęcie, trzeba sprawdzić rok urodzenia Ireny. Odszukaj tę informację na tablicy genealogicznej rodziny Marii Skłodowskiej-Curie (zob. s. 36).
- 3 Do roku narodzin Ireny (1897) dodaj 11 lat, czyli tyle, ile miała Irena w chwili wykonania zamieszczonego obok zdjęcia. W ten sposób dowiesz się, kiedy powstała fotografia.

Poszukaj zdjęć w rodzinnym albumie i ustal rok ich powstania. Jakie pytania zadasz, aby wykonać to zadanie? Do kogo zwrócisz się z prośbą o udzielenie dodatkowych informacji?

▲ Maria z córkami – Ewą (pierwsza z lewej) i jedenastoletnią Ireną

W skrócie

- Źródłem wiedzy o historii rodziny mogą być pamiątki rodzinne, wspomnienia bliskich i tradycje rodzinne.
- Ród to grupa rodzin, które wywodzą swoje pochodzenie od jednego przodka.
- Tablica genealogiczna to schemat ukazujący pokrewieństwo między członkami rodziny lub rodu.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, skąd możemy czerpać wiedzę o historii rodziny.
- 2 Odszukaj w domowym archiwum jedną z pamiątek rodzinnych. Powiedz, jakich informacji dostarcza ona o twoich bliskich.
- 3 Czy warto przechowywać pamiątki rodzinne? Uzasadnij odpowiedź.
- 4 Wytlumacz, jaka jest różnica między rodziną a rodem.
- 5 Wyjaśnij, czym zajmuje się genealog. Z jakich źródeł korzysta?
- 6 Narysuj drzewo genealogiczne swojej rodziny. W tym celu zapoznaj się z informacjami zamieszczonymi na s. 38 i 39.

Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie

▲ Muzea biograficzne gromadzą pamiątki i materiały związane z życiem zasłużonych postaci. Jedną z takich placówek jest Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie. Mieści się ono w kamienicy, w której urodziła się uczona. W muzeum można zobaczyć rzeczy osobiste należące do Marii, a także zapoznać się z jej dokonaniai naukowymi.

Jak wykonać drzewo genealogiczne?

Drzewo genealogiczne to wspaniąta pamiątka. Warto je stworzyć i zachować dla przyszłych pokoleń. Jak myślisz, dlaczego historię rodzinną ukazuje się w formie drzewa? Każda rodzina, tak jak drzewo, ma swoje korzenie – to nasi przodkowie. Gałęziami są nasi rodzice, a najmłodsi członkowie rodziny to młode listki.

Zanim zaczniesz – trzy ważne rady

1. Na początku zastanów się, co ma być tematem pracy. Zdecyduj, czy na wykresie przedstawisz swoich przodków (rodziców, dziadków, pradziadków), czy pokażesz wszystkich potomków wybranej osoby, np. babci lub dziadka.
2. Skarbnicą wiedzy o historii rodziny są dziadkowie, rodzice, ciocie i wujkowie. Porozmawiaj z nimi. Aby ważne informacje ci nie umknęły, zanotuj je.
3. Za zgodą rodziców przejrzyj dokumenty z domowego archiwum: legitymacje, dokumenty tożsamości, odpisy aktów urodzeń, małżeństw i zgonów, świadectwa szkolne, dyplomy, pamiątniki, listy, nekrologi. Będą one pomocne w ustalaniu dat narodzin, zgonów i stopnia pokrewieństwa członków twojej rodziny.

Przystępujemy do pracy

1. Zgromadź potrzebne materiały: sporządzone wcześniej notatki, dużą kartkę z bloku technicznego (format A4 lub A3), ołówek, długopis, linijkę, kolorowe flamastry.
2. Przystąp do pracy. Jeśli prezentujesz swoich przodków, zacznij rysowanie drzewa od siebie. Następnie umieść rodziców, dziadków i ich przodków.
3. W swojej pracy możesz narysować kolorowe ozdobniki w postaci korzeni, pnia, gałęzi i liści. Pamiętaj jednak, że twój rysunek nie musi koniecznie przypominać drzewa. Wierne odwzorowanie relacji rodzinnych jest ważniejsze niż forma graficzna.

Słowniczek relacji rodzinnych

W zrozumieniu stopni pokrewieństwa pomoże ci słowniczek. Oto on:

bratowa – żona brata

ciotka – siostra matki lub ojca, żona brata matki lub żona brata ojca

stryj – brat ojca

stryjenka – żona brata ojca

synowa – żona syna

szwagier – mąż siostry albo brat żony lub męża

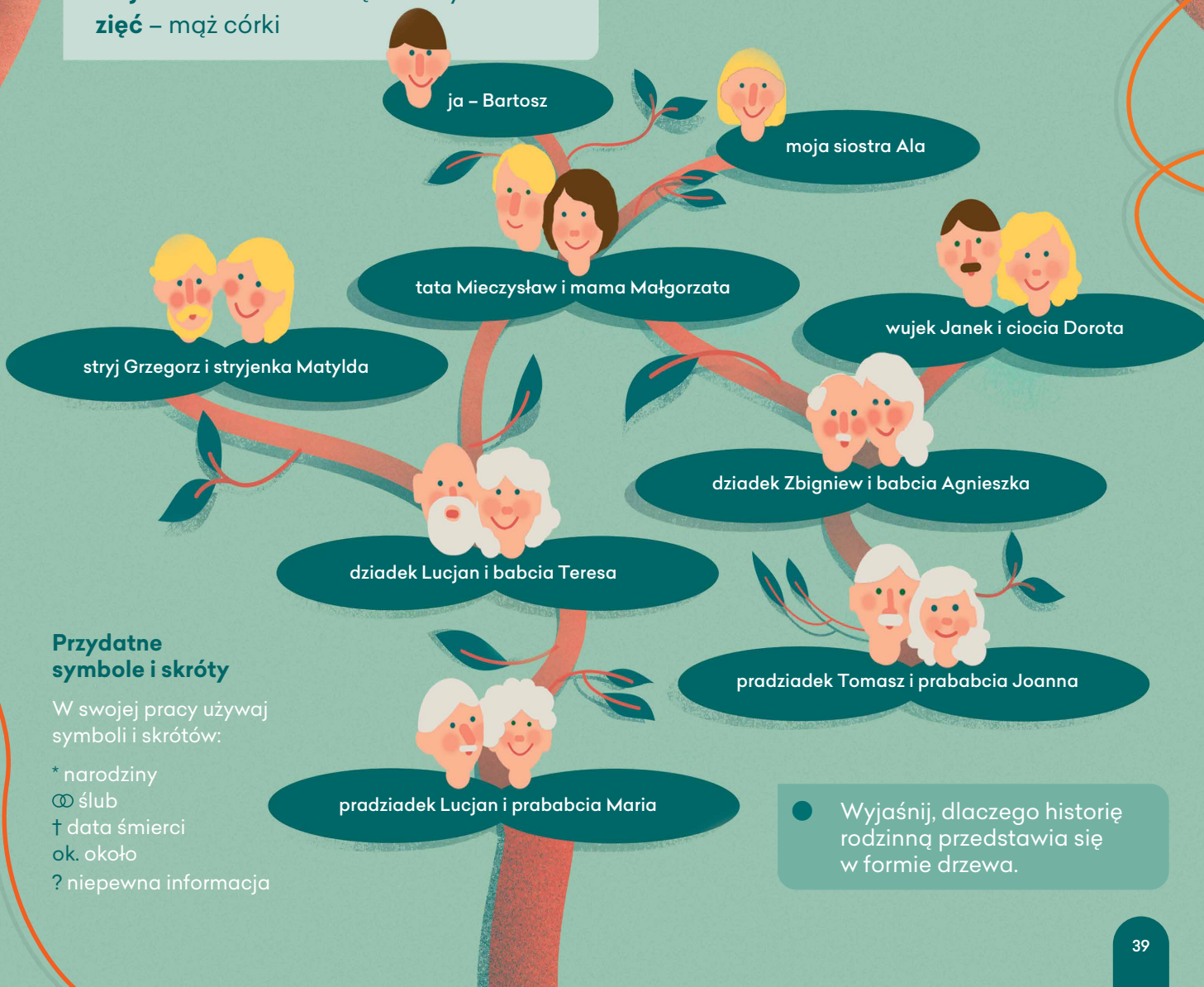
szwagierka – siostra żony lub siostra męża

teściowa – matka męża lub żony

teść – ojciec męża lub żony

wuj – brat matki lub mąż siostry

zięć – mąż córki

Przydatne symbole i skróty

W swojej pracy używaj symboli i skrótów:

* narodziny

∞ ślub

† data śmierci

ok. około

? niepewna informacja

Wyjaśnij, dlaczego historię rodzinną przedstawia się w formie drzewa.

2.2. Co warto wiedzieć o mapie

Tego się nauczysz

- Dowiesz się, w jakim celu tworzy się mapy.
- Wymienisz elementy mapy.
- Nauczysz się korzystać z map historycznych.

Podjąć temat

- Wymień sytuacje, w których ty lub twoi bliscy korzystają z map.
- Jakie współczesne urządzenia spełniają funkcje map, np. pomagają nam dotrzeć do nieznanego miejsca?

Mapa i plan

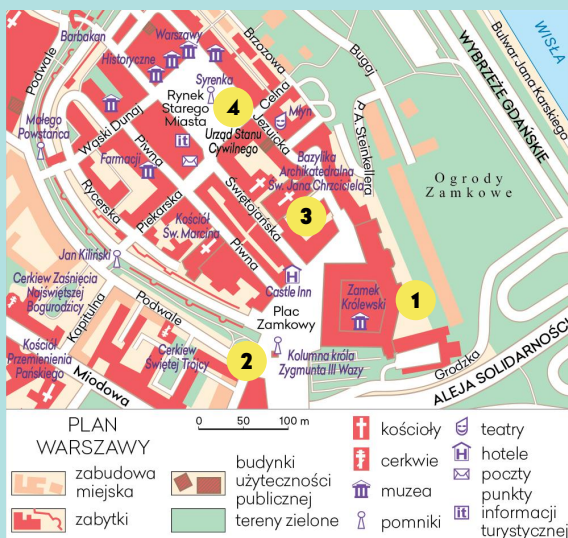
Kiedy chcemy odnaleźć drogę w nieznanym miejscu, często korzystamy z **mapy**. Ma ona jednak znacznie szersze zastosowanie. Mapa to pomniejszony obraz powierzchni jakiegoś obszaru: całego świata, kontynentu lub państwa. Za pomocą kolorów i specjalnych znaków przedstawia się na niej różne procesy i zjawiska, np. podział polityczny lub ukształtowanie powierzchni. Do map zalicza się również **plany**. Prezentuje się na nich niewielkie obszary (np. miasta, parki) lub obiekty. Rysowaniem map i planów zajmują się specjaliści nazywani **kartografami**.

Więcej na temat

Co przedstawia plan miasta?

Zamieszczony plan ukazuje fragment Warszawy. Zobacz, w jaki sposób zaznaczono na nim budynki, drogi, parki i inne elementy krajobrazu widoczne na zdjęciu lotniczym. Zapoznaj się z legendą – znajdują się tam wyjaśnienia użytych oznaczeń.

- 1 Zamek Królewski
- 2 Kolumna Zygmunta
- 3 Bazylika Archikatedralna pw. św. Jana Chrzciciela
- 4 Rynek Starego Miasta

- Wskaż na zdjęciu lotniczym ul. Podwale i Barbakan.

Mapy historyczne

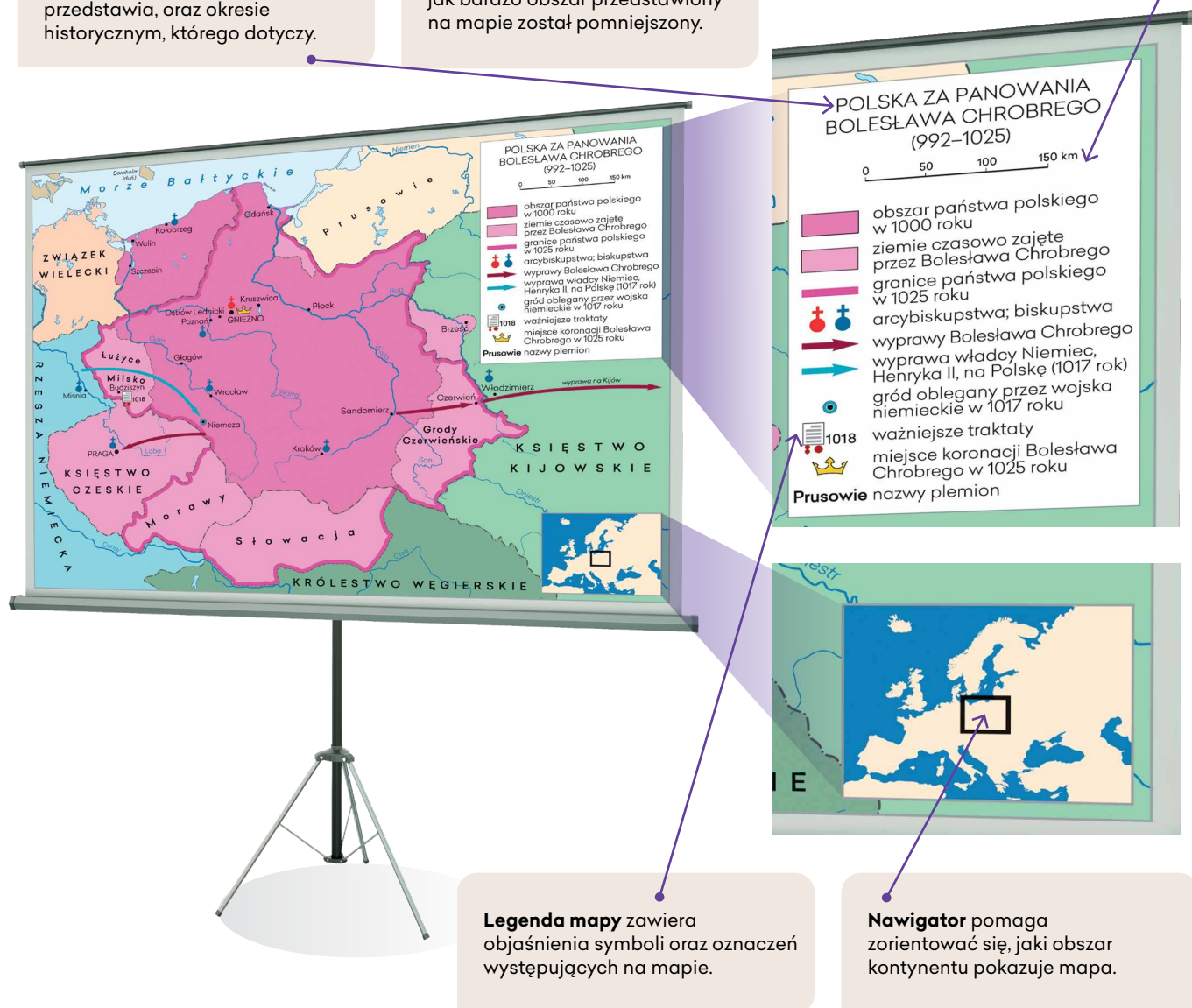
W ciągu minionych tysięcy lat ludzie nieustannie zasiedlali nowe obszary. Powstawały państwa i imperia, których granice zmieniały się na skutek podbojów i wojen. Niektóre miasta powiększały swój obszar, a inne przestawały istnieć. To tylko przykładowe wydarzenia i procesy z przeszłości. Historycy i kartografowie przedstawiają je na mapach historycznych. Robią to, aby ułatwić nam rozumienie historii.

Elementy mapy

Aby jakiś obraz graficzny mógł być nazwany mapą, musi przedstawiać rzeczywiste położenie obiektów na Ziemi. Powinien też obejmować takie elementy jak: tytuł, skala i legenda. Uważnie zapoznaj się z tymi elementami, zanim zaczniesz korzystać z mapy.

Tytuł mapy informuje o temacie, terytorium, jakie mapa przedstawia, oraz okresie historycznym, którego dotyczy.

Informacja o skali mówi nam, jak bardzo obszar przedstawiony na mapie został pomniejszony.

Dowiedz się, jak korzystać z map historycznych

Zorientowanie się, co przedstawia mapa

- 1 Zorientuj się, jaki obszar przedstawia mapa i którego okresu dotyczy.
- 2 Znajdź punkt, który będzie dla ciebie głównym miejscem odniesienia. Na mapie Polski może nim być znane ci miasto (np. Warszawa).

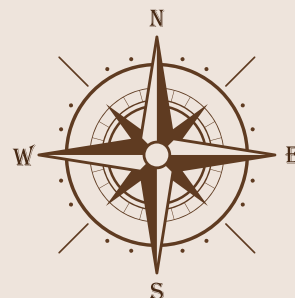
Zrozumienie treści mapy

- 3 Przeczytaj tytuł mapy. To pomoże określić ci jej temat.
- 4 Zapoznaj się z legendą mapy i jej skalą. Dowiedz się, co oznaczają poszczególne kolory, linie, symbole i skróty. Znajdź je na mapie.

Interpretacja i dalsze badania

- 5 Zastanów się, jakie wnioski można wyciągnąć na podstawie mapy.
- 6 Sformułuj kolejne pytania, np. o przyczyny takiego stanu rzeczy.

Podczas określania położenia miejsc na mapie posługuj się nazwami kierunków geograficznych, np. „w południowej Polsce”, „na wschód od Gniezna”.

Róża wiatrów. Litery oznaczają: N – północ, S – południe, E – wschód, W – zachód.

Analiza i interpretacja mapy, krok po kroku

- 1 Mapa przedstawia obszar państwa polskiego 1000 lat temu.
- 2 Naszym punktem odniesienia może być Gniezno – najważniejszy gród Polan.
- 3 Mapa przedstawia rozwój państwa polskiego za panowania księcia Mieszka I (od 960 do 992 roku).
- 4 Kolory pokazują, kiedy poszczególne obszary stały się częścią państwa Mieszka I.
- 5 Przykładowe wnioski: W wiekach IX i X Polanie stworzyli wokół Gniezna państwo plemienne. Z czasem podbili ziemie zamieszkałe przez Mazowszan i Lędzian. Około 960 roku księciem Polan został Mieszko I, który kontynuował podboje przodków. Przyłączył on do swojego państwa ziemie Ślązan, Opolan, Wiślan i Pomorzan. Pod koniec jego panowania Polska obejmowała rozległe terytorium położone między dwiema rzekami – Odrą i Bugiem.
- 6 Przykładowe pytania, które możemy sformułować na podstawie mapy: Dlaczego to Polanie zjednoczyli państwo? Z jakiego powodu w granicach państwa polskiego nie znalazły się ziemie zamieszkałe przez Prusów? Jakie były relacje Polski z innymi państwami?

- 7 Powiedz, dlaczego czytanie mapy należy zacząć od zapoznania się z jej legendą. Jakie błędy można popełnić, jeśli pominie się ten krok?

Prawda czy mit?

Czy mapy zawsze mówią prawdę?

Na pierwszy rzut oka tak – w końcu pokazują istniejące drogi, rzeki czy miasta. Należy jednak pamiętać, że to tylko część prawdy. Mapa nie jest idealnym odbiciem świata. W trakcie jej opracowywania kartografowie muszą zdecydować, które obiekty i zjawiska na niej zaprezentują, a które – pominą. W końcu, gdyby na mapie miało się znaleźć wszystko, musiałaby być tak wielka jak miasto, państwo czy Ziemia. Z pewnością mapy mogą jednak zmieniać proporcje. Zauważ, że Europa zwykle wydaje się większa, niż jest w rzeczywistości. Z kolei Afryka wygląda na mniejszą. Dlaczego tak się dzieje? Bo nie da się idealnie narysować kulistej powierzchni na płaskiej kartce. Spróbuj rozplaszczyc skórę po mandarynce. Od razu zrozumiesz, o co chodzi. Zatem mapy nie kłamią, ale są pewnym uproszczeniem. Z tego powodu warto patrzeć na nie uważnie i krytycznie.

- Czy stwierdzenie, że mapy zawsze mówią prawdę, to prawda czy mit? Przedstaw swoje zdanie na ten temat i je uzasadnij.

▲ Globus wierniej niż mapa odzwierciedla kształt Ziemi, ale nie ma tak praktycznego zastosowania. Na zdjęciu: najstarszy zachowany globus pochodzący z XV wieku.

W skrócie

- Mapa jest pomniejszonym obrazem dowolnego obszaru. Przedstawia określone procesy i zjawiska.
- Plan to mapa niedużego obszaru, np. miasta lub obiektu (architektonicznego, turystycznego).
- Ważnymi elementami mapy są tytuł, legenda i informacja o skali. Należy zapoznać się z tymi elementami podczas pracy z mapą.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, czym jest mapa i do czego służy. Podaj przykład sytuacji, w której korzystanie z mapy jest niezbędne.
- 2 Wytłumacz, w jakim celu tworzy się mapy historyczne. Jakie informacje można z nich odczytać?
- 3 Zaprojektuj znak graficzny, za pomocą którego można oznaczyć na mapie następujące instytucje: muzeum, bibliotekę, archiwum.
- 4 Odszukaj w atlasie historycznym różne rodzaje map (np.: polityczne, gospodarcze, religijne, plany bitew). Porównaj dwie wybrane mapy. Następnie wyjaśnij, jakie informacje one przekazują oraz czym się od siebie różnią.

Ciekawe!

Jednym z najstarszych zachowanych obrazów Ziemi jest babilońska mapa świata z VI wieku p.n.e. Została wyryta na glinianej tabliczce. Jej twórcami byli Babilończycy – lud zamieszkujący w starożytności ziemie współczesnego Iraku. Najważniejszym miastem Babilończyków był położony nad rzeką Eufrat Babilon. Dlatego właśnie to miasto Babilończycy umieścili w centrum świata, który znali.

2.3. Mała ojczyzna i jej przeszłość

Tego się nauczysz

- Zrozumiesz, co oznacza termin *mała ojczyzna*.
- Odnajdziesz ślady historii w swojej miejscowości.
- Opowiesz, kim są lokalni działacze.
- Przedstawisz historię swojej miejscowości.
- Wymienisz najważniejsze regiony Polski i wskażesz je na mapie.

Podjmij temat

- Zastanówcie się w klasie, które miejsca w waszej miejscowości są dla was wyjątkowo bliskie i ważne. Opowiedzcie o nich.
- Porozmawiajcie w klasie o swoich skojarzeniach ze słowem *dom*. Zastanówcie się, czy to słowo oznacza wyłącznie budynek lub miejsce, w którym mieszkacie.

Miejsce szczególnie bliskie

Wśród miejsc, które mają dla was szczególne znaczenie, wymieniliście zapewne dom rodzinny, podwórko, dom dziadków. Możliwe, że wśród waszych propozycji pojawiły się też pobliski kościół, park lub szkoła, do której uczęszczacie. Podane miejsca czynią waszą rodzinną miejscowość wyjątkową właśnie dla was. Dzięki nim odróżnia się ona od setek innych miast i wsi. Takie miejsca, szczególnie bliskie sercu, w którym zwykle dorastamy, nazywamy **małą ojczyzną** – w odróżnieniu od Polski, czyli dużej **ojczyzny**.

Małą ojczyzną może być miasto, wieś, dzielnica lub osiedle, a także **region**. Nazywamy tak większy obszar, który różni się przeszłością historyczną od reszty kraju. Każdy region ma własną **kulturę**, odrębne tradycje i zwyczaje, a czasami nawet charakterystyczną dla siebie odmianę języka – **dialekt**.

Historie małych ojczyzn

Każda mała ojczyzna ma swoją przeszłość – **historię lokalną**. Przez wieki twoja miejscowość ulegała przeobrażeniom. Zmieniała się liczba jej mieszkańców, ich zajęcia oraz wygląd domów. Świadectwem tej historii są między innymi miejscowe podania i legendy oraz źródła materialne – kościoły, ulice, cmentarze, pomniki. Jeśli wybierzesz się na spacer po okolicy, z pewnością odkryjesz wiele interesujących śladów przeszłości. Zanim to zrobisz, wybierz się na spacer w poszukiwaniu historii Chełmna.

Ojczyzna – kraj, w którym ktoś się urodził lub z którym jest związany bliską więzią.

Kultura – duchowy i materialny dorobek danej społeczności.

Dialekt – regionalna odmiana języka narodowego. Dialekt może obejmować różne gwary, czyli języki używane na mniejszym terenie (np. na wsi).

Spacer w poszukiwaniu historii Chełmna

◀ Ratusz na chełmińskim rynku, czyli głównym placu miasta. Kiedyś budynek był siedzibą władz miejskich, a dziś mieści się w nim muzeum.

◀ Tablica pamiątkowa na budynku dawnej kliniki założonej przez wybitnego lekarza Ludwika Rydygiera. Obecnie jest to dom mieszkalny.

▲ Mury w Chełmnie z zachowaną Basztą Prochową. Dawniej mury broniły miasta przed wrogiem. Dziś są atrakcją turystyczną.

▲ Siedziba dawnej Akademii Chełmińskiej wybudowana pod koniec XVII wieku. Obecnie mieści się tu Szkoła Podstawowa nr 2 im. Stanisława Staszica.

Kalendarium historii Chełmna

XI wiek – powstanie pierwszej osady obronnej w pobliżu Chełmna

1228 rok – włączenie ziemi chełmińskiej do państwa zakonu krzyżackiego

1233 rok – nadanie praw miejskich Chełmnu

połowa XIII wieku – przeniesienie miasta na obecne miejsce

koniec XIII wieku – budowa ratusza
wieki XIII i XIV – wzniesienie murów miejskich

1466 rok – przyłączenie Chełmna do Królestwa Polskiego

1473 rok – utworzenie szkoły wyższej

1692 rok – utworzenie Akademii Chełmińskiej (działała do 1818 roku)

1772 rok – przyłączenie Chełmna do Prus (w wyniku I rozbioru Polski)

1842 rok – powstanie sieci wodociągowej

1878 rok – utworzenie kliniki chirurgicznej

1883 rok – doprowadzenie kolei do miasta

1920 rok – przyłączenie Chełmna do Polski

1939–1945 – okupacja niemiecka, śmierć 5 tysięcy mieszkańców miasta i okolic

1999 rok – Chełmno siedzibą powiatu

1 Z jakich epok pochodzą poszczególne zabytki Chełmna zaprezentowane na fotografiach? W jakiej epoce miasto powstało, a w jakiej – doprowadzono do niego kolej?

2 Powiedz, jak zmieniło się przeznaczenie obiektów ukazanych na zdjęciach.

3 Przedstaw fakty z historii Chełmna na osi czasu.

D Stwórzcie gazetkę ścienną na temat historii swojej miejscowości

Zapoznanie się z historią lokalną

- 1** Poznajcie historię waszej miejscowości. Informacje na ten temat znajdziecie w opracowaniach, przewodnikach i internecie. Źródłem informacji mogą być również lokalni przewodnicy lub starsi mieszkańcy. Aby poznać historię własnej miejscowości, odwiedźcie miejscową bibliotekę, muzeum lub dom kultury.
- 2** Aby poznać historię swojej miejscowości, sformułujcie odpowiednie pytania.
 - Kiedy nasza miejscowość uzyskała prawa miejskie?
 - Jak wygląda herb naszego miasta (lub gminy)? Do jakich wydarzeń nawiązuje?
 - Kiedy powstał pierwszy kościół?
 - Gdzie znajdowała się siedziba władz miejskich?
 - Kim są patroni ulic? W jaki sposób są związani z historią naszej miejscowości?
 - Kogo upamiętniają pomniki i tablice pamiątkowe? Kim były te osoby? W jaki sposób zasłużyły się dla naszej miejscowości?
 - Kiedy doprowadzono kolej? Czy stacja kolejowa nadal istnieje, a jeśli nie – co znajduje się dziś na jej miejscu?
- 3** Wynotujcie najważniejsze informacje w formie kalendarium lub z użyciem osi czasu.

Spacer historyczny, zebranie informacji

- 4** Podzielcie się na grupy.
- 5** Wybierzcie się w grupach na spacer po mieście. Każda grupa poszukuje innego rodzaju śladów historii (mogą to być np.: budowle świeckie, kościoły, miejsca upamiętniające ważne wydarzenia, pomniki, tablice pamiątkowe). Poszczególne grupy mogą też zbadać inny fragment miasta i zebrać informacje o znajdujących się w nich śladach przeszłości (uzgodnijcie wcześniej, w jaki sposób podzielicie się pracą).

Przygotowanie materiałów

- 6** Podczas spaceru wykonajcie zdjęcia lub rysunki odwiedzonych miejsc.
- 7** Dołączcie do swoich ilustracji krótkie opisy. Powinny one objaśniać, co się znajduje na ilustracjach i jaka jest historia tych obiektów (zob. obok).

Stworzenie gazetki ściennej

- 8** Rozwieście na ścianie przed pracownią historyczną plan miasta i oznaczcie na nim miejsca, które odwiedziliście. Dookoła planu rozmieście teksty informacyjne z ilustracjami i zdjęciami.

Sugestie

- Jeśli podczas wizyty w muzeum natrafiliście na zdjęcia waszej miejscowości z dawnych lat, lokalne legendy lub ciekawostki, koniecznie je umieścić.
- Zamiast gazetki ściennej możecie przygotować fototapetę w aplikacji Learning Apps lub w innej.
- Jeśli mieszkacie w małej miejscowości lub na wsi, możecie przedstawić historię waszej gminy.

- Wybierzcie się na podobny spacer ulicami swojej miejscowości, a następnie przygotujcie gazetkę ścienną na jej temat.
- Zbierz najważniejsze fakty z historii swojej miejscowości. Przedstaw je na osi czasu.

Pamięć o lokalnych działaczach

Jako mieszkańcy swojej małej ojczyzny powinniśmy pamiętać o osobach szczególnie dla niej zasłużonych. Do tej grupy **lokalnych działaczy** często należą nauczyciele, lekarze, księża, naukowcy i politycy, którzy zrobili bardzo wiele, aby mieszkańcom w danej okolicy żyło się lepiej i łatwiej. O ich zasługach przypominają dziś pomniki oraz nazwy ulic i szkół. Wróćmy jeszcze raz do Chełmna. Z miastem związany był światowej sławy chirurg Ludwik Rydygier. W Chełmnie założył klinikę, w której przeprowadzał nowatorskie operacje. Był również znany z działalności na rzecz propagowania polskości. W Chełmnie znajdują się liczne miejsca upamiętniające tę postać. Są to między innymi pomnik uczonego w Parku Pamięci i Tolerancji, tablica pamiątkowa na budynku dawnej kliniki Rydygiera oraz wystawa w Muzeum Ziemi Chełmińskiej.

▲ Pomnik Ludwika Rydygiera w Parku Pamięci i Tolerancji w Chełmnie

Regiony Polski

Na obszarze Polski wyróżniamy kilkanaście głównych regionów historyczno-geograficznych. Ich mieszkańcy mają silne poczucie łączących ich więzi, które wynika ze wspólnej historii i kultury. Na bogactwo kulturowe poszczególnych części naszego kraju składają się: lokalne zwyczaje i potrawy, historyczne stroje ludowe lub regionalne odmiany języka.

JĘZYKI, DIALEKTY I GWARY

Język kaszubski

ŚWIĘTA

Obchody Barbórki na Śląsku

TRADYCJE

Wesele szamotulskie

RĘKODZIEŁO

Serweta z Kurpi Białych

PRZYSMAKI REGIONALNE

5

Oscypek

6

Toruńskie pierniki

7

Rogal świętomarciński z Poznania

STROJE REGIONALNE

8

Strój łódzki

9

Strój krakowski

BUDOWNICTWO

10

Drewniany dom na Podlasiu

1. Wymień regiony Polski.
2. Wskaż na mapie region, w którym mieszkasz.
3. Czy i dlaczego wspólne obrzędy, tradycje i zwyczaje są ważne dla budowania wspólnoty regionalnej? Podyskutujcie o tym w klasie.

Prawda czy mit?

Czy wszyscy Polacy mówią dokładnie takim samym językiem?

Nic bardziej mylnego! W każdym regionie Polski, np. na Śląsku, Podhalu, Kaszubach czy na Kurpiach, ludzie wciąż używają regionalnych słów i zwrotów. I nie są to tylko osoby starsze! Co więcej, od 2005 roku język kaszubski ma status języka regionalnego. Oznacza to, że nie jest on jedynie odmianą polszczyzny, ale osobnym językiem, którego można używać w urzędach i uczyć się w szkołach. Dzieci uczące się obecnie języka kaszubskiego poznają nie tylko sam język, czyli słownictwo i gramatykę, ale też lokalne zwyczaje, historię regionu czy legendy. Języki regionalne i gwary to wielkie bogactwo. Są ważną częścią naszej kultury i mogą być przekazywane z pokolenia na pokolenie.

● Oceń, czy warto dbać o języki regionalne i gwary we współczesnym świecie. Uzasadnij swoją ocenę.

Muzeum Michała Kajki w Ogródku

▲ Warto pamiętać o ludziach, którzy poświęcili całe życie swoim małym ojczyznom, badali je i rozstawiali. Jedną z takich postaci był mazurski poeta Michał Kajka, który żył w latach 1858–1940. W swoich wierszach opiewał rodzinną ziemię i polskość. W jego dawnym domu urządzono muzeum. Upamiętnia ono poetę oraz prezentuje historię Mazur i dziedzictwo kulturowe regionu.

W skrócie

- Małą ojczyzną jest miejsce, z którym czujemy się związani uczuciowo.
- Region to obszar charakteryzujący się odrębną przeszłością historyczną, geograficzną i kulturową.
- Lokalni działacze to osoby, które zasłużyły się dla swojej społeczności.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, czym jest mała ojczyzna. Czym różni się od ojczyzny?
- 2 Wymień zabytki historyczne znajdujące się w regionie, w którym mieszkasz, lub w jego najbliższej okolicy. Wyjaśnij, dlaczego są one ważne dla regionalnej (lub lokalnej) społeczności.
- 3 Przedstaw lokalną legendę. Następnie wskaż w niej elementy prawdziwe oraz te, które z pewnością zostały zmyślane. Wyłumacz, dlaczego wybrałaś / wybrałeś te elementy.
- 4 Opisz postać szczególnie zasłużoną dla swojej miejscowości. Za co jest ceniona ta postać? Jak ją upamiętniono?
- 5 Przeprowadźcie dyskusję na temat: *Czy należy chronić lokalne zabytki i tradycje?* Posłuchcie się przykładami zabytków ze swojej okolicy.

2.4. Duża ojczyzna – Polska

Podejmij temat

- Wymień regiony Polski poznane na poprzedniej lekcji. Skorzystaj z mapy zamieszczonej na s. 48 i 49.
- Podaj nazwę regionu, w którym mieszkasz.
- Powiedz, co łączy Polaków mieszkających w różnych częściach naszego kraju.

Od rodów do państw

Jako Polacy porozumiewamy się w tym samym języku i od wieków mieszkamy na tym samym terytorium. Mamy wspólne pochodzenie i przeszłość. To wszystko oznacza, że tworzymy wielką wspólnotę – **naród**.

Ludzie zdali sobie sprawę ze znaczenia wspólnoty już tysiące lat temu. W czasach prehistorycznych człowiek żyjący w pojedynkę nie miał szans przetrwać, ponieważ mógł paść ofiarą groźnych zwierząt lub innych ludzi. Dlatego członkowie rodzin lub rodów mieszkali razem i wzajemnie się wspierali. Przez setki lat rody powiększały się i łączyły w plemiona. Ich członkowie używali tego samego języka, podobnie się ubierali i w podobny sposób budowali domy. Najsilniejsze plemiona podbiły inne ludy i stworzyły własne **państwa**. W taki sposób powstała również Polska.

Tego się nauczysz

- Wyjaśnisz, czym jest naród.
- Opowiesz, dlaczego symbole państwowe są tak istotne dla budowania wspólnoty narodowej.
- Zrozumiesz, co to znaczy być patriotą.

Naród – ogół mieszkańców danego terytorium mówiących tym samym językiem oraz związanych wspólną przeszłością i kulturą.

Państwo – zorganizowana społeczność zamieszkująca określone terytorium, mająca swoje władze i prawa.

◀ Początki Polski sięgają X wieku. W tym stuleciu żył władca plemienia Polan Mieszko I **1**. Pod jego wodzą Polanie podbili plemiona, które mieszkaly na ziemiach położonych między Odrą a Bugiem. Tak narodziła się Polska. W 966 roku Mieszko I przyjął chrzest. W ten sposób Polska stała się państwem chrześcijańskim. Obok: obraz Jana Matejki *Zaprowadzenie chrześcijaństwa* z 1889 roku.

▲ Unia Europejska ma swoje symbole – hymn (fragment IX Symfonii Ludwiga van Beethovena) i flagę (na zdjęciu). Symbole te jednoczą Europejczyków.

Rzeczpospolita Polska – państwo, w którym żyję

Obecnie Polacy mają własne państwo. Jest ono niepodległe, co oznacza, że nikomu nie podlega, nie zależy od innych państw. Dzięki temu nasz naród może decydować sam o sobie. Oficjalna nazwa naszego państwa to **Rzeczpospolita Polska**. W naszym kraju mieszka około 38 milionów ludzi. Zdecydowaną większość stanowią Polacy, ale w Polsce mieszkają też przedstawiciele innych narodowości – np.: Ukraińcy, Białorusini i Niemcy. Polska należy do wielu organizacji międzynarodowych. Jedną z nich jest **Unia Europejska** – związek 27 europejskich państw. Kraje Unii łączą silne więzi polityczne, gospodarcze, prawne i kulturowe.

● Wskaż terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Podaj nazwy państw, z którymi graniczy nasz kraj.

Święta państwowe

Ważne wydarzenia z dziejów państwa i narodu polskiego upamiętniają święta państwowe (narodowe). Na pamiątkę odrodzenia się Polski w 1918 roku 11 listopada obchodzimy **Narodowe Święto Niepodległości**. Natomiast 15 sierpnia przypada **Święto Wojska Polskiego**, obchodzone w rocznicę zwycięstwa Polaków nad armią rosyjską w wielkiej bitwie stoczonej pod Warszawą w 1920 roku. W czasie obu świąt oddajemy cześć tym wszystkim, którzy poświęcili swoje zdrowie i życie w walce o wolność ojczyzny. Z kolei **Święto Narodowe Trzeciego Maja** upamiętnia uchwalenie Konstytucji 3 maja w 1791 roku. Ten ważny dokument miał uczynić Polskę silniejszym i lepiej rządzonym państwem.

▲ Pochód twórców Konstytucji 3 maja ulicami Warszawy – obraz Jana Matejki

Symbole państwa polskiego

Polacy mają własne symbole narodowe, które są jednocześnie symbolami Rzeczypospolitej Polskiej. Eksponuje się je podczas uroczystości państwowych, ważnych wydarzeń, świąt lub imprez sportowych. Wszyscy mamy obowiązek okazywać szacunek symbolom narodowym.

Godło

Godłem Polski jest Orzeł Biały w koronie, umieszczony na czerwonym polu tarczy herbowej. Symbol ten towarzyszy Polakom od setek lat. Książęta piastowscy władający Polską używali go jako swego znaku rodzowego już od około XII wieku.

Hymn

Od 1927 roku hymnem Polski jest Mazurek Dąbrowskiego, znany wcześniej jako *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*. Autorem słów do melodii utrzymanej w rytmie mazurka jest Józef Wybicki.

Pieśń Legionów Polskich we Włoszech
Jeszcze Polska nie zginęła,
kiedy my żyjemy.
Co nam obca moc wystąpi,
sława odzyskamy.
Marsz, marsz, Dąbrowski!
do Polski ziemi włoskiej
o nas w tym przedmieściu
złoty nasz kraj.

Barwy

Barwami Polski są biel i czerwień. To kolory polskiej flagi, która składa się z dwóch poziomych i równoległych pasów – białego (na górze) i czerwonego (na dole). Barwy narodowe zostały ustanowione przez polski sejm w 1831 roku w czasie powstania listopadowego. Nawiązywały one do herbu Królestwa Polskiego i miały jednoczyć Polaków w walce o niepodległość.

Znaczenie symboli państwowych

Symbole państwowe mają szczególne znaczenie dla budowania wspólnoty państwowej i narodowej. Przede wszystkim:

- jednoczą Polaków w historycznych momentach;
- wyrażają nasz szacunek i przywiązanie do ojczyzny;
- służą przekazywaniu wartości patriotycznych kolejnym pokoleniom;
- podkreślają odrębność naszego narodu i państwa.

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku

Anita Włodarczyk, wielokrotna złota medalistka w rzucie młotem

Kibice podczas meczu reprezentacji Polski

Znak informujący o przekroczeniu granicy państwa polskiego

1. Wymień i opisz symbole Rzeczypospolitej Polskiej.
2. Wyjaśnij znaczenie symboli państwowych dla budowania wspólnoty narodowej i państwowej.

Ojczyzna, ja i ty

Patriotyzm – miłość, szacunek i przywiązanie do własnej ojczyzny oraz chęć działania dla jej dobra i gotowość do jej obrony.

Jako naród tworzymy wspólnotę, z którą większość z nas się utożsamia. Dobrze to widać w trakcie świąt państwowych, gdy wspólnie śpiewamy hymn. Udział w tych obchodach to jeden z przejawów **patriotyzmu**. Kiedy dbasz o wspólne dobro, mówisz poprawnie po polsku i poznajesz dzieje naszej ojczyzny, też możesz o sobie powiedzieć, że jesteś patriotą lub patriotką. Trzeba jednak pamiętać, że w narodzie, jak w każdej wspólnotie, pojawiają się spory. Zapewne czasem widzisz w telewizji polityków, gdy kłócą się na jakiś temat, np. jak powinno być urządzone państwo. Ważne jednak, by w czasie dyskusji zachować wobec siebie szacunek i zawsze kierować się **dobrem ojczyzny**. Dążyć do porozumienia – nawet jeśli mamy różne poglądy. Stawianie spraw ojczyzny ponad własne interesy to kolejny ważny przejaw patriotyzmu.

▲ Wspólne świętowanie 11 listopada odbywa się w duchu radości, sportu i wolności. Tego dnia w różnych miastach Polski organizowany jest Bieg Niepodległości. Uczestniczą w nim setki osób. Na zdjęciu: Bieg Niepodległości w Poznaniu.

▲ Każdego roku, 1 sierpnia o godzinie 17.00, polskie miasta zamierają w bezruchu. W ten sposób Polacy upamiętniają moment rozpoczęcia powstania warszawskiego w 1944 roku. Na zdjęciu: obchody rocznicy wybuchu powstania w Krakowie.

▲ Obchody Święta Wojska Polskiego z udziałem przedstawicieli władz wywodzących się z różnych partii politycznych. Stoją od prawej: Para Prezydencka – Karol i Marta Nawrocky, marszałek Sejmu Szymon Hołownia i premier RP Donald Tusk.

▲ Zamek Królewski w Warszawie był w przeszłości siedzibą dworu królewskiego i miejscem obrad sejmów. Dziś pełni funkcję muzeum, w którym udostępnia się ważne pamiątki narodowe, m.in. obrazy Jana Matejki.

Zabytki kultury narodowej

W naszym kraju znajduje się wiele miejsc związanych z historią narodu polskiego. Należą do nich zabytkowe budowle, takie jak: zamki, pałace i świątynie. O ważnych wydarzeniach i postaciach przypominają również **miejsca pamięci narodowej**, np.: cmentarze wojenne, pomniki i tablice pamiątkowe.

Cenne pamiątki związane z historią Polski można zobaczyć w muzeach. Są tam przechowywane między innymi: dokumenty, książki, obrazy, rzeźby, monety, sztandary i dawna broń. Wiele eksponatów przypomina o życiu i osiągnięciach polskich pisarzy, artystów, naukowców, sportowców oraz wybitnych postaci historycznych.

Muzea, zabytki i miejsca pamięci narodowej pomagają nam poznawać historię Polski. Przypominają o dokonaniach wcześniejszych pokoleń i są ważną częścią naszego dziedzictwa kulturowego.

Kapitan Polska

fragment piosenki z repertuaru zespołu Lao Che [czyt. lao che]

W powadze czasów,
w zwątpieniu i chaosie,
tym o drżących dłoniach
i złamanym głosie,
ukaz się duchem i ciałem
wszystkim nam,
ponad podziałem.
Przybądź i bądź,
przybądź i bądź,

przybądź i bądź,
bez zarzutu,
tak dla Tutsi, jak dla Hutu¹.

Kapitan Polska,
Kapitałny Pan,
Kapitan,
Kapitan Polska
a sprawa polska. [...]

¹ Tutsi i Hutu – odniesienie do dwóch wrogich wobec siebie grup etnicznych zamieszkujących kraje w Afryce – Rwandę i Burundi. Konflikt między tymi grupami w Rwandzie przerodził się w 1994 roku w okrutną wojnę, w czasie której zginęło około miliona osób.

Autor tekstu: Hubert Dobaczewski; autorzy muzyki: Lao Che.

Cyt. za: https://bibliotekapiosenki.pl/utwory/Kapitan_Polska/tekst, dostęp: 21.10.2025 r.

- 1 Kim jest tytułowy Kapitan Polska? Na czym ma polegać jego misja?
- 2 Czy, twoim zdaniem, piosenka ma przesłanie patriotyczne? Uzasadnij odpowiedź.
- 3 Posłuchaj utworu. Jaki jest jego nastrój? Czy tempo, muzyka pasują do słów piosenki?

W skrócie

- Naród to duża zbiorowość zamieszkująca dane terytorium. Członkowie tej zbiorowości mówią tym samym językiem oraz są związani wspólną przeszłością i kulturą.
- Do polskich symboli państwowych należą: godło – Orzeł Biały, barwy biało-czerwone i hymn *Mazurek Dąbrowskiego*.
- Wydarzenia z przeszłości wspominamy podczas świąt państwowych. Polacy obchodzą je między innymi: 3 maja, 15 sierpnia i 11 listopada.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, jak doszło do powstania państw.
- 2 Opowiedz o znaczeniu świąt państwowych dla budowania wspólnoty narodowej. Odwołaj się do fotografii na s. 54 i własnych doświadczeń.
- 3 Narysuj Kapitana Polskę (w nawiązaniu do tekstu piosenki Lao Che). Zawrzyj w jego ubiorze symbole związane z Polską.
- 4 Czy zgadzasz się ze słowami Józefa Piłsudskiego: *Naród, który traci pamięć, przestaje być Narodem – staje się jedynie zbiorem ludzi czasowo zajmujących dane terytorium*? Uzasadnij odpowiedź.

Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie

▲ Jednym z miejsc pamięci narodowej jest Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie. Został on odsłonięty w 1925 roku ku czci bezimiennych żołnierzy polskich poległych na polach bitew. Grób znajduje się pod ocalałą kolumnadą Pałacu Saskiego. Obiekt ten został zniszczony przez Niemców w czasie II wojny światowej. Obecnie trwa jego odbudowa.

O czym śpiewamy w hymnie

Słowa naszego hymnu nawiązują do sytuacji Polaków w końcu XVIII wieku. Wówczas Polska utraciła niepodległość, a jej terytorium zagarnęli sąsiedzi – Austria, Rosja, Prusy. Polacy nie zrezygnowali jednak z walki o wolność i zaczęli organizować oddziały u boku Francji. Działo się to we Włoszech, gdzie wojska francuskie biły się z Austriakami i Rosjanami. We Włoszech powstał również tekst pieśni. Jego autor – Józef Wybicki – wyrażał nadzieję, że Legiony z czasem wkroczą na ziemie polskie i wywalczą wolność.

*Jeszcze Polska nie zginęła,
Kiedy my żyjemy.
Co nam obca przemoc wzięła,
Szablą odbierzemy.*

Autor słów podkreśla, że mimo utraty państwa naród polski istnieje nadal i wkrótce odbierze ziemie zagarnięte przez zaborców Polski – Rosję, Austrię i Prusy.

XVIII-wieczna ilustracja przedstawiająca podział ziem polskich między zaborców

*Ref.:
Marsz, marsz Dąbrowski,
Z ziemi włoskiej do Polski.
Za twoim przewodem¹
Złączym się z narodem.*

Przywódcą Polaków będzie generał Jan Henryk Dąbrowski. On i jego żołnierze przybędą z Włoch na ziemie dawnej Polski i pokonają zaborców.

Generał Jan Henryk Dąbrowski – twórca i dowódca Legionów Polskich we Włoszech

*Przejdziem Wisłę,
Przejdziem Wartę,
Będziem Polakami.
Dał nam przykład Bonaparte,
Jak zwyciężać mamy.
Ref.:
Marsz, marsz Dąbrowski...*

Legiony Polskie wkroczą na ziemie polskie i je wyzwolą. Będą się wzorować na wodzu Francuzów, Napoleonie Bonaparte, który wiele razy zwyciężał wojska zaborców.

Żołnierze Legionów. W oddali widoczny Napoleon – wybitny wódz, później cesarz Francuzów

Źródło: Ustawa o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych z 31 stycznia 1980 roku, w: Dz. U. 2005 nr 235 poz. 2000

Bohaterowie polskiego hymnu

Jan Henryk Dąbrowski

Napoleon Bonaparte

Stefan Czarniecki

*Jak Czarniecki do Poznania
Po szwedzkim zaborze²,
Dla ojczyzny ratowania
Wrócim się przez morze.*

Ref.:

Marsz, marsz Dąbrowski...

Autor wspomina bohaterskie czyny hetmana Stefana Czarnieckiego i stawia go żołnierzom Legionów Polskich za wzór patriotyzmu i poświęcenia dla ojczyzny.

Stefan Czarniecki – bohater wojen toczonych przez Polskę ze Szwecją w XVII wieku

*Już tam ojciec do swej Basi
Mówi zaptakany –
Słuchaj jeno³, pono⁴ nasi
Biją w tarabany.*

Ref.:

Marsz, marsz Dąbrowski...

Przybycie legionistów na ziemię polskie oznajmiał tarabany – wojskowe bębny. Na widok oddziałów Dąbrowskiego Polacy będą płakać ze wzruszenia.

Scena opisana w czwartej strofie hymnu

- ¹ Za twoim przewodem – pod twoim przewodnictwem.
² Zabór – zajęcie terytorium przez obce państwo.
³ Jeno – tylko.
⁴ Pono – podobno.

1. Co autor tekstu – Józef Wybicki – chciał przekazać Polakom? Weź pod uwagę, w jakim momencie historycznym poeta napisał ten tekst.
2. Czym były Legiony Polskie? Dlaczego powstały? Jakie nadzieje w nich pokładano?
3. Wyjaśnij, do jakich wydarzeń z historii Polski nawiązał w hymnie Wybicki.
4. Jakie postacie zostały wymienione w tekście? Dlaczego autor przywołał nazwiska właśnie tych osób?
5. Czy Legiony Polskie przyniosły wolność Polsce? Poszukaj informacji na ten temat i odpowiedz na pytanie.

Podsumowanie działu 2. Moje miejsce na ziemi

Genealogia – nauka badająca stosunki pokrewieństwa między ludźmi.

Kartograf – specjalista, który rysuje mapy.

Kultura – duchowy i materialny dorobek danej społeczności.

Mała ojczyzna – miejsce, z którym ktoś jest związany, ponieważ się w nim urodził, wychował lub mieszka.

Mapa – pomniejszony obraz powierzchni jakiegoś obszaru przedstawiony za pomocą umownych znaków. Przedstawia określone procesy i zjawiska.

Naród – ogół mieszkańców danego terytorium mówiących tym samym językiem oraz związanych wspólną przeszłością i kulturą.

Ojczyzna – kraj, w którym ktoś się urodził lub z którym jest związany bliską więzią.

Państwo – zorganizowana społeczność zamieszkująca określone terytorium, mająca swoje władze i prawa.

Patriotyzm – miłość, szacunek i przywiązanie do własnej ojczyzny oraz chęć działania dla jej dobra i gotowość do jej obrony.

Plan – rysunek przedstawiający niewielki obszar lub pojedynczy obiekt.

Plemię – grupa rodów wywodząca się od wspólnego przodka, zamieszkująca wspólne terytorium i tworząca wspólnotę społeczną.

Pokrewieństwo – więzy, jakie łączą ludzi mających wspólnych przodków.

Region – obszar, który różni się przeszłością historyczną od reszty kraju, mający własną kulturę i tradycję, a czasem nawet język.

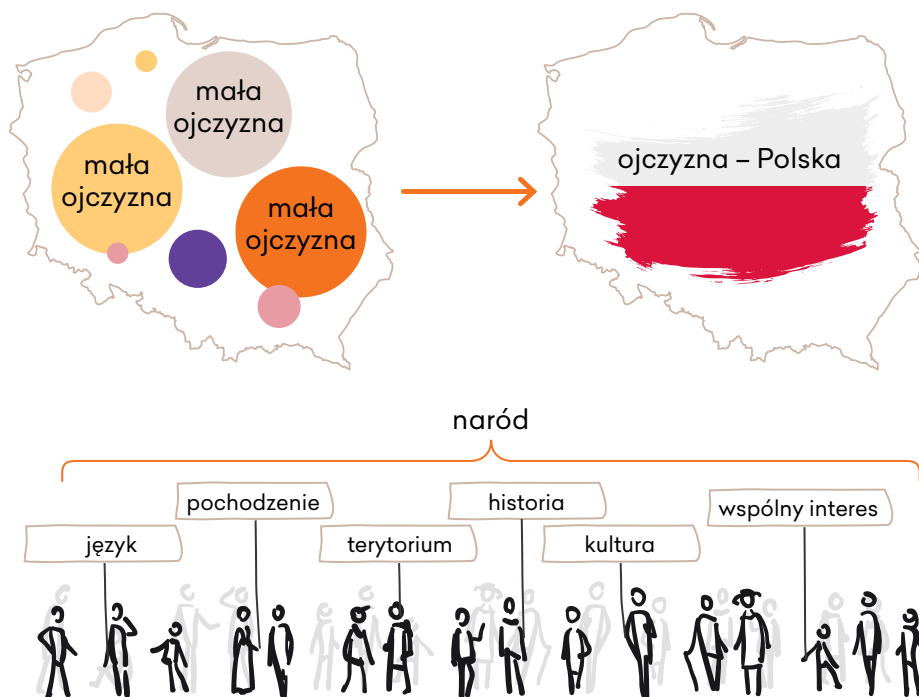
Ród – grupa rodzin, które pochodzą od jednego przodka.

Unia Europejska – związek państw europejskich istniejący od 1 listopada 1993 roku. Kraje Unii łączą silne więzi polityczne, gospodarcze, prawne i kulturowe.

- Historię rodziny lub rodu prezentuje się na tablicy genealogicznej (drzewie genealogicznym).
- Źródłem wiedzy o historii rodziny są pamiątki rodzinne.

- Każdy Polak ma swoją małą ojczyznę (np.: miasto, dzielnicę, wieś) i dużą ojczyznę – Polskę.

Polskie symbole narodowe

Orzeł Biały

Barwy narodowe

Mazurek Dąbrowskiego

- Ważne święta państwowe

Narodowe Święto
Niepodległości – 11 listopada

Święto Narodowe
Trzeciego Maja – 3 maja

Święto Wojska Polskiego –
15 sierpnia

Tytuł
Informacja
o skali mapy

Legenda

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, czym są pamiątki rodzinne. Czy należy je chronić? Uzasadnij odpowiedź.
- 2 Opisz, czym zajmuje się genealog. Użyj następujących terminów: *ród*, *rodzina*, *pokrewieństwo*.
- 3 Powiedz, jakich informacji o przodkach może dostarczyć:
 - dyplom za zajęcie drugiego miejsca w konkursie poetyckim;
 - puchar za zajęcie pierwszego miejsca w biegu ulicznym o puchar burmistrza;
 - fotografia rodzinna mamy wykonana na plaży w Łebie;
 - Medal za Długoletnie Pożycie Małżeńskie;
 - dyplom potwierdzający uzyskanie tytułu czeladnika w zawodzie ślusarskim;
 - świadectwo szkolne z paskiem.
- 4 Przyjrzyj się ilustracjom, a następnie wykonaj polecenia.

- a) Określ rodzaj źródła historycznego.
- b) Wypisz informacje, które można uzyskać na podstawie tego źródła.
- c) Oceń wartość tego rodzaju źródeł historycznych dla poznania życia przodków.

- 5 Narysujcie, w parach, drzewo genealogiczne patrona waszej szkoły, patrona jednej z pobliskich ulic lub osoby zasłużonej dla waszej miejscowości. Potrzebnych informacji poszukajcie w internecie lub w opracowaniach dostępnych w bibliotece szkolnej.

6

Przeczytaj fragment wspomnień Marii Skłodowskiej-Curie, a następnie wykonaj polecenia.

Urodzona w Warszawie 7 listopada 1867 roku byłam ostatnim z pięciorga dzieci. [...] Matka nasza umarła w wieku lat 42, pozostawiając męża z dziećmi w najgłębszym smutku. [...] Wielce przybity śmiercią żony ojciec nasz poświęcił się całkowicie swojej pracy i trosce o nasze wychowanie. [...] W sobotnie wieczory mówił nam z pamięci albo też odczytywał arcydzieła poezji i prozy polskiej. Te wieczory sprawiały nam wielką przyjemność i rozwijały nasze uczucia patriotyczne. Od dzieciństwa kochałam poezję i chętnie uczyłam się na pamięć długich nieraz utworów lub urywków z dzieł naszych wielkich poetów; do najbardziej ulubionych należeli Mickiewicz, Krasiński i Słowacki. [...] Nauka matematyki i fizyki w zakresie szkolnym przychodziła mi łatwo. Ojciec mój lubił te przedmioty i sam je wykładał. Korzystał z każdej sposobności, ażeby nam coś wyjaśnić z zakresu przyrody.

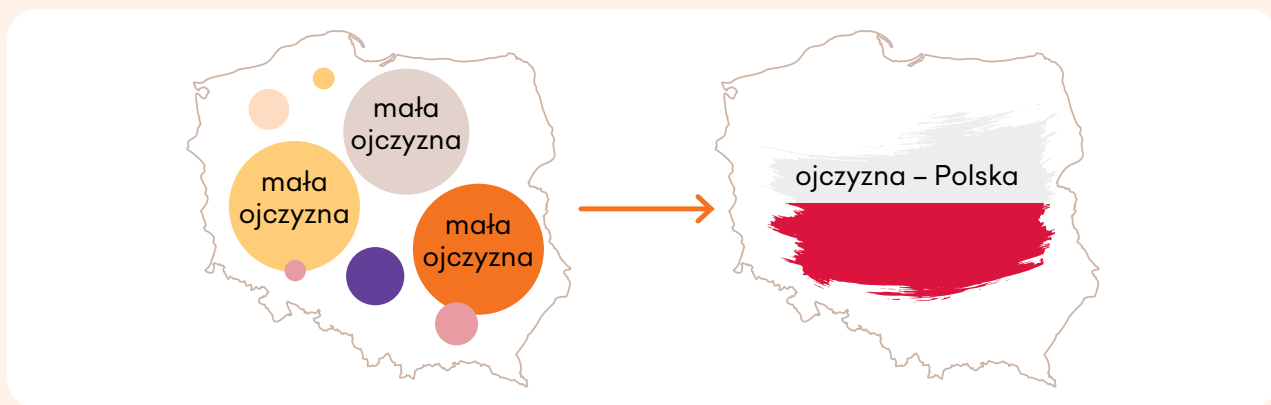
Źródło: Maria Skłodowska-Curie, *Autobiografia*, Lublin 1990

a) Powiedz, czego na podstawie wspomnień Marii dowiadujemy się o jej rodzinnym domu.

b) Wymień zainteresowania młodej Marii Skłodowskiej.

7

Wyjaśnij, jaki istnieje związek między małą ojczyzną i dużą ojczyzną. Co mają ze sobą wspólnego te dwa pojęcia? Czym się od siebie różnią?

8

Zastanów się i powiedz, czy rysunki zamieszczone w zadaniu 7 można nazwać mapami. Przedstaw swoje zdanie na ten temat i je uzasadnij.

9

Przygotujcie w grupach prezentację na temat wybranego elementu tradycji regionalnej lub lokalnej. Może to być obrzęd, zwyczaj, potrawa.

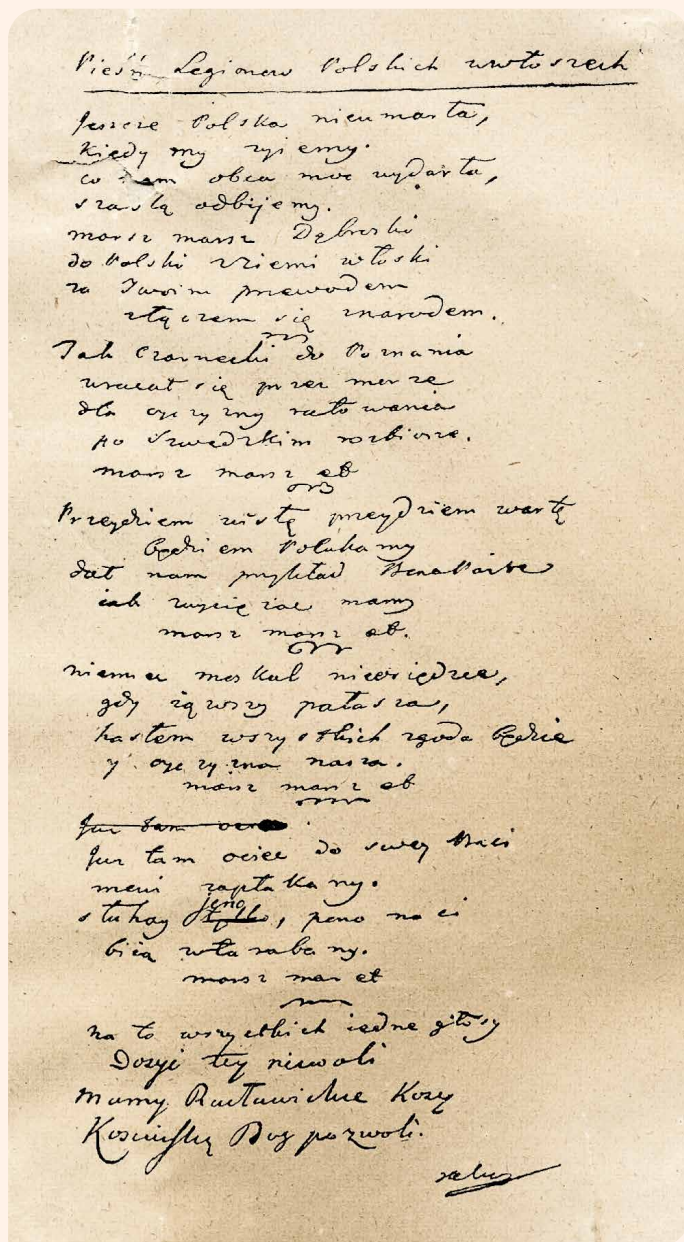

- Poszukajcie potrzebnych informacji. Przeanalizujcie historię wybranego elementu. Zaprezentujcie okoliczności jego powstania i rozwój. Zastanówcie się, czy ten element jest obecny w życiu społeczności lokalnej i czy jest dla niej ważny.
- Zaprezentujcie swoje prace na forum klasy.

10

Wykonajcie w grupach plakat reklamujący Polskę w świecie i zachęcający do przyjazdu do naszego kraju. Zawrzyjcie na plakacie podstawowe informacje o Polsce, jej położeniu, przyrodzie i zabytkach.

▲ Dokładna kopia rękopisu *Pieśni Legionów Polskich* we Włoszech autorstwa Józefa Wybickiego, Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie

▲ Zamek Królewski na Wawelu

▲ Obraz Jana Matejki *Konstytucja 3 maja 1791 roku*

▲ Pomnik Fryderyka Chopina w Warszawie (projekt Wacława Szymanowskiego i Oskara Sosnowskiego)

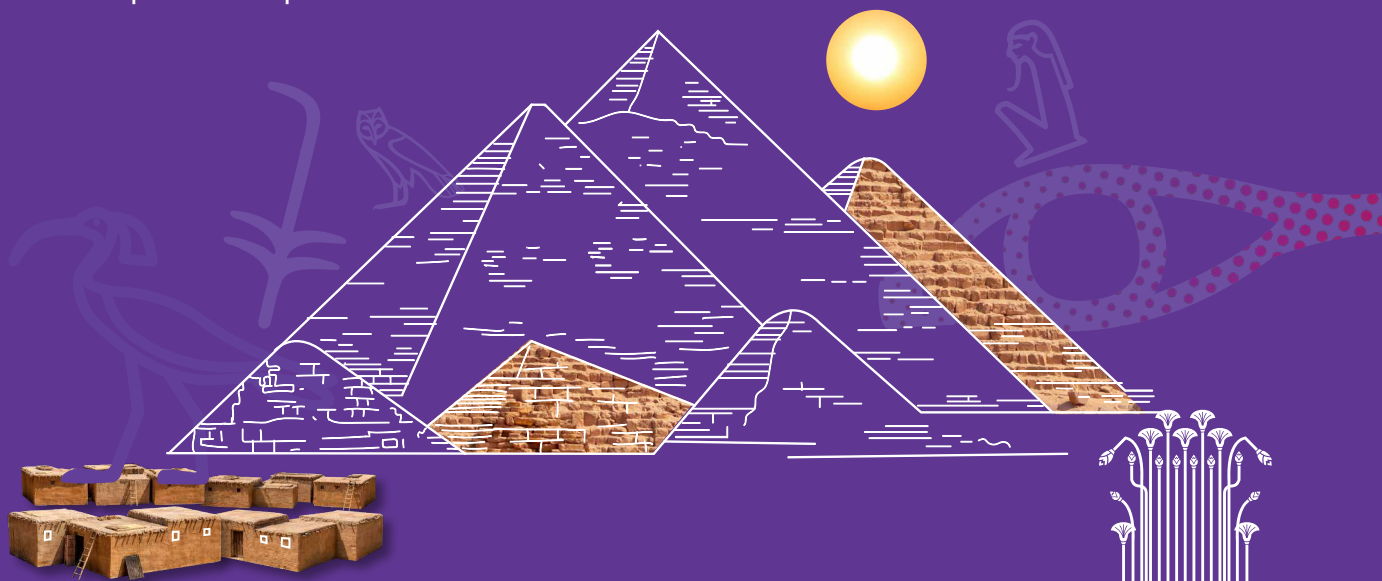

12 Weź udział w organizacji obchodów upamiętniających ważną rocznicę z życia narodu polskiego lub święta państwowego. Skonsultuj formę i zakres pracy z nauczycielem oraz koleżankami i kolegami z klasy. Możesz na przykład przygotować:

- plakat na temat wydarzeń związanych z mniej znanym świętem państwowym i narodowym (np. Narodowym Dniem Pamięci Powstania Warszawskiego lub Dniem Solidarności i Wolności);
- gazetkę ścienną poświęconą wybitnym Polkom i Polakom lub ważnym zabytkom kultury narodowej;
- konkurs wiedzy o Polsce.

3. Początki cywilizacji

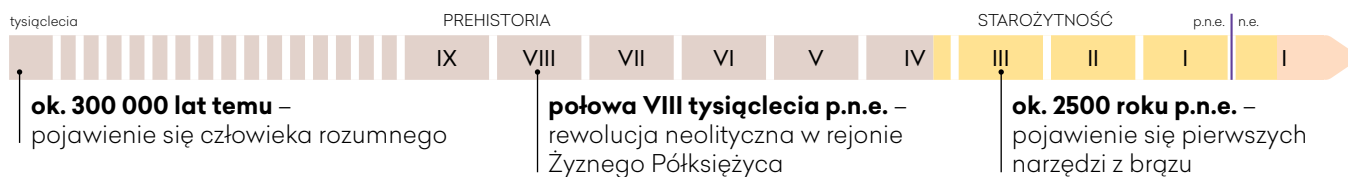
- Co wiemy na temat pierwszych ludzi?
- Dlaczego ludzie prehistoryczni zajęli się rolnictwem?
- Jak wyglądało życie w państwie faraona?
- Dlaczego starożytnych Egipcjan uważamy za twórców cywilizacji?
- Jak powstało pismo?

**Każdy orze,
jak może!**

3.1. Myśliwy staje się rolnikiem

Tego się nauczysz

- Wyjaśnisz, na czym polegał koczowniczy tryb życia.
- Opowiesz o początkach rolnictwa.
- Wymienisz skutki tego, że człowiek stał się rolnikiem.

Podjmij temat

- Powiedz, czym charakteryzował się okres zwany prehistorią.
- Zastanów się i powiedz, jak człowiek współczesny zdobywa pożywienie. Jak myślisz, jak robił to człowiek w czasach prehistorycznych?

Pierwsi ludzie

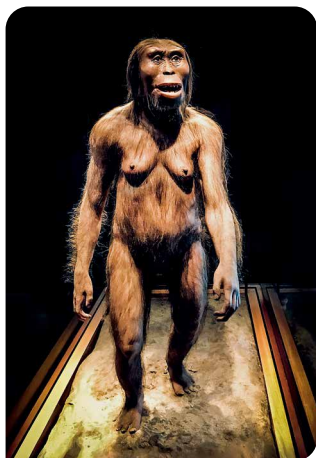
Nasza wiedza na temat pierwszych ludzi wciąż jest skromna. Czerpiemy ją tylko z fragmentów skamieniałych szczątków, zwykle odnajdywanych przez archeologów w trudno dostępnych miejscach na Ziemi. Na podstawie tych znalezisk ustalono, że najstarsi przodkowie człowieka wywodzili się z Afryki i pojawili się około 4 milionów lat temu. Wyglądem przypominali małpy człekokształtne, z którymi mieli wspólnego przodka. Z czasem, w wyniku ewolucji, zaczęły pojawiać się kolejne gatunki, które coraz bardziej przypominały współczesnych ludzi. Dopiero około 300 tysięcy lat temu ukształtował się nasz bezpośredni przodek – **człowiek rozumny** (łac. *homo sapiens*). Pochodził z Afryki. Wraz z upływem czasu zasiedlił inne części świata.

Zbieracz, łowca, koczownik

Życie ludzi prehistorycznych w niczym nie przypominało tego, które znamy. Człowiek mieszkał w napotkanych jaskiniach i prymitywnych szałasach. Był całkowicie zależny od przyrody. W każdej chwili mógł paść ofiarą drapieżników lub niebezpiecznych zjawisk pogodowych. Żył w niewielkich grupach. Życie we wspólnocie miało tę zaletę, że łatwiej było zdobyć pożywienie i obronić się przed dzikimi zwierzętami.

Podstawowym sposobem zdobywania pożywienia było **zbieractwo** i **myślistwo**. Ludzie prehistoryczni żywili się tym, co znaleźli: owocami, grzybami, orzechami i liśćmi. Jedli też jaja ptaków i gadów, małże, ryby oraz mięso upolowanych zwierząt, np.: jeleni, reniferów, mamutów.

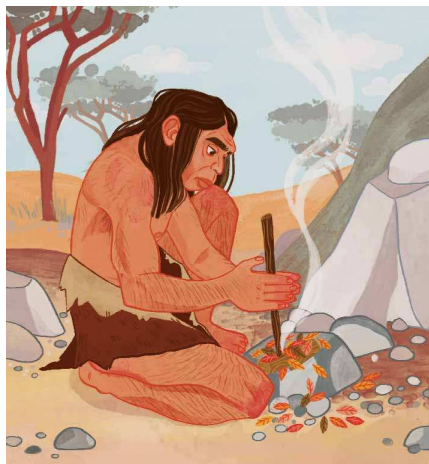
Zdobywanie pożywienia było najważniejszym zajęciem ludzi. Jeśli zaczynało go brakować, przenosili się w inne miejsce. Mówimy więc, że prowadzili oni **koczowniczy tryb życia**, zwany również **wędrownym**.

▲ Rekonstrukcja Lucy [czyt. lusi] – osobnika sprzed 3 milionów lat. Odkrycie Lucy dostarczyło dowodów na to, że praprzodkowie człowieka poruszali się w pozycji wyprostowanej. Dwunożny chód „uwolnił” ręce, co umożliwiło wykonywanie różnych czynności, np. wytwarzanie narzędzi.

Osiągnięcia człowieka prehistorycznego

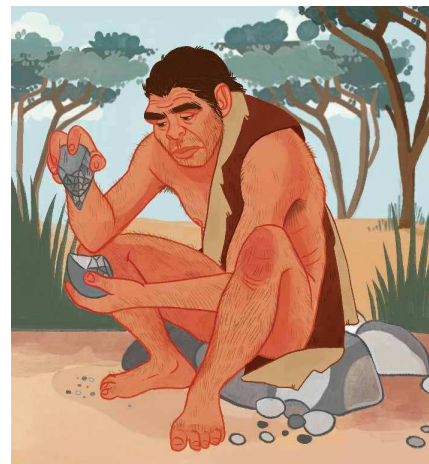
Dwunożny chód i duży mózg pozwoliły człowiekowi opanować i rozwinąć istotne umiejętności. W ten sposób ludzie zdobyli przewagę nad zwierzętami.

Najpierw człowiek nauczył się podtrzymywać ogień, a potem go rozpalać. Ogień dawał ciepło, odstraszał dzikie zwierzęta, a także umożliwiał podgrzewanie mięsa. Pozwalał też ludziom przenosić się na tereny o zimniejszym klimacie.

Dzięki temu, że ludzie nauczyli się ze sobą porozumiewać za pomocą mowy, mogli lepiej współpracować w grupie, np. podczas zdobywania pożywienia. Mowa umożliwiła też przekazywanie wiedzy i doświadczeń młodszym członkom wspólnoty.

Nasi przodkowie umieli wykorzystywać znalezione przedmioty, np. kamienie czy gałęzie, jako narzędzia lub broń. Stopniowo zaczęli sami wytwarzać narzędzia. Początkowo były to kamienne pięściaki do cięcia skór.

Więcej na temat

Człowiek rozumny w epoce lodowcowej

W historii Ziemi klimat wielokrotnie się zmieniał. Okresy zimne przeplatały się z okresami ciepłymi. Ostatnie wielkie ochłodzenie rozpoczęło się około 80 tysięcy lat temu. Nastąpił wtedy okres zwany epoką lodowcową. Północną część Azji, Europy i Ameryki pokrył lód. Wiele zwierząt wyginęło. Przetrwały te, które umiały przystosować się do zimnych warunków, jak mamuty i renifery. Im dalej na południe, tym klimat był łagodniejszy, a w Afryce stał się gorący i suchy. Z czasem warunki panujące w Afryce stały się tak trudne, że człowiek rozumny zaczął zasiedlać ziemie położone na północy – najpierw w Azji, a potem w Europie, gdzie rozprzestrzenił się około 40 tysięcy lat temu. Na naszym kontynencie panował wtedy zimny klimat, ale ludzie nauczyli się chronić przed zimnem – pomogła im w tym umiejętność rozpalania ognia, budowania domostw czy wytwarzania ubrań. Epoka lodowcowa zakończyła się około 10 tysięcy lat temu. Wówczas człowiek zasiedlał już całą Ziemię.

▲ W czasie ochłodzenia trudno było wyżywić się ze zbieractwa, więc ludzie zdobywali pożywienie głównie poprzez polowanie na zwierzęta. Upolowane zwierzę było nie tylko źródłem mięsa. Ze skór i futer wytwarzano ubrania, a z kości, kłów i rogów – narzędzia. Powyżej: polowanie na mamuta.

- Jak wyglądało życie człowieka w epoce lodowcowej? W jaki sposób człowiek nauczył się chronić przed zimnem?

Rolnik, hodowca, osadnik

Około 10 tysięcy lat temu klimat ocieplił się, a wraz z nim zapanowały korzystne warunki dla rozwoju nowych gatunków roślin i zwierząt. Większość zmarzniętych pustkowi porosły lasy pełne zwierzyny oraz dzikie trawy – przodkowie współczesnych zbóż. Ich ziarno nadawało się do spożycia i przechowywania. Dlatego rośliny te zainteresowały grupy łowców i zbieraczy. Z czasem ludzie nauczyli się je siać. Uprawie roślin towarzyszył rozwój hodowli zwierząt: bydła, świń, owiec i kóz, będących dla człowieka źródłem mięsa, mleka, skór i wełny. Tak narodził się nowy sposób zdobywania żywności – **rolnictwo**.

Uzyskanie zbiorów wymagało wysiłku oraz czasu. Trzeba było zasiać zboże, poczekać, aż wejdzie, a potem je zebrać. Ludzie musieli więc porzucić wędrowny tryb życia i budować osady blisko pól (zob. ilustrację na s. 67). Tę zmianę nazywamy **rewolucją neolityczną**. Najszybciej dokonała się ona w VIII tysiącleciu p.n.e. w rejonie **Żyznego Półksiężycy**, gdzie ciepły i wilgotny klimat sprzyjał rozwojowi rolnictwa.

Rewolucja neolityczna – przejście człowieka z koczowniczego trybu życia na osiadły tryb życia. Dokonała się w okresie zwanym neolitem, stąd nazwa.

Żyżny Półksiężyc – pas żyznych ziem ciągnący się od Egiptu, poprzez Palestynę i Syrię, aż po Mezopotamię, na styku Azji i Afryki.

Ciekawe!

Około 5500 lat p.n.e. Europa była porośnięta gęstymi lasami. Aby budować osady i zakładać pola uprawne, człowiek musiał wypalać lasy lub je wycinać. W ten sposób zaczął na większą skalę niż kiedykolwiek wpływać na przyrodę i zmieniać krajobraz. Ten proces trwa do dziś.

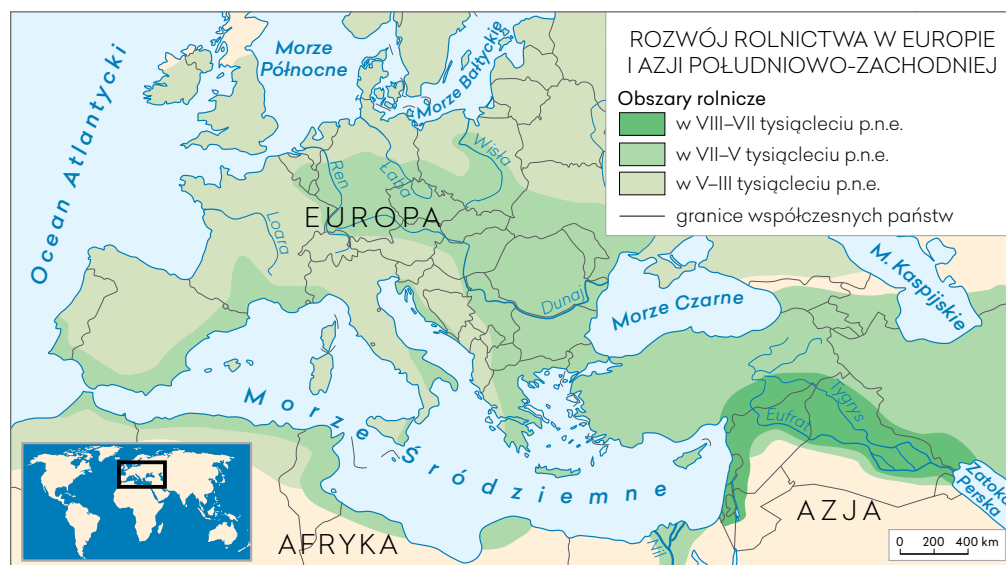
Rozwój rolnictwa

Człowiek nie przestał być łowcą i zbieraczem z dnia na dzień. Szybko jednak zauważył, że uprawa zbóż zapewnia więcej pożywienia niż zbieractwo czy łowiectwo. Można było żyć dostatnio i wykarmić liczniejsze potomstwo. Rozwój rolnictwa przyczynił się zatem do wzrostu liczby ludności. Miało to swoje dalsze konsekwencje. Po pewnym czasie obszary ziemi uprawnej nie wystarczały już, by wyżywić wszystkich. Poza tym uprawiana gleba z roku na rok wyjąławiła się i dawała coraz niższe plony. Ludzie musieli więc szukać kolejnych terenów pod uprawę zbóż. W ten sposób rolnictwo rozprzestrzeniło się na nowych obszarach.

1 Wskaż na mapie rejon Żyznego Półksiężycy.

2 Kiedy rolnictwo rozprzestrzeniło się na obszarach Polski?

3 Dlaczego rolnictwo nie objęło swym zasięgiem ziem leżących na południe od Żyznego Półksiężycy i w głębi Afryki?

Rzemiosło i handel. Obróbka metali

Przejście człowieka na osiadły tryb życia przyczyniło się do powstania nowych dziedzin ludzkiej działalności – **rzemiosła** i **handlu**. Stało się to możliwe dzięki nadwyżkom żywności produkowanym przez rolników. Zbierane plony były na tyle wysokie, że nie wszyscy już musieli trudnić się uprawą zbóż, żeby się wyżywić. Część mieszkańców osady mogła się zająć działalnością pozarolniczą, pojawiły się pierwsze zawody rzemieślnicze. Niektóre istnieją do dziś. Pierwsi wytwórcy szybko zaczęli wymieniać produkty swojej pracy na żywność lub inne towary. Tak narodził się handel.

Rzemieślnicy produkowali przedmioty potrzebne innym mieszkańcom osady. Garncarze wytwarzali naczynia, tkacze – ubrania, a metalurdzy – narzędzia z metalu, np. siekiery do ścinania drzew czy sierpy i motyki do prac w polu. Rozwój metalurgii był związany z szerszym zastosowaniem metali, które świetnie nadawały się do wykonywania narzędzi, broni i ozdób. Pierwszym wykorzystywanym przez ludzi metalem była miedź. Z czasem odkryto jeszcze trwalsze surowce – **brąz** (stop miedzi i cyny) oraz **żelazo**, którego obróbką zajmowali się kowale.

▲ Sierp z brązu

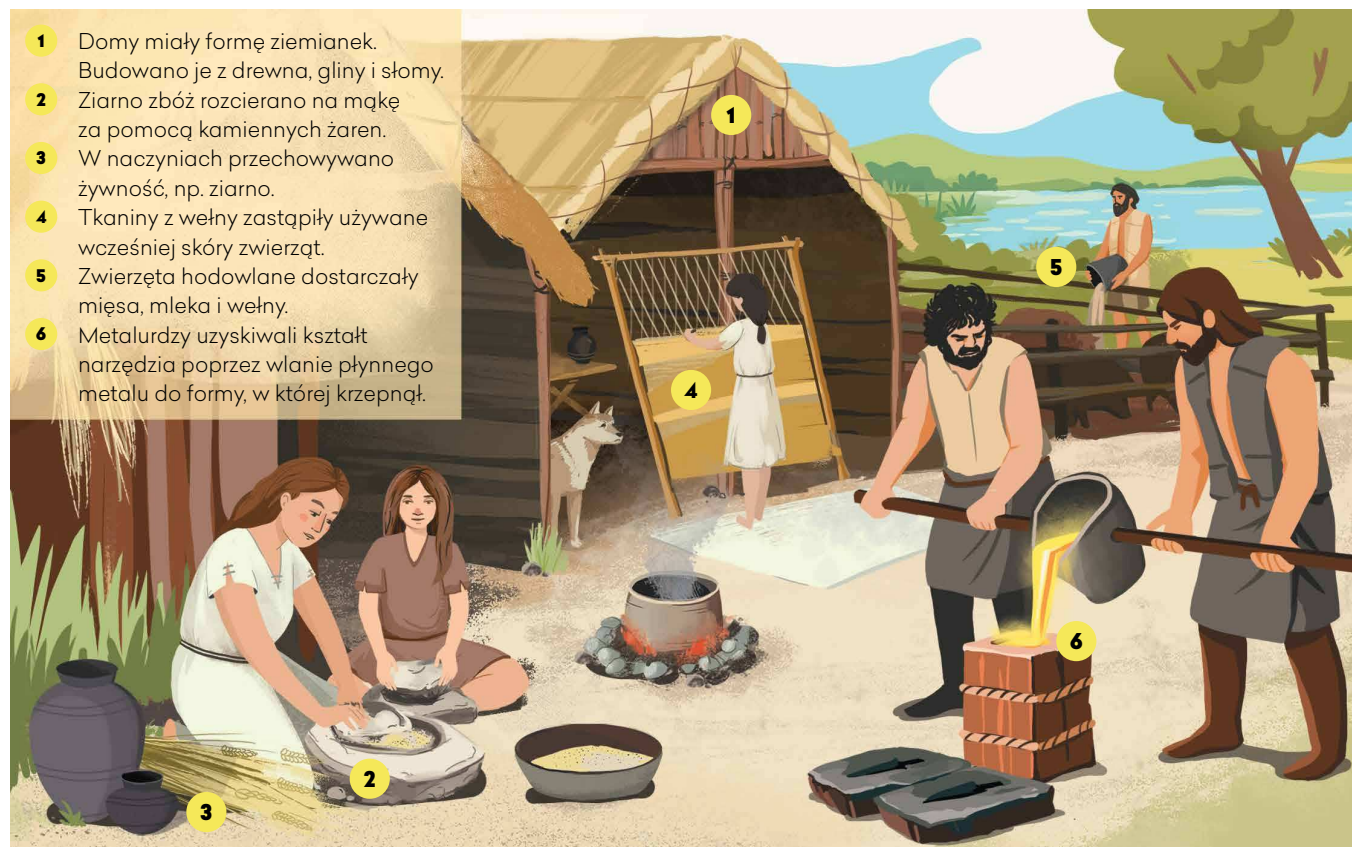

▲ Kamienne żarna

▲ Żelazna motyka

Przykładowe narzędzia związane z rolnictwem: sierp, żarna do rozcierania ziaren zbóż i motyka do spulchniania gleby.

- 1 Domy miały formę ziemianek. Budowano je z drewna, gliny i słomy.
- 2 Ziaro zbóż rozcierano na mękę za pomocą kamiennych żaren.
- 3 W naczyniach przechowywano żywność, np. ziarno.
- 4 Tkaniny z wełny zastąpiły używane wcześniej skóry zwierząt.
- 5 Zwierzęta hodowlane dostarczały mięsa, mleka i wełny.
- 6 Metalurdzy uzyskiwali kształt narzędzia poprzez wlanie płynnego metalu do formy, w której krzepnął.

- 1 Opisz zajęcia mieszkańców osady prehistorycznej.
- 2 Wymień przedstawicieli współczesnych zawodów, którzy wykonują podobne czynności.

Jak czytać tekst ze zrozumieniem?

Przygotowanie i pierwsze czytanie tekstu

- 1 Zapoznaj się z tytułem tekstu – pomoże ci to zrozumieć temat.
- 2 Przeczytaj tekst. Wynotuj sformułowania i słowa, których nie rozumiesz. Poszukaj ich znaczenia w słowniku, encyklopedii lub w internecie.

Analiza tekstu

- 3 Przeczytaj tekst jeszcze raz. Po przeczytaniu kilku zdań lub całego akapitu podsumuj w myślach, czego dotyczy dany fragment. Wynotuj najważniejsze informacje (np. w punktach).
- 4 Podczas czytania zwróć uwagę na ważne informacje: postacie, wydarzenia, miejsca, daty.

Interpretacja

- 5 Po przeczytaniu tekstu zastanów się i wynotuj, czego udało ci się dowiedzieć, co autor chciał przekazać i na co zwrócić szczególną uwagę.
 - 6 Oceń, czy któreś ze stwierdzeń zawartych w tekście budzi twoje wątpliwości.
- Przeczytaj tekst *Czy zbieracze i łowcy byli szczęśliwsi niż rolnicy?* Podczas lektury postępuj zgodnie z podanymi wskazówkami.

Prawda czy mit?

Czy zbieracze i łowcy byli szczęśliwsi niż rolnicy?

Wydaje się, że życie pierwszych zbieraczy i łowców było prostsze i bardziej beztrudne niż życie rolników. Możemy założyć, że mieli oni mniej pracy, więcej czasu na odpoczynek, a do tego często przemieszczali się z miejsca na miejsce. Badania pokazują, że grupy łowiecko-zbierackie pracowały mniej niż pierwsi rolnicy. Nie musiały one podejmować trudu siania i zbierania plonów oraz martwić się, czy susza nie zniszczy zasiewów, ale... Życie zbieraczy i łowców wcale nie należało do łatwych. Byli oni całkowicie zależni od natury. Gdy w okolicy zabrakło roślin lub zwierząt, groził im głód. Musieli naprawdę sporo wędrować, a to było niebezpieczne. Mogli przecież spotkać inne grupy ludzi (często wrogo nastawione do przybyszów) lub dzikie zwierzęta.

Mieszkańcy osad, choć pracowali więcej i ciężiej, wiedli bardziej stabilne życie. Uprawiali rolę, gromadzili zapasy żywności, a także wytwarzali narzędzia, które ułatwiały im pracę.

- Zainscenizujcie, w parach, spotkanie, podczas którego łowca postara się przekonać rolnika do porzucenia dotychczasowego stylu życia, a rolnik postara się zrobić to samo wobec łowcy.

W skrócie

- Ludzie prehistoryczni zdobywali pożywienie w drodze zbieractwa i myślistwa. Przenosili się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu pożywienia. Taki tryb życia nazywa się koczowniczym.
- Wraz z ociepleniem klimatu około 10 tysięcy lat temu narodziło się rolnictwo. Człowiek stopniowo zajął się uprawą ziemi i hodowlą zwierząt oraz zaczął zakładać stałe osady. Zmianę tę nazywamy rewolucją neolityczną.
- Skutkiem rewolucji neolitycznej było powstawanie osad, początek rolnictwa oraz rozwój rzemiosła i handlu.

Sprawdź się!

- 1 Co to znaczy, że życie człowieka prehistorycznego zależało od przyrody? Wyjaśnij to na konkretnym przykładzie.
- 2 Wymień zdolności, które pozwoliły człowiekowi uzyskać przewagę nad zwierzętami. Którą z nich uważasz za najważniejszą i dlaczego?
- 3 Wytlumacz, jaki był związek między zmianą klimatu a rozwojem rolnictwa.
- 4 Porównaj warunki życia prehistorycznych koczowników i osadników. Zwróć uwagę na wygląd domostw, rodzaj pożywienia, ubiór.
- 5 Przyjrzyj się zaprezentowanym znaleziskom archeologicznym. Rozpoznaj je i opisz ich przeznaczenie. Czy podobne przedmioty znajdują się w twoim domu?

- 6 Oceń, czy rewolucja neolityczna miała wpływ na twoje życie. Wskazówki:

- Zastanów się i powiedz, skąd pochodzą podstawowe produkty żywnościowe, takie jak: chleb, herbata, mięso, warzywa, owoce. Jak one znalazły się w twoim domu?
- Wymień współczesne zawody, które istniały już w czasach prehistorycznych. Odwołaj się do ilustracji ze s. 67.
- Poszukaj w domu przedmiotów, które przypominają te używane przez pierwszych rolników.

Ciekawe!

Źródłem wiedzy o życiu ludzi prehistorycznych są wykonane przez nich malowidła naskalne. Na poniższym zdjęciu widać malowidła z jaskini Lascaux [czyt. lasko] we Francji. Zostały wykonane około 17 tysięcy lat temu.

Muzeum Archeologiczne i Rezerwat Krzemionki

▲ Najstarsze ślady osadnictwa na ziemiach polskich pochodzą z około 4500 roku p.n.e. Do 1800 roku p.n.e. rolnicy i hodowcy zasiedlili niemal cały obszar współczesnej Polski. Śladem ich obecności są kopalnie krzemienia w Krzemionkach Opatowskich. Pozyskiwana w nich skała służyła do wyrobu narzędzi. Dziś w miejscu kopalni znajduje się muzeum. Można w nim zobaczyć prehistoryczne wyrobiska oraz poznać życie pierwszych górników.

3.2. Egipt darem Nilu

Tego się nauczysz

- Wyjaśnisz, w jaki sposób życie Egipcjan związane było z Nilem.
- Powiesz, kto sprawował władzę w Egipcie.
- Zaprezentujesz informacje dotyczące wierzeń starożytnych Egipcjan.
- Przedstawisz główne osiągnięcia Egipcjan.

Delta – obszar u ujścia rozwidlającej się rzeki, mający kształt trójkąta.

▼ Zarządca nadzorujący pracę chłopów na swoim polu. Fragment malowidła z grobowca Nachta, około 1410 roku p.n.e.

Podjmij temat

- Które zdjęcie przedstawia teren lepiej nadający się pod uprawę zbóż i budowę osady? Przedstaw swoje zdanie na ten temat i je uzasadnij.

Życie nad Nilem

W północnej Afryce leży Egipt. Większość tego kraju zajmują pustynie. Do zamieszkania nadają się tylko ziemie położone nad brzegami Nilu i w **delcie** tej rzeki. Ludzie osiedlili się nad Nilem już 5 tysięcy lat temu. Uprawiali zboże, owoce i warzywa. Co roku, po wiosennych deszczach, Nil przybierał, a woda zalewała pobliskie pola. Opadając, pozostawiała muł, który użyźniał glebę. Dzięki temu egipscy rolnicy uzyskiwali wysokie plony. Gdy rzeka nie wylewała, zbierali mało ziarna i panował głód. Aby lepiej wykorzystać dobroczynne sąsiedztwo Nilu, Egipcjanie budowali **kanaly**, którymi nawadniano pola oddalone od rzeki. To pozwoliło zwiększyć obszar ziemi pod uprawę.

Aby żyć dostatnio, ludzie mieszkający nad Nilem musieli ze sobą współpracować. **Chłopi** uprawiali ziemię i budowali kanały. Ich pracą kierowali **zarządcy**. W zamian otrzymywali część plonów. Z czasem tak zorganizowane wspólnoty przekształciły się w pierwsze państwa.

Grecki historyk Herodot o uprawie roli w Egipcie

[Mieszkańcy delty Nilu] w porównaniu ze wszystkimi innymi ludźmi i z resztą Egipcjan, z najmniejszym trudem zbierają plony z ziemi: wszak nie potrzebują się biedzić, żeby pługiem rozrywać bruzdy albo kopać, albo wykonywać jakąś inną pracę z tych, którymi reszta ludzi trudzi się dla zasiewu. U nich rzeka sama z siebie przybywa, nawadnia rolę, a nawodniwszy je, znowu opada. Wtedy każdy obsiewa swą rolę i wpuszcza na nią świnie, a kiedy one wdepczą nasiona w ziemię, oczekuje żniw, po czym znowu przy pomocy świń wymłóca ziarno i znosi je do spichlerza.

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 1954

- 1 Na podstawie tekstu Herodota wymień czynności, które musiał wykonać egipski rolnik, aby uzyskać i zgromadzić plony.
- 2 Wskaż na mapie pola uprawne. Z czego wynika ich położenie?
- 3 W oparciu o tekst źródłowy, mapę oraz tekst zamieszczony na s. 70 wyjaśnij, dlaczego Egipt był nazywany darem Nilu.

- 1 Którymi cyframi oznaczono na ilustracji: pole, domy, kanał nawadniający, statek, żuraw?
- 2 Wyjaśnij, jak działał żuraw nilowy. Skorzystaj z rysunku przedstawiającego schemat jego działania.
- 3 Na podstawie tekstów ze s. 70 i 71 oraz mapy uzasadnij, że Egipt był darem Nilu.

▲ Złota maska pośmiertna faraona Tutanchamona panującego około 1332–1323 p.n.e. Zwróć uwagę na oznaki władzy królewskiej: sztuczną brodę i nemes, czyli charakterystyczne nakrycie głowy.

Wskaż na masce symbole władzy królewskiej.

Państwo faraona

Około 3000 roku p.n.e. kraje, które powstały nad Nilem, połączyły się w jedno państwo egipskie. Na jego czele stał król – **faraon**, uważany przez Egipcjan za istotę boską. Miał on nieograniczoną władzę nad poddanymi. Ustanawiał prawa i mianował najwyższych urzędników oraz **kapłanów**. Kapłani często doradzali faraonowi, a także dbali o to, by bogowie byli czczeni we właściwy sposób.

Faraon sprawował rządy przy pomocy urzędników, z których jedni podlegali drugim. Najwyższym rangą urzędnikiem był **wezyr**. Dbał on o przestrzeganie praw i dowodził armią. Podlegali mu urzędnicy niższego szczebla. Do tej grupy należeli między innymi **skrybowie**. Jako niewielka grupa ludności potrafili czytać i pisać. Z tego powodu cieszyli się dużym szacunkiem Egipcjan. Skrybowie spisywali rozkazy faraona, które rozsyłano w inne części kraju. Notowali ilość zebranego zboża, a także pobierali od chłopów podatki, które przeznaczano na utrzymanie państwa i jego obronę.

Funkcjonowanie całego państwa zależało od kapłanów i urzędników, dlatego zajmowali oni najwyższą pozycję w społeczeństwie. Było ich jednak niewielu w porównaniu z **chłopami**, którzy stanowili większość mieszkańców Egiptu. To na chłopach spoczywał ciężar utrzymania państwa. Musieli oni przekazywać większą część plonów faraonowi. Niewiele zostawało im na przeżycie. Znacznie lepiej powodziło się **rzemieślnikom**, którzy utrzymywali się z wytworów swojej pracy (np.: tkanin, naczyń, ozdób). Inną ważną grupą społeczną byli **kupcy**, którzy zajmowali się handlem.

Krok po kroku

Analiza i interpretacja schematu

Aby ułatwić rozumienie związków, zależności i procesów historycznych, często prezentuje się je na schematach (zob. s. 73). Dowiedz się, jak z nich korzystać.

Przygotowanie

- 1 Zapoznaj się z tytułem schematu lub podpisem. Jakie zawarto w nim informacje o czasie i przestrzeni?
- 2 Sprawdź, jakie elementy zawiera schemat (m.in.: strzałki, pola, terminy, rysunki). Skorzystaj z legendy, aby dowiedzieć się, co one oznaczają.

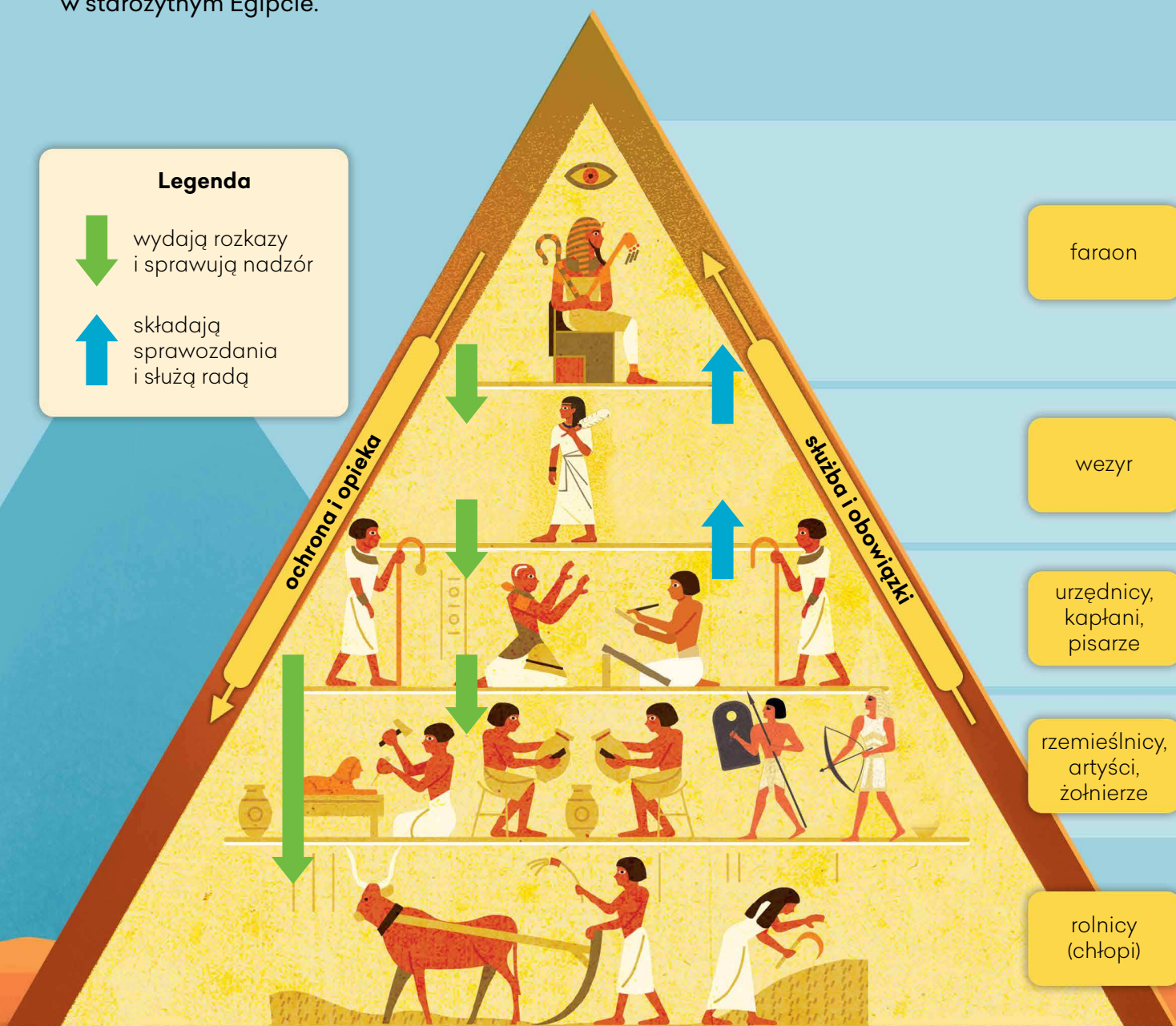
Analiza i interpretacja

- 3 Zwróć uwagę na umiejscowienie elementów na schemacie.
- 4 Zastanów się, jaki jest związek między tematem schematu a jego formą graficzną.
- 5 Powiedz, jakie ogólne wnioski można wysnuć na podstawie schematu.

- Przeanalizuj schemat, który zaprezentowano na s. 73. Wykonaj zadania zamieszczone pod nim.

Spółeczeństwo starożytnego Egiptu

Zobacz, jakie zależności istniały między poszczególnymi grupami społecznymi w starożytnym Egipcie.

1. Przeanalizuj schemat. Kto znajduje się w górnej części piramidy, a kto – na jej dole? Powiedz, w jaki sposób umiejscowienie na schemacie świadczy o zakresie posiadanej władzy.
2. Jakie zależności istnieją między poszczególnymi grupami społecznymi?
3. Jak było zorganizowane państwo egipskie? Odpowiedz na podstawie tekstu ze s. 72 i schematu.
4. Wyjaśnij, kto pomagał faraonowi w zarządzaniu państwem.

Ciekawe!

Egipcjanie przedstawiali bogów jako zwierzęta lub ludzi z głowami zwierząt. Na przykład Horus – bóg nieba i opiekun faraonów – był ukazany w postaci sokoła (na zdjęciu). Ten majestatyczny ptak kojarzył się z niebem. Poza tym uosabiał siłę, którą Egipcjanie przypisywali Horusowi.

Wierzenia starożytnych Egipcjan

Egipcjanie nie wiedzieli, jak wytłumaczyć to, że Słońce wschodzi i zachodzi. Nie potrafili też wyjaśnić, z jakiego powodu Nil co roku wylewa albo nagle przychodzi susza. Uważali, że za te zjawiska odpowiedzialni są bogowie, którzy rządzą różnymi siłami przyrody i opiekują się wszelkimi dziedzinami ludzkiej działalności. Egipcjanie czcili wielu bogów – taki system wierzeń nazywamy **politeizmem**. Najważniejszym bogiem był **Re** – pan Słońca i władca całego świata. Za opiekunkę życia i rodziny uważano Izydę. Jej mąż, Ozyrys, był władcą krainy zmarłych. Aby zyskać przychyłność bogów, Egipcjanie składali im ofiary z płodów rolnych i zwierząt. Czynili to za pośrednictwem kapłanów, którzy opiekowali się świątyniami poszczególnych bogów.

Starożytni Egipcjanie wierzyli w **życie pozagrobowe**. Byli przekonani, że każdy człowiek stanie po śmierci przed bogiem Ozyrysem, który wraz z sędziami zdecyduje o dalszych losach zmarłego.

▲ Na tej ilustracji z XIII wieku p.n.e. przedstawiono sąd Ozyrysa. Najpierw zmarły przekonywał 14 sędziów, że był dobrym człowiekiem **1**. Następnie bóg Anubis (postać z głową szakala) prowadził go przed sąd **2**. Na wadze umieszczano serce człowieka **3**. Jeżeli ważyło tyle samo co pióro, zmarły miał trafić do krainy wiecznej szczęśliwości. Gdy ciężar grzechów przeważał szalę – miał zostać zjedzony przez potwora. Wynik ważenia zapisywano na tabliczce **4**. Na koniec zmarły stawał przed obliczem Ozyrysa, który wydawał ostateczny wyrok **5**.

▲ Mumie bogatszych Egipcjan przechowywano w sarkofagach, czyli ozdobnych trumnach.

Egipcjanie uważali, że dusza człowieka nie może istnieć bez jego ciała, dlatego starali się zachować je w jak najlepszym stanie. Po śmierci ciało poddawano zabiegowi **mumifikacji**. Zwłoki balsamowano, a następnie szczelnie bandażowano. Powstałą w ten sposób mumię składano w grobowcu wraz z żywnością i przedmiotami, które – jak sądzono – mogły być potrzebne zmarłemu po śmierci. Mumifikacja była kosztowna, więc mogli sobie na nią pozwolić tylko bogaci Egipcjanie. Uboższych ludzi chowano w grobach na pustyni, ponieważ piasek opóźniał rozkład zwłok.

Cywilizacja egipska

Egipcjanie byli twórcami jednej z najstarszych **cywilizacji**. Nad Nilem powstało silne i trwałe państwo, w którym rządy sprawował faraon. Głównymi ośrodkami jego władzy były **miasta** powstające zwykle w pobliżu pałaców królewskich i świątyń. W miastach rezydowali królewscy urzędnicy. Były one także ośrodkami, w których rozwijały się rzemiosło i handel.

W Egipcie rozkwitały sztuka i architektura. Obie te dziedziny były związane z kultem religijnym i władzą królewską. Malowidła i rzeźby przedstawiały bogów i potęgę faraona. Monumentalne **piramidy** pełniły zaś funkcję królewskich grobowców (zob. s. 76 i 77).

Egipcjanie stworzyli **pismo** (zob. s. 79) oraz podstawy matematyki, astronomii i medycyny – nauk, na których opiera się nasza cywilizacja. Podzielili dobę na 24 godziny i opracowali **kalendź słoneczny**, w którym rok miał 365 dni (zob. s. 26). Umieli obliczyć pola różnych figur geometrycznych i objętości brył geometrycznych. Rozwinęli te umiejętności z konieczności – urzędnicy musieli obliczyć powierzchnię chłopskich pól, by oszacować zbiory i ustalić wysokość podatków. Wiedza matematyczna była też przydatna przy budowie kanałów nawadniających i piramid. Wysoki poziom rozwoju osiągnęła też medycyna. Egipcscy lekarze potrafili leczyć złamania i różne dolegliwości.

Cywilizacja – rozwinięte społeczeństwo, które zorganizowało państwo, wybudowało miasta, stworzyło prawa, system wierzeń, pismo i sztukę.

▲ Malowidła zdobiące ściany grobowców miały utrwalić pamięć o zmarłych, w ten sposób ułatwiać im drogę w zaświaty. Na zdjęciu: malowidło z grobowca skryby Nebamuna.

W skrócie

- Nad życiodajnym Nilem powstało państwo egipskie. Pełną władzę sprawował w nim faraon, któremu podlegali urzędnicy. Kapłani odprawiali obrzędy religijne, a uprawą ziemi trudnili się chłopi.
- Egipcjanie wyznawali wiarę w wielu bogów, czyli byli politeistami. Wierzyli w życie pozagrobowe.
- Mieszkańcy Egiptu stworzyli wspaniałą sztukę i architekturę (np. piramidy). Jednym z ich największych osiągnięć było pismo.

Sprawdź się!

- 1 Jak powstało państwo egipskie i jaki wpływ na jego powstanie miał Nil? Odpowiedz na podstawie tekstów ze s. 70 i 71.
- 2 Opisz dzień z życia... mieszkańca starożytnego Egiptu. Wybierz przedstawiciela dowolnej grupy społecznej.
- 3 Podzielcie się na kilkusobowe grupy i zainscenizujcie w klasie sąd Ozyrysa. Skorzystajcie z ilustracji zamieszczonej na s. 74.
- 4 Wytlumacz, dlaczego Egipcjan uważamy za twórców cywilizacji.

Sztuka egipska w Polsce

▲ W Muzeum Narodowym w Warszawie znajduje się interesująca kolekcja eksponatów pochodzących ze starożytnego Egiptu, m.in.: mumie, wyposażenie grobowców (np. naczynia, maski mumiowe) oraz części architektury grobowej i świątynnej. Na zdjęciu: maska mumiowa chłopca z około XIV wieku p.n.e.

O piramidach egipskich

Symbolem starożytnego Egiptu są piramidy. Najbardziej znane znajdują się w Gizie. Wśród nich jest piramida faraona Cheopsa – największa, jaką kiedykolwiek wzniesiono. Powstała jeszcze za życia władcy między 2551 a 2528 rokiem p.n.e. Nazywana jest Wielką Piramidą.

Jak wznoszono piramidy?

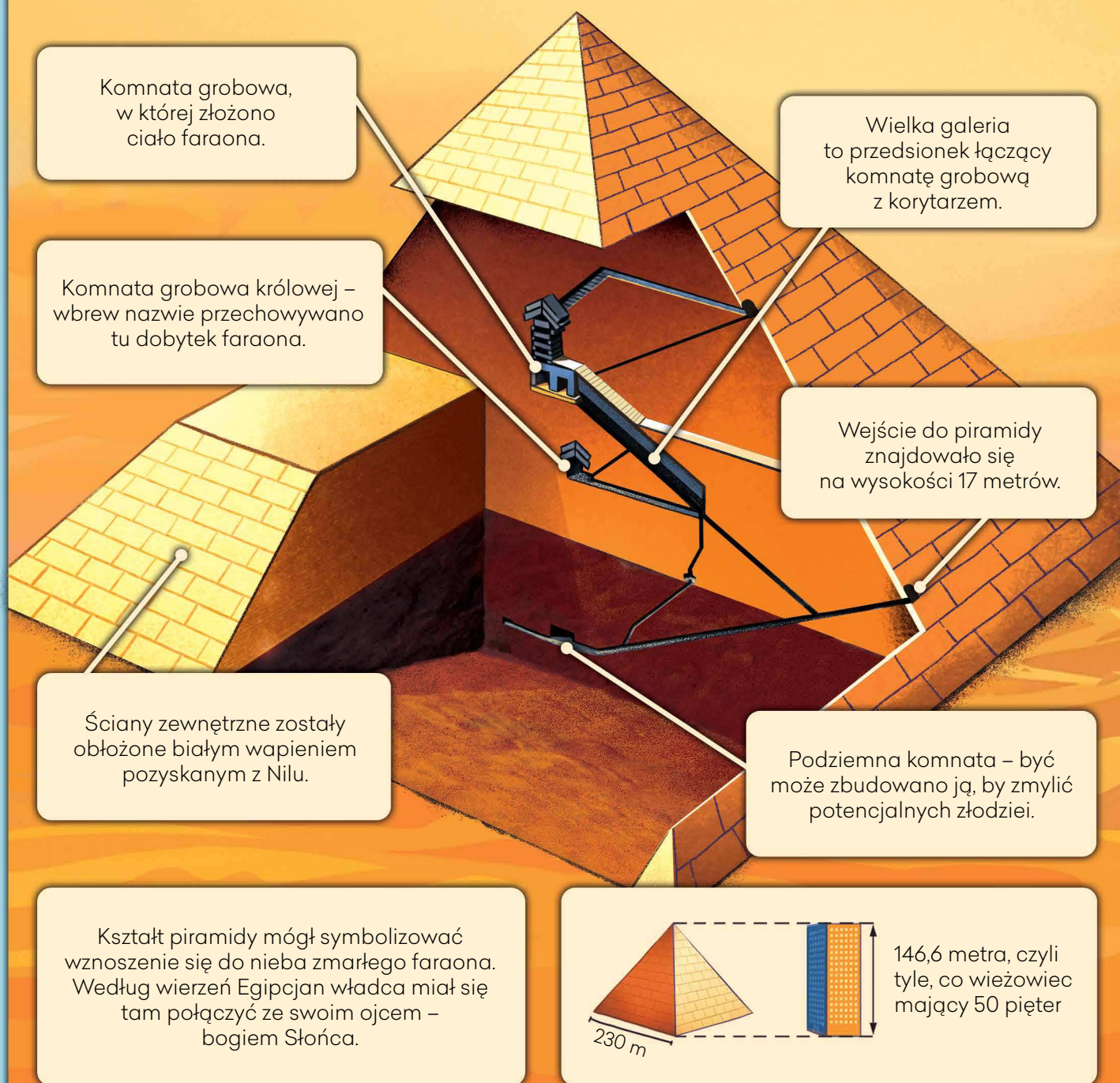
W pracach nad budową piramidy brali udział ludzie wykonujący różne zadania i czynności: architekci, geodeci, robotnicy budowlani, kamieniarze, murarze, żeglarze transportujący kamień Nilem oraz ludzie zaopatrujący robotników w żywność i w wodę. Pracą tysięcy osób biorących udział w budowie piramidy kierowali nadzorcy.

- 1 Kamienne bloki spławiano Nilem z kamieniołomów oddalonych od placu budowy czasem o setki kilometrów. Na placu budowy robotnicy używali drewnianych sań do przesuwania kamiennych bloków.
- 2 Robotnicy obrabiali kamień przy użyciu metalowych młotów i dłut.
- 3 Równe powierzchnie kamiennych bloków wyznaczano narzędziem przypominającym ekierkę.
- 4 Kamienne bloki transportowano na wyższe poziomy na rampach wykonanych z cegieł i gruzu.

Przekrój przez Wielką Piramidę

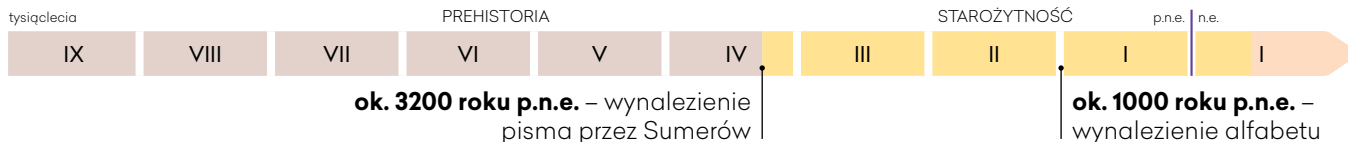
Wielka Piramida miała podkreślać boskość i potęgę faraona Cheopsa, a przede wszystkim zabezpieczyć jego ciało i dobytek przed zniszczeniem. Egipcjanie wierzyli bowiem, że dusza zmarłego żyje, dopóki jego ciało nie ulegnie rozpadowi.

1. Wyjaśnij, w jakim celu faraonowie wznosili piramidy.
2. Opisz wygląd piramidy. Jakie rozwiązania zastosowano, by jak najlepiej chronić ciało faraona?
3. Porównaj miejsce budowy piramidy ze współczesnym placem budowy.

3.3. Pismo – epokowy wynalazek

Tego się nauczysz

- Zrozumiesz, jak powstało pismo.
- Wyjaśnisz, jakie było znaczenie pisma dla ludzi – dawniej i obecnie.
- Porównasz hieroglify z pismem współczesnym.
- Wyjaśnisz, jak powstał alfabet.

Podejmij temat

- Przypomnij sobie, do czego służyło pismo w starożytnym Egipcie. Które grupy ludności się nim posługiwały?

Początki pisma

Wraz z rozwojem państw i miast ludzie zaczęli gromadzić coraz więcej informacji. Na przykład urzędnicy musieli wiedzieć, ile zboża jest w magazynach lub kto przekazał daninę dla władcy. Z kolei kupcy potrzebowali zarejestrować dobra, które nabywali lub sprzedawali. Początkowo ważne informacje przekazywano sobie ustnie, starając się je zapamiętać. Z czasem najważniejsze z nich zaczęto utrzymywać. Tak powstało **pismo**.

Najstarsze zachowane ślady pisma pochodzą z około 3200 roku p.n.e. z obszaru Mezopotamii (zob. mapę na s. 82). Pozostawili je Sumerowie – twórcy cywilizacji, która pod wieloma względami dorównywała egipskiej. Pismo sumeryjskie miało postać piktogramów, czyli obrazków, które oznaczały konkretne słowa. Z czasem uproszczono je do kilku głównych kresek. Uproszczenie znaków stworzonych przez Sumerów doprowadziło do powstania **pisma klinowego**, którego znaki miały charakterystyczny trójkątny kształt przypominający kliny. Piszący odciskał je zaostroszonym końcówką trzcinki na wilgotnych glinianych tabliczkach. Aby zapisany tekst po pewnym czasie nie uległ zniszczeniu, tabliczki wypalano.

Pismo klinowe było szeroko stosowane przez wszystkie ludy zamieszkujące starożytną Mezopotamię. Dzięki niemu utrwalano teksty historyczne, modlitwy, zbiory praw i umowy handlowe.

▲ Początkowo na glinianych tabliczkach prowadzono głównie zapiski związane z handlem i zarządzaniem państwem. Na zdjęciu: tabliczka ukazująca podział racji żywnościowych dla robotników na pięć dni (każdy rząd to jeden dzień, który został oznaczony symbolem wschodzącego Słońca; taki symbol był umieszczony zawsze na początku każdego rzędu). Tabliczka pochodzi z około 3000 roku p.n.e.

Ewolucja sumeryjskiego znaku EN oznaczającego osobę króla i najwyższego kapłana

- Na czym polegało uproszczenie znaków pisma klinowego? Jaki był cel tego procesu?

Hieroglify – pismo Egipcjan

Niezależnie od Sumerów Egipcjanie stworzyli własny system pisma – **hieroglify**. Składały się one z 700 różnego rodzaju znaków. Były wśród nich takie, które wprost oznaczały narysowane obiekty. Inne symbolizowały konkretne pojęcia, a jeszcze inne wyrażały dźwięki. Hieroglify z reguły zapisywano w wierszach poziomych od prawej do lewej strony lub pionowo – z góry na dół. Samogłosek raczej nie używano. Hieroglify służyły do zapisywania tekstów religijnych i historycznych. Wykuwano je w postaci **inskrypcji** na kamiennych ścianach świątyń lub piramid. Najstarsze tego typu teksty pochodzą z około 3000 roku p.n.e.

Najpopularniejszym materiałem pisarskim w Egipcie był **papirus** sporządzany z włókien cibory papirusowej – rośliny rosnącej nad Nilem. Z reguły zapisywano na nim teksty urzędowe i prywatne prostszymi znakami pisma niż te stosowane w inskrypcjach.

▲ Przykłady hieroglifów. Od lewej: piktogram oznaczający Słońce, znak fonetyczny oznaczający literę M i symbol oznaczający ruch.

Inskrypcja – napis wykuty lub wryty w kamieniu albo innym twardym materiale (np. w drewnie, metalu).

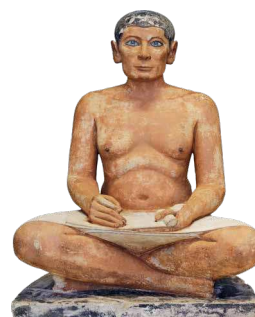
◀ Fragment ściany świątyni grobowej faraona Mentuhotepa, panującego około XXI wieku p.n.e. Zwróć uwagę na kartsze – owalne obwódki, w których zapisywano imiona faraonów.

Przyczyną powstania pisma w starożytnym Egipcie była potrzeba utrwalenia ważnych informacji na temat religii, władcy i państwa. Kapłani zapisywali modlitwy, zaklęcia i teksty religijne oraz wiadomości z różnych dziedzin – medycyny, astronomii i matematyki. Urzędnicy wykorzystywali pismo, by prowadzić rejestry podatkowe, spisy ludności oraz zapisy dotyczące zapasów żywności. Za pomocą pisma przekazywano rozkazy władcy i zarządzenia urzędników. Dokumentowano ważne wydarzenia historyczne i dokonania faraonów, a także utrwalano teksty literackie. Pismo pozwalało na przekazanie zdobytej wiedzy kolejnym pokoleniom.

Hieroglify były używane przez 3500 lat. Ostatni znany zapis pochodzi z V wieku. W średniowieczu znajomość pisma hieroglificznego uległa zapomnieniu i aż do XIX wieku nikt nie potrafił go odczytać (zob. s. 81).

▲ Narzędzia pisarskie skryby – rysiki i paleta farb z prostokątnym zagłębieniem na rysiki

▲ Posąg egipskiego skryby z około XXVI wieku p.n.e. Jak wiesz, tylko nieliczne osoby w Egipcie potrafiły czytać i pisać. Kandydaci na urzędników uczyli się trudnej sztuki pisania przez 12 lat.

U Powstanie alfabetu

▲ Naczynie z V wieku p.n.e., na którym zapisano litery alfabetu greckiego. Słowo *alfabet* pochodzi od dwóch pierwszych greckich liter – alfa i beta.

Wielkie znaczenie dla rozwoju pisma miało wynalezienie **alfabetu** pod koniec II tysiąclecia p.n.e. Dokonali tego **Fenicjanie** – lud zamieszkujący wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego. Zaczęli oni przypisywać znaki graficzne nie pojęciom i przedmiotom, lecz wypowiedzanym dźwiękom. Tak powstał alfabet składający się jedynie z 22 znaków, które działały na podobnej zasadzie jak nasze litery. Wprowadzenie kilkudziesięciu liter zamiast setek znaków znacząco uproszcziło naukę pisania. Dzięki temu ludzie zaczęli posługiwać się pismem na szerszą skalę.

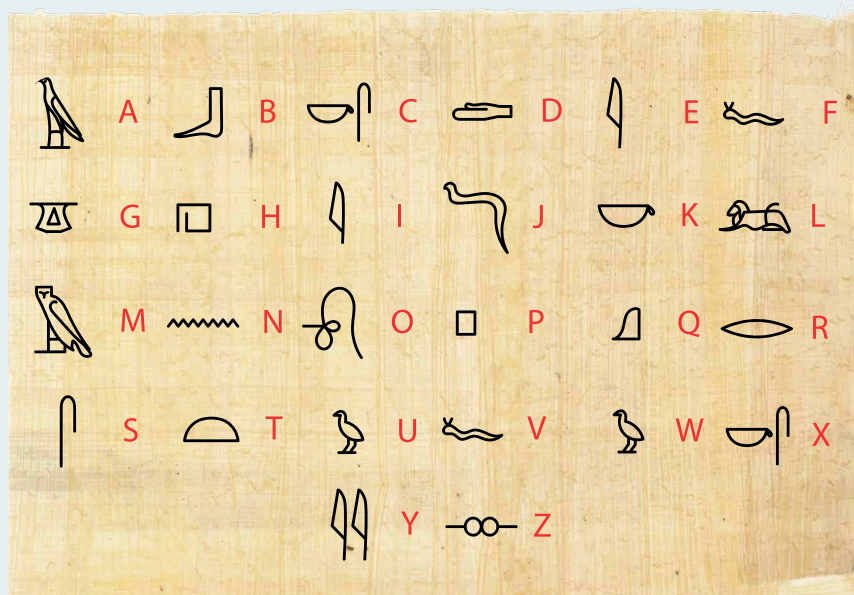
Alfabet fenicki zawierał tylko spółgłoski. Przejęli go **Grecy**, którzy dodali do niego samogłoski. Od Greków alfabet przejęli **Rzymianie**. Usunęli oni z niego znaki greckie, które nie miały odpowiedników w używanym przez nich języku (łacinie). Do alfabetu dodali również nowe litery, takie jak C i Q. W ten sposób powstał **alfabet łaciński**. Stał się on podstawą dla wielu współczesnych alfabetów, w tym alfabetu polskiego.

Krok po kroku

Zapisz swoje imię hieroglifami

Potrzebne będą: wykałaczką, plastelina, kartka, wałek, tablica hieroglifów.

- 1 Zagnieć plastelinę, aż uzyskasz jednolity kolor.
- 2 Uformuj na kartce prostokątną tabliczkę o grubości 5–10 mm. Wygładź powierzchnię tabliczki wałkiem.
- 3 Wryj w plastelinę swoje imię hieroglifami. Każdej literze przyporządkuj właściwy hieroglif. Skorzystaj z tablicy hieroglifów. Postaraj się jak najwierniej odwzorować znaki pisma.

Oprócz znaków fonetycznych Egipcjanie używali też symboli oznaczających całe słowa lub pojęcia. Możesz również poznać znaki egipskie i stworzyć proste zdania. W tym celu skorzystaj z anglojęzycznej strony Fabricius.

- 1 Porównaj zapis swojego imienia hieroglifami i za pomocą alfabetu. Który sposób wydaje ci się łatwiejszy? Uzasadnij odpowiedź.
- 2 Wyobraź sobie, że masz odczytać tekst zapisany hieroglifami przez koleżankę lub kolegę. Opisz, jak byś to zrobiła / zrobił. Jakie trudności mogłyby się pojawić?

Prawda czy mit?

Czy znajomość alfabetu pomogła w odczytaniu hieroglifów?

W 1822 roku młody francuski uczoney Jean-François Champollion [czyt. żą fransuła szampoljja] dokonał czegoś niesamowitego – odczytał hieroglify. Odkąd ludzie po raz pierwszy zobaczyli tajemnicze znaki na ścianach świątyń egipskich, pragnęli je odczytać. Champollionowi pomogło intrygujące znalezisko – Kamień z Rosetty, odkryty w 1799 roku. Na tym kamieniu identyczny tekst zapisano trzykrotnie: hieroglifami, egipskim pismem demotycznym i po grecku. Język grecki już znano, więc można było porównywać znaki jak w łamigłówce. Champollion zwrócił szczególną uwagę na zapisane w kartuszu imię faraona Ptolemeusza. Znalazł jego odpowiednik w tekście greckim, co pozwoliło mu zidentyfikować kilka znaków oznaczających głoski. Można powiedzieć, że dzięki znajomości alfabetu możliwe było odczytanie starożytnych napisów.

▲ Kamień z Rosetty zawiera tekst dekretu wydanego przez egipskich kapłanów w 196 roku p.n.e. z okazji koronacji faraona Ptolemeusza. Obok: portret Champolliona.

● Oceń, dlaczego odkrycie Kamienia z Rosetty było tak ważne dla odczytania hieroglifów.

W skrócie

- Pismo to jedno z najważniejszych osiągnięć ludzkości. Umożliwiło efektywne zarządzanie państwem, komunikację, usprawniło przekazywanie wiedzy oraz wpłynęło na rozwój literatury i sztuki.
- Egipcjanie używali systemu pisma zwanego hieroglifami. Hieroglify symbolizowały różne obiekty, dźwięki i pojęcia.
- Fenicjanie stworzyli pierwsze pismo alfabetyczne, które składało się z 22 znaków reprezentujących spółgłoski.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, dlaczego pismo było ważne dla funkcjonowania państwa egipskiego. Odwołaj się do konkretnego przykładu.
- 2 Wytłumacz, jak wynalezienie alfabetu zmieniło sposób zapisywania informacji. Następnie oceń, dlaczego było to ważne dla rozwoju społeczeństw.
- 3 Sprawdź, w jakich miejscach współcześnie używa się piktogramów. Czy, twoim zdaniem, te znaki są nam potrzebne? Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do konkretnego przykładu.
- 4 Oceń, jakie znaczenie ma pismo dla ludzi żyjących współcześnie. Podaj przykłady sytuacji, w których potrzebna jest jego znajomość.

Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

▲ Jednym z najpopularniejszych materiałów pisarskich w historii był papier. Został wynaleziony w Chinach w 105 roku, a w średniowieczu upowszechnił się w Europie. O historii papieru opowiada Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju. Podczas wizyty można zobaczyć, jak wytwarza się papier metodą znaną od średniowiecza.

EPOS O GILGAMESZU

Odłamek glinianej tabliczki z terenów Mezopotamii z II tysiąclecia p.n.e. Utrwalono na nim pismem klinowym historię półlegendarnego sumeryjskiego władcy Gilgamesza, króla miasta Uruk. Tekst znajdujący się na tabliczce zawiera opis potopu podobny do tego, który znamy z Biblii. *Sześć dni i siedem nocy szedł wiatr niosący potop jak zawieja z południa powalająca kraj. Gdy nadszedł dzień siódmy, wiatr południowy niosący potop osłabł w walce. Morze [...] uspokoiło się, zły wiatr znieruchomiał, potop zatrzymał się.**

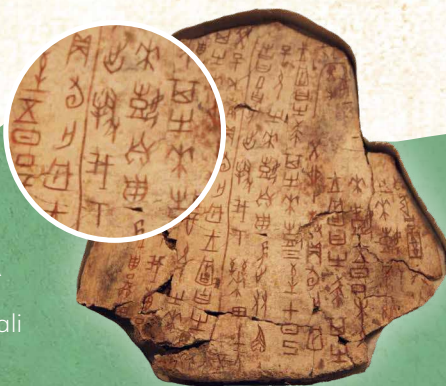
Przykładowe prawa z Kodeksu Hammurabiego

* Fragmenty zacytowanych tekstów pochodzą z następujących publikacji: *Starożytny Wschód. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 1, oprac. J. Wolski, Warszawa 1959 (Kodeks Hammurabiego); *Gilgamesz. Powieść starobabilońska*, przeł. J. Wittlin, Warszawa 1986 (opis potopu z *Eposu o Gilgameszu*).

黄

KOŚĆ WRÓŻEBNA

Chińczycy używali pisma od około 2800 roku p.n.e. Najpewniej istniało kilka systemów zapisu. Około 1300 roku p.n.e. znaki pisma ujednolicono. W większości wyrażały one nie głoski, lecz pojęcia. Jedne z najstarszych zachowanych znaków pisma chińskiego odkryto na kościach zwierzęcych, zwanych kośćmi wróżebnymi (ponieważ używano ich podczas rytuału wróżenia). Pochodzą one z około 1250 roku p.n.e.

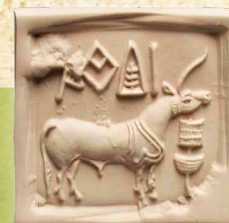
STELA Z KODEKSEM HAMMURABIEGO

Kamienna stela (ozdobna płyta kamienna) z czasów króla Babilonii Hammurabiego (panował w XVIII wieku p.n.e.). Na słupie władca kazał wyryć pismem klinowym prawa, które obowiązywały poddanych. Ten jeden z najstarszych na świecie zbiorów prawnych znany jest jako Kodeks Hammurabiego.

Jeśli ktoś dopuścił się rabunku i zostanie złapany, człowiek ten poniesie karę śmierci.
Jeśli syn uderzył swego ojca, utną mu rękę.
Jeśli pełnoprawny obywatel wybił oko członkowi klasy pełnoprawnych obywateli, wyrwą mu oko.*

ZNAKI PISMA Z DOLINY INDUSU

W Mohendżo Daro – starożytnym mieście wybudowanym przez ludy zamieszkujące dolinę Indusu – archeolodzy odkryli pieczęcie używane przez kupców do stemplowania towarów (na zdjęciach). Nie ma pewności, że służyły one do zapisu języka mówionego, ale ich istnienie świadczy o wysokim stopniu rozwoju cywilizacji doliny Indusu.

1. Wskaż na mapie najstarsze cywilizacje świata.
2. Powiedz, do czego wykorzystywane było pismo przez starożytne ludy.
3. Czego możemy dowiedzieć się o życiu starożytnych ludów z zachowanych zabytków pisma? Ułóż po dwa pytania do każdego z nich.
4. Dowiedz się więcej na temat osiągnięć wybranej cywilizacji i stworzonego przez nią systemu pisma. Napisz krótką notatkę na ten temat w zeszycie.

Podsumowanie działu 3. Początki cywilizacji

Brąz – stop miedzi i cyny.

Cywilizacja – społeczeństwo, które osiągnęło wysoki poziom rozwoju: zorganizowało państwo, wybudowało miasta, stworzyło prawa, system wierzeń, pismo i sztukę.

Faraon – władca starożytnego Egiptu.

Hieroglify – pismo starożytnych Egipcjan.

Inskrypcja – napis wykuty lub wryty w kamieniu albo innym twardym materiale (np. w drewnie, metalu).

Mumifikacja – zabiegi mające na celu zapobieżenie rozkładowi ciała.

Papirus – materiał pisarski sporządzany z włókien cibory papirusowej.

Piramida – w starożytnym Egipcie: monumentalna budowla w kształcie ostrosłupa o kwadratowej podstawie, będąca grobowcem faraona.

Politeizm – wiara w wielu bogów.

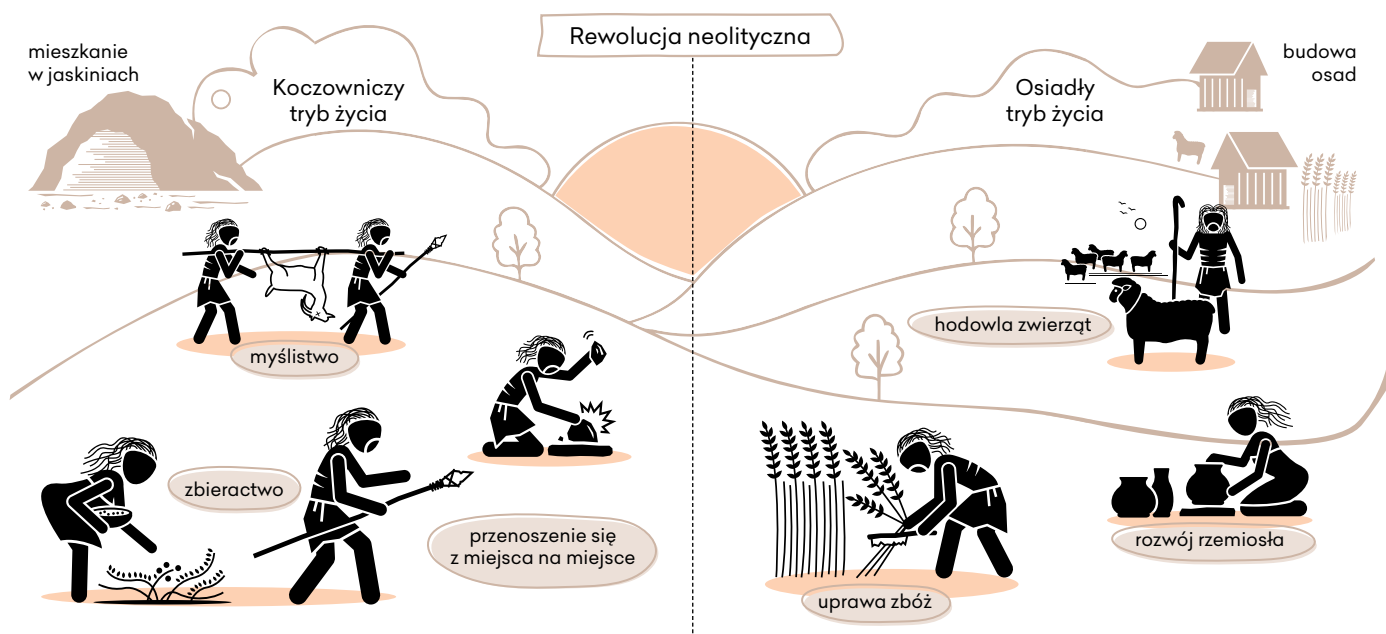
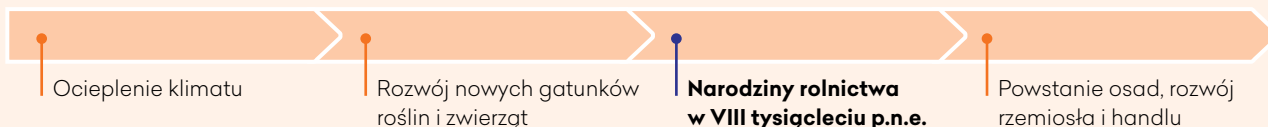
Rewolucja neolityczna – przejście człowieka z koczowniczego trybu życia na osiadły.

Sarkofag – ozdobna trumna, najczęściej wykonywana z kamienia.

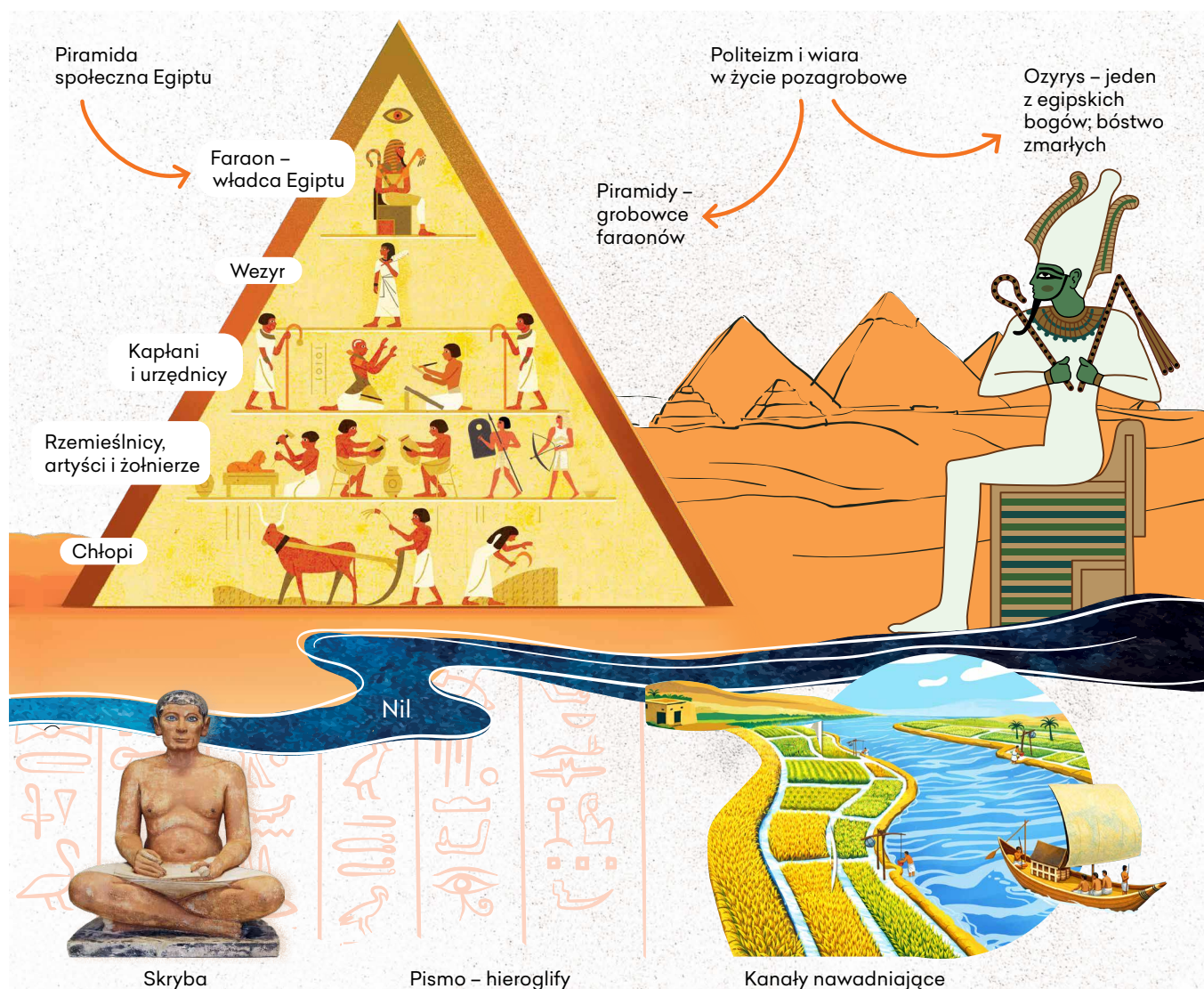
Skryba – pisarz.

Żyzny Półksiężyc – pas żyznych ziem ciągnący się od Egiptu, poprzez Palestynę i Syrię, aż po Mezopotamię, na styku Azji i Afryki.

● Poznaj kolejność zdarzeń.

- Około 3000 roku p.n.e. nad Nilem powstało państwo egipskie.

Starożytnych Egipcjan uważamy za twórców cywilizacji, ponieważ

stworzyli organizację państwową z faraonem na czele

wybudowali miasta

stworzyli system wierzeń

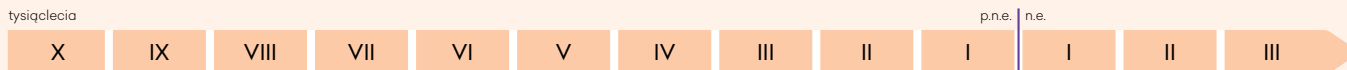
wynaleźli pismo

byli twórcami sztuki i literatury

- Około 3200 roku p.n.e. powstało pismo piktograficzne stworzone przez Sumerów. Nieco później Egipcjanie opracowali pismo hieroglificzne.
- Fenicjanie stworzyli pierwsze pismo alfabetyczne, które składało się z 22 znaków reprezentujących spółgłoski. Od Fenicjan alfabet przejęli Grecy, a od nich przejęli go Rzymianie.
- Pismo to jedno z najważniejszych osiągnięć ludzkości. Umożliwiło efektywne zarządzanie państwem, komunikację, usprawniło przekazywanie wiedzy oraz wpłynęło na rozwój literatury i sztuki.

Sprawdź się!

- 1 Wskaż na taśmie chronologicznej:
 - początek rewolucji neolitycznej w rejonie Żyznego Półksiężycy;
 - moment powstania państwa egipskiego.

- 2 Jakie były następstwa przyjęcia osiadłego trybu życia przez człowieka? Wskaż poprawne odpowiedzi.

budowa osad

opanowanie rozniecania ognia

wykształcenie się mowy

powstanie różnych rzemioł

wynalezienie narzędzi

pojawienie się pisma

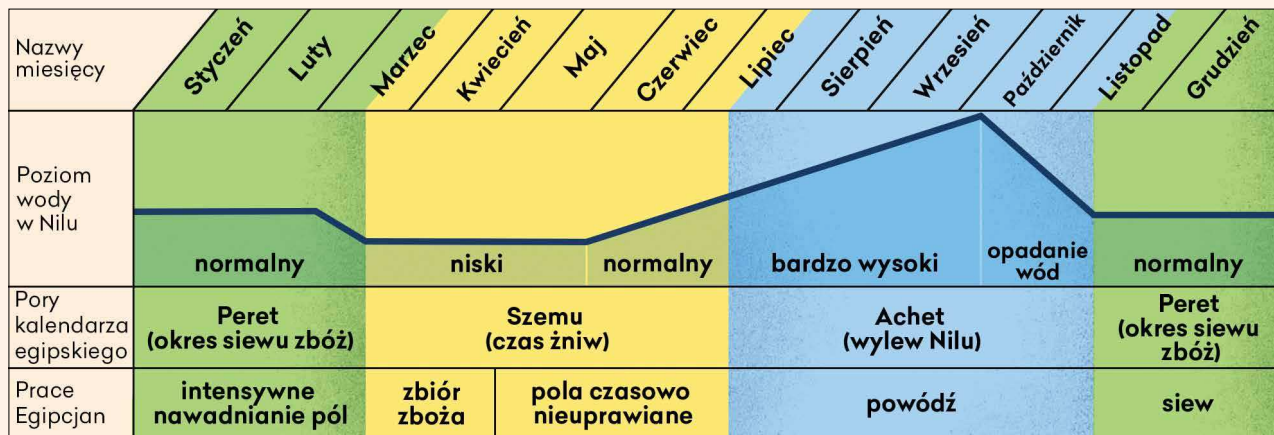
- 3 Przyjrzyj się ilustracji, a następnie wykonaj polecenia.

▲ Malowidło z grobowca Nacht, około 1410 roku p.n.e.

- a) Uzasadnij, że na ilustracji przedstawiono społeczność osiadłą. Użyj dwóch argumentów.
- b) Napisz krótką historyjkę dotyczącą ilustracji.

- 4 Przeanalizuj diagram. Na podstawie podanych informacji uzasadnij, że życie Egipcjan było związane z Nilem.

- 5 Przeczytaj teksty źródłowe. Następnie wykonaj polecenia i odpowiedz na pytanie.

Źródło A. Egipski tekst o życiu rolnika

Robaki zjadły mu połowę żywności, [hipopotam] drugą. Mnóstwo myszy wylęgło się w polu, szarańcza wytepiła bydło, wróble rozkradły ziarno. O nędza dla rolnika! [...] A tu zjawia się pisarz, żeby zabrać zboże. Towarzysze jego mają kije w rękach [...] i mówią: Oddaj ziarno – nie ma go wcale. Więc rozciągniętego na ziemi biją.

Źródło: *Starożytny Wschód. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 1, dz. cyt.

Źródło B. Fragment tekstu zapisanego na papirusie

[...] Zostań pisarzem. On jest [bowiem] chroniony od służby i strzeżony od wszelkiej roboty. To pozwala uniknąć uderzania wiosem. Nie dźwigasz koszyka, nie podlegasz wielu panom i rozlicznym przełożonym. [...]

Źródło: Fragment tekstu zapisanego na papirusie, w: G. Chomicki, S. Sprawski, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999

Na podstawie źródła A:

- Opisz warunki życia egipskiego chłopca.
- Powiedz, w jakim celu u rolnika zjawiał się pisarz.
- Oceń postępowanie urzędnika. Jak myślisz, z czego ono wynikało?

Na podstawie źródła B:

- Wyjaśnij, dlaczego jego autor uważał pisarzy za grupę uprzywilejowaną.

Na podstawie obu źródeł:

- Opisz różnice między życiem pisarza a dolą rolnika.

- 6 Opisz społeczeństwo starożytnego Egiptu. Wyjaśnij zależności między poszczególnymi grupami i rolę, jaką te grupy odgrywały w państwie faraona.
- 7 Stwórzcie plakat reklamujący wycieczkę do Egiptu. Zawrzyjcie na plakacie informacje o osiągnięciach cywilizacji egipskiej, które przetrwały do naszych czasów i które warto zobaczyć.
- 8 Przeczytaj tekst. Jaką myśl zawarł w nim jego autor? Jaka jest wartość źródeł pisanych dla poznania przeszłości przez ludzi współczesnych? Przedstaw swoje zdanie i je uzasadnij.

Człowiek zniknął, jego zwłoki w proch się rozsypały, jego współcześni złączyli się z ziemią. I księga tylko sprawia, że pamięć o nim krąży z ust do ust. Pismo jest bowiem bardziej pożyteczne niżli dom z kamienia, niż grobowiec na Zachodzie¹, lepsze jest niż rozkoszny pałac, niż pomnik w świątyni.

Cyt. za: A. Podolski, *Problematyka cierpienia w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu*, w: *Cierpienie między sensem a bezsensem. Studium interdyscyplinarne*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, L. Szot, Lublin 2014

¹ Zachód – tu: zaświaty.

- 9 Przyjrzyj się fotografiom. Następnie wykonaj polecenia i odpowiedz na pytanie.

- a) Podaj nazwy zabytków zaprezentowanych na zdjęciach. Do jakiej kategorii źródeł historycznych zaliczysz każdy z tych zabytków? Uzasadnij swój wybór.
- b) Powiedz, jaką wiedzę o wierzeniach starożytnych Egipcjan przynoszą nam ukazane źródła.
- c) Scharakteryzuj osiągnięcia cywilizacji egipskiej. Odwołaj się do jednego z ukazanych zabytków. Wyjaśnij, co ten zabytek mówi o poziomie rozwoju kultury Egipcjan.

4. W starożytnej Grecji

- Jak żyli starożytni Grecy?
- Gdzie powstała demokracja?
- Jakie były wierzenia starożytnych Greków?
- Skąd się wzięły igrzyska olimpijskie?
- Jakie były największe osiągnięcia cywilizacji greckiej?

4.1. Ateny ojczyzną demokracji

Tego się nauczysz

- Opiszesz, jaki wpływ miały warunki naturalne na życie starożytnych Greków.
- Przedstawisz życie w starożytnych Atenach.
- Opowiesz, jak funkcjonowała demokracja ateńska.
- Przedstawisz swoje argumenty w debacie.

Podějmyj temat

- Powiedz, na przykładzie starożytnego Egiptu, co to jest cywilizacja.
- Znajdź Grecję na współczesnej mapie Europy. Opisz jej położenie.

Narodziny cywilizacji greckiej

Starożytni Grecy byli twórcami wysoko rozwiniętej cywilizacji. Udoskonaili alfabet przejęty od Fenicjan, stworzyli bogatą literaturę oraz wspaniałą sztukę i architekturę. Greckie dokonania – takie jak demokracja, teatr czy igrzyska olimpijskie – stały się ważną częścią kultury europejskiej.

Początki cywilizacji greckiej sięgają II tysiąclecia p.n.e. W tym czasie plemiona greckie zasiedliły Półwysep Bałkański, wyspy Morza Egejskiego i wybrzeża Azji Mniejszej. Kilka wieków później – w wiekach VIII–VI p.n.e. Grecy założyli liczne osady na wybrzeżach mórz: Śródziemnego i Czarnego. Dzięki temu ich kultura rozprzestrzeniła się poza Grecję.

Plemiona greckie mówiły tym samym językiem i czciły podobnych bogów. Siebie nazywały **Hellenami**, a swój kraj – **Helladą**. Obce ludy określały zaś mianem barbarzyńców, ponieważ wydawali oni niezrozumiałe dla Hellenów dźwięki: bar-bar-bar.

U ► W II tysiącleciu p.n.e. – na długo przed rozwojem cywilizacji greckiej – na Krecie powstała **cywilizacja minojska**. Jej twórcy stworzyli pismo, budowali miasta i okazałe pałace, np. pałac w Knossos (na zdjęciu). Równocześnie w Grecji kontynentalnej rozwijała się **cywilizacja mykeńska**, która dorównywała minojskiej. Obie cywilizacje upadły, ale pamięć o ich dorobku przetrwała w kulturze Hellenów.

Zajęcia Greków

Grecję z trzech stron oblewają morza, a linię brzegową tworzą zatoki i półwyspy. W ich sąsiedztwie znajdują się liczne wyspy. Na terenie Grecji przeważają góry. Nie ma wielu terenów nadających się pod uprawę zbóż. Takie warunki naturalne wywarły znaczny wpływ na życie i zajęcia Hellenów. W ciepłym klimacie śródziemnomorskim dobrze rosły oliwki i winna latorośl, dlatego Grecy zajmowali się ich uprawą. Na stokach gór wypasali owce i kozy. Na nielicznych równinach uprawiali jęczmień i pszenicę. Zboża było jednak mało, dlatego sprowadzano je z odległych krajów. Dzięki temu rozwinął się **handel**. Grecy kupcy nabywali ziarno w zamian za oliwki i wino oraz wytwory pracy greckich rzemieślników (ceramikę, tkaniny, ozdoby i broń). Handel odbywał się głównie drogą morską, co przyczyniło się do rozwoju **żeglugi**.

▲ Krajobraz grecki

Greckie polis

W odróżnieniu od Egipcjan Grecy nie stworzyli jednego państwa. W dużej mierze przyczyniło się do tego górzyste ukształtowanie terenu. Plemiona greckie żyły oddzielone od siebie łańcuchami górskimi. To utrudniało wzajemne kontakty i sprzyjało rozwojowi **polis**, czyli samodzielnych państweczek mających odrębne władze i prawa.

Polis – miasto-państwo greckie. Miało ono zarówno cechy miasta (mały obszar, niewielką liczbę ludności), jak i państwa (rząd, odrębne prawo, własne wojsko).

- 1 Opisz położenie i krajobraz Grecji. Odwołaj się do mapy i tekstu.
- 2 Które obszary zasiedlili Grecy? Wskaż je na mapie i określ ich położenie.
- 3 Wymień nazwy greckich polis.

▲ Najpiękniejszą świątynią na Akropolu ateńskim był Partenon. Wzniesiono go w V wieku p.n.e. ku czci bogini Ateny. W świątyni mieścił się monumentalny pomnik Ateny (zob. s. 110). Jego autorem był Fidiasz – jeden z najwybitniejszych rzeźbiarzy Grecji.

W starożytnych Atenach

Najpotężniejszą i najbogatszą grecką polis były Ateny, które znajdują się w krainie zwanej Attyką. W V wieku p.n.e. Ateny przeżywały bujny rozkwit. Stanowiły ważny ośrodek handlu i miały silną flotę handlową i wojenną. Centralnym placem polis była **Agora**, na której znajdowały się budynki publiczne i świątynie. Na Agorze można było spotkać polityków, którzy przekonywali lud do swoich poglądów, i kupców sprzedających różne towary: ryby, mięso, wino, sery, ozdoby, ubrania czy buty. Odbывały się tu sądy i były zawierane umowy handlowe. Na Agorze organizowano też liczne uroczystości religijne, które były ważnym elementem życia starożytnych Greków.

Nad miastem górował **Akropol** (zob. poniższą ilustrację). Nazywa się tak wzgórze, na którym znajdowały się świątynie bogów uważanych za patronów polis – Ateny i Posejdona. W świątyniach kapłani składali ofiary bogom. Czynili to w imieniu mieszkańców, którzy nie mogli wchodzić do obiektów sakralnych.

Akropol ateński był jednym z najwspanialszych wzgórz świątynnych w całej Grecji. Stało się tak, ponieważ Ateńczycy przeznaczali dużo pieniędzy na budowę okazałych gmachów. Podobnie Agora ateńska stanowiła jedno z najważniejszych miejsc handlu w całym świecie greckim. Handlowali na niej kupcy ze wszystkich wybrzeży Morza Egejskiego.

► Rekonstrukcja Akropolu ateńskiego. Poszczególnymi cyframi oznaczono: **1** Propyleje – monumentalną bramę, **2** Partenon, **3** posąg Ateny Promachos, **4** Erechtejon – świątynię wzniesioną ku czci Ateny i Posejdona.

● Jakie funkcje pełnił Akropol w starożytnych Atenach? Odpowiedz na pytanie na podstawie tekstu i ilustracji.

0 Ateny i Sparta – dwa greckie światy

Oprócz Aten najważniejszą grecką polis była Sparta położona na Peloponezie. Życie w obu polis różniło się pod wieloma względami. Ateny przywiązywały dużą wagę do rozwoju nauki, filozofii, teatru i sztuk pięknych. Wielu ateńskich chłopców zdobywało wykształcenie. Starsza młodzież uczyła się sztuki przemawiania i przekonywania – umiejętności przydatnych w życiu politycznym Aten (zob. s. 94). Dziewczęta nie chodziły do szkoły. Zostawały w domach z matkami, które uczyły je prowadzić dom.

◀ W biedniejszych rodzinach ateńskich wykształceniem chłopców zajmowali się rodzice. Chłopcy z bogatszych rodzin uczęszczali do szkół prywatnych, w których uczyli się czytania, pisania, muzyki i poezji. Na naczyniu z V wieku p.n.e. ukazano ucznia i nauczyciela podczas lekcji muzyki **1** i nauki poezji **2**.

Najważniejszym celem Sparty było posiadanie silnej armii. Chłopcy w wieku siedmiu lat opuszczali swoje rodziny i trafiali do koszar, gdzie byli przygotowywani do służby wojskowej. Odbywali tam ćwiczenia fizyczne, uczyli się dyscypliny oraz odporności na głód i ból. Oczekiwano, że będą wypowiadać się w sposób zwięzły i konkretny. Wpajano im też, że nigdy nie wolno się poddawać – z bitwy mieli wrócić albo z tarczą jako zwycięzcy, albo na tarczy jako polegli.

◀ W Sparcie dziewczęta również musiały uczestniczyć w obowiązkowych ćwiczeniach fizycznych, co było wyjątkiem na tle greckich polis. Spartanie byli przekonani, że wysportowane matki rodzą silniejsze i zdrowsze dzieci.

- 1 Porównaj sposób wychowania dzieci w Atenach i Sparcie. Następnie powiedz, które umiejętności były najbardziej cenione w każdej z tych polis. Wyjaśnij, z czego to wynikało.
 - 2 Wytłumacz, co oznacza określenie *wychowanie spartańskie*. Następnie podaj przykład sytuacji, w której można użyć tego sformułowania współcześnie.
- 3 Sprawdź w słowniku lub internecie, skąd pochodzi i co oznacza określenie *lakoniczna wypowiedź*. Oceń, kiedy taki sposób mówienia może być zaletą, a kiedy – wadą.

Demokracja, czyli rządy ludu

▲ **Perykles** był jednym z twórców demokracji ateńskiej. Żył w V wieku p.n.e. Przez wiele lat pełnił urząd stratega. Dzięki temu miał duży wpływ na politykę ateńską. Perykles sprawił, że Ateny stały się najsilniejszą grecką polis. Dbał też o rozwój kultury i sztuki. Z jego inicjatywy wzniesiono wspaniałe budowle na Akropolu.

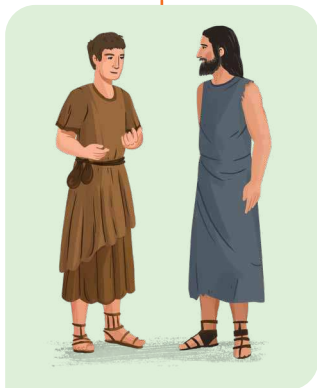
W Atenach narodziła się demokracja, czyli rządy ludu (gr. *dēmos* ‘lud’, *krátos* ‘władza’). Demokracja to jeden z ustrojów. Nazywa się tak zasady, które mówią o tym, kto rządzi państwem i za co odpowiada.

Demokracja ateńska różniła się od ustroju starożytnego Egiptu. Władza nie znajdowała się w rękach jednego człowieka. Sprawowali ją wszyscy uprawnieni do tego mieszkańcy – obywatele (zob. ilustrację). Tworzyli oni **zgromadzenie ludowe** – najwyższą instytucję demokracji ateńskiej. Obrady zgromadzenia odbywały się na zboczu wzgórza o nazwie Pnyks. W trakcie obrad Ateńczycy dyskutowali o sprawach polis. Decyzje podejmowali większością głosów. Dotyczyły one na przykład wypowiedzenia wojny, zawarcia pokoju lub wprowadzenia nowych praw. Bieżącymi sprawami polis zajmowali się **urzędnicy**. Wyłaniano ich spośród zwykłych Ateńczyków – najczęściej w drodze losowania. Tylko stratedzy (dowódcy wojskowi) byli wybierani. Działo się tak, ponieważ funkcja ta miała duże znaczenie dla bezpieczeństwa polis. Oprócz urzędników powoływano też **sędziów**, którzy rozstrzygali spory między mieszkańcami. Urzędnicy i sędziowie pełnili swoje funkcje przez rok. Dzięki temu większość obywateli Aten mogła bezpośrednio uczestniczyć w rządach. Zachętą do aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym było wypłacanie wynagrodzeń urzędnikom, sędziom i członkom zgromadzenia ludowego.

Komu przysługiwały prawa w demokracji ateńskiej?

Prawa polityczne w Atenach przysługiwały **obywatelom**. Do tej grupy należeli wyłącznie pełnoletni mężczyźni urodzeni w Atenach, których rodzice byli Ateńczykami. Tylko obywatele mogli uczestniczyć w obradach zgromadzenia ludowego.

Obywatele Aten

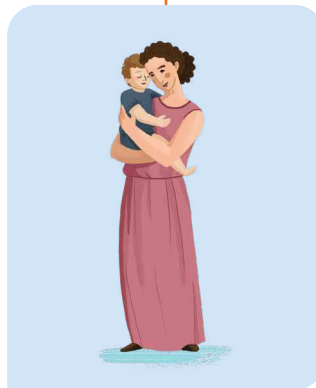

Pełnoletni mężczyźni, Ateńczycy, cieszący się wolnością osobistą

Mieszkańcy Aten pozbawieni praw politycznych

Cudzoziemcy – przybysze z innych polis, ludzie wolni, często rzemieślnicy i kupcy

Kobiety i dzieci – zależni od władzy swoich mężów i ojców

Niewolnicy – ludzie będący własnością innych ludzi i całkowicie od nich zależni

Perykles o demokracji

Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznanie pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów [urzędów].

Źródło: Mowa Peryklesa wygłoszona podczas pogrzebu Ateńczyków poległych w wojnie peloponeskiej, w: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1957

▲ Perykles podczas wygłaszania mowy pogrzebowej na ateńskim zgromadzeniu ludowym. Powyżej: obraz Philippa Foltza [czyt. filipa folca] z XIX wieku.

- Oceń, czy Perykles trafnie opisał demokrację ateńską. Które fragmenty jego wypowiedzi mogą budzić wątpliwości? Uzasadnij odpowiedź.

Prawda czy mit?

Czy współczesna demokracja przypomina demokrację ateńską?

Zasady, na których opierała się demokracja ateńska, obowiązują w wielu współczesnych państwach demokratycznych, również w Polsce. Podobnie jak w Atenach obywatele Polski mają wpływ na sprawy państwa. Mogą na przykład wybierać władze. Istnieją jednak ważne różnice. W Atenach prawa polityczne przysługiwały tylko mężczyznom – obywatelom polis. Dziś prawo głosu mają zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Różni się też sposób podejmowania decyzji. Ateńczycy decydowali o sprawach państwa osobiście. Było to możliwe, ponieważ ich liczba była znacznie mniejsza niż liczba mieszkańców współczesnych państw (w zgromadzeniu ludowym uczestniczyło zwykle około 6 tysięcy osób spośród około 40 tysięcy obywateli). We współczesnej Polsce większość decyzji podejmuje politycy wybrani przez obywateli. Tylko w najważniejszych sprawach Polacy wypowiadają się osobiście (wówczas organizuje się głosowanie zwane referendum).

▲ Dziś o sprawach państwa decydują politycy zasiadający w sejmie i senacie, ale to Polki i Polacy decydują o ich wyborze.

- Oceń, w którym z opisanych ustrojów (demokracja ateńska czy współczesna demokracja) wpływ obywatela na rządy jest większy. Uzasadnij swoją ocenę.

Debatujcie jak starożytni Ateńczycy

Zorganizujcie obrady ateńskiego zgromadzenia ludowego, a następnie przeprowadźcie debatę nad projektem uchwały. Po zakończeniu obrad podejmijcie decyzję o jego przyjęciu lub odrzuceniu.

Przygotowania

- 1 Przeczytajcie, czym jest debata i na czym polega jej szczególny rodzaj – debata inscenizowana (zob. ramkę obok).
- 2 Wybierzcie projekt uchwały, który będziecie rozpatrywać (zob. niżej).
- 3 Podzielcie się na dwie grupy: **zwolenników** (osoby popierające projekt uchwały) i **przeciwników** (osoby sprzeciwiające się przyjęciu uchwały).
- 4 Zgromadźcie potrzebne informacje. Na ich podstawie przygotujcie odpowiednie argumenty.
- 5 Przeczytajcie zasady debaty (zob. niżej) i ustalcie porządek obrad. Uwzględnijcie w nim równy czas na prezentację argumentów i kontrargumentów przez obie grupy oraz czas na głosowanie.
- 6 Wybierzcie moderatora – osobę, która będzie pilnować przebiegu obrad i udzielać głosu.

Argument

Kontrargument

Co to jest debata inscenizowana?

Debata to dyskusja na określony temat. W debacie inscenizowanej uczestnicy przyjmują role i udają konkretne postacie historyczne lub grupy społeczne po to, by dyskutować na temat historycznych lub fikcyjnych wydarzeń.

Dbałość o realia historyczne

W przypadku debaty inscenizowanej ważne jest odwzorowanie realiów historycznych. Pamiętajcie, że jako uczestnicy zgromadzenia ludowego – wcielacie się w role pełnoletnich Ateńczyków. Możecie przystąpić do jednego ze stronnictw. W połowie V wieku p.n.e. w Atenach uformowały się dwa stronnictwa:

- **demokratyczne** skupione wokół Peryklesa (opowiadało się za jak najszerszym udziałem ludu w obradach zgromadzenia);
- **arystokratyczne** popierające Tukidydesa (uważało, że państwem powinni rządzić najbogatsi i najlepiej wykształceni obywatele).

Podczas obrad możecie wykorzystać klepsydre (w starożytnych Atenach za jej pomocą odmierzano czas przeznaczony dla mówców).

Przykładowe projekty uchwał

Projekt uchwały, który poddacie pod obrady, może dotyczyć:

- wprowadzenia wynagrodzeń za udział w obradach zgromadzenia ludowego;
- umożliwienia udziału w obradach zgromadzenia ludowego wszystkim pełnoletnim mieszkańcom Aten;
- odebrania prawa uczestnictwa w zgromadzeniu ludowym najbiedniejszym Ateńczykom.

Zasady debaty

- 1 Osoby chcące zabrać głos w debacie podnoszą rękę. Głosu udziela moderator.
- 2 Obie strony powinny się odnosić do argumentów swoich rozmówców i próbować je obalić poprzez prezentację własnych kontrargumentów. Oba stronom przysługuje taki sam czas na wypowiedź.
- 3 Nie wolno się przekrzykiwać ani nikogo obrażać.
- 4 Głosowanie odbywa się przez podniesienie ręki. O przyjęciu lub odrzuceniu projektu decyduje większość obywateli. Moderator ogłasza wynik głosowania.

- Napiszcie notatkę z przebiegu debaty. Kto wywarł największy wpływ na decyzję głosujących? Jakich argumentów używały obie strony?

W skrócie

- Warunki naturalne Grecji były niekorzystne dla rozwoju rolnictwa. Sprzyjały natomiast uprawie oliwek i winnej latorośli oraz rozwojowi żeglugi i handlu.
- Grecy utworzyli wiele miast-państw, które nazywamy polis. Najpotężniejszą grecką polis były Ateny.
- W starożytnych Atenach powstał sposób sprawowania rządów zwany demokracją. Władza w demokracji ateńskiej należała do zgromadzenia ludowego. Tworzyli je obywatele, czyli pełnoletni mężczyźni, których rodzice byli Ateńczykami.

Sprawdź się!

- 1 Wyjaśnij, dlaczego Hellenowie nie stworzyli jednego państwa, tak jak starożytni Egipcjanie.
- 2 Omów wpływ warunków naturalnych na życie starożytnych Greków. Nawiąż do zamieszczonych źródeł ikonograficznych. Co możemy powiedzieć o życiu Hellenów na ich podstawie?

▲ Grecki żaglowiec

▲ Zbieranie oliwek

▲ Grecy kupcy

- 3 Wymień najważniejsze cechy demokracji ateńskiej.
- 4 Zastanów się, czy we współczesnym świecie funkcjonują podobne zasady jak w demokracji ateńskiej.
 - Weź pod uwagę różne grupy społeczne: rodzinę, klasę, mieszkańców swojej miejscowości, obywateli Polski.
 - Porozmawiaj na ten temat z osobami dorosłymi, np. rodzicami i dziadkami.
 - Zapisz ustalenia w formie krótkiej notatki.
- 5 Zapiszcie, w parach, rozmowę, jaką mógłby odbyć mieszkaniec starożytnych Aten z mieszkańcem starożytnego Egiptu, na temat sposobu sprawowania władzy w obu państwach. Co mogłoby zaskoczyć Ateńczyka, a co – Egipcjanina?
- 6 Oceń prawdziwość następującego stwierdzenia: *Każdy mieszkaniec Aten miał równy wpływ na politykę polis. Uzasadnij swoją ocenę.*

Ciekawe!

Ateńczycy pilnowali, by żaden polityk nie skupiał w swoich rękach zbyt dużej władzy. Dlatego powołali instytucję zwaną **ostracyzmem**. Było to głosowanie, podczas którego Ateńczycy zapisywali na glinianych skorupkach – ostrakonach (zob. zdjęcie) – imiona osób działających, ich zdaniem, na szkodę demokracji. Obywatel, który zebrał najwięcej głosów, musiał opuścić Ateny na 10 lat.

Fragment fryzu Partenonu w paryskim Luwrze

▲ Górną część Partenonu zdobiły płaskorzeźby, które przedstawiały procesję ku czci Ateny. Dziś można je zobaczyć między innymi w British Museum [czyt. britisz mjuzeum] w Londynie (największa kolekcja), Muzeum Akropolu w Atenach, paryskim Luwrze oraz na stronach internetowych tych muzeów.

4.2. Wierzenia starożytnych Greków

Tego się nauczysz

- Zrozumiesz, skąd się wzięły wierzenia Hellenów.
- Opowiesz, jak Grecy wyobrażali sobie bogów.
- Wymienisz bogów greckich.
- Powiesz, co to jest mitologia.
- Wyjaśnisz, czym były igrzyska olimpijskie.

Podjmij temat

- Przypomnij znaczenie terminu *politeizm*.

Politeizm Greków

Skąd się bierze burza? Dlaczego na morzu jest sztorm? Z jakiego powodu ziemię nawiedzają susze albo ulewę? Starożytni Grecy nie znali odpowiedzi na te pytania, a ponieważ chcieli zrozumieć przyczyny rozmaitych zjawisk, zaczęli je przypisywać decyzjom różnych bóstw. Byli **politeistami**, tak samo jak Egipcjanie. Mieli jednak własnych bogów, którzy, ich zdaniem, wyłonili się z mrocznej i nieskończonej przestrzeni zwanej Chaosem. Hellenowie uważali, że bóstwa władają siłami natury i wpływają na losy ludzi i miast. Pioruny oznaczały gniew wszechwładnego Zeusa, a urodzaj – szczęście Demeter, bogini rolnictwa. Najważniejsi bogowie mieli zamieszkiwać najwyższy szczyt Grecji – **Olimp** (zob. s. 99).

Według wierzeń Greków bogowie wyglądali i zachowywali się jak ludzie. Kochali, złościли się, zawierali związki i przyjaźnie. Jednak w przeciwieństwie do ludzi bogowie byli nieśmiertelni i wiecznie młodzi.

▲ Przed podjęciem decyzji Grecy zasięgali rady u bogów. Odpowiedzi uzyskiwali w miejscach zwanych wyroczniami. Tam natchniona kapłanka przekazywała im bożą wolę. Na zdjęciu: scena ze słynnej wyroczni Apollina w Delfach na naczyniu z V wieku p.n.e.

▲ Grecy wierzyli w życie po śmierci. Dusze miały trafiać do królestwa zmarłych – Hadesu, gdzie przez rzeki Styks i Acheron przewoził je łodzią ponury starzec o imieniu Charon. Powyżej: obraz Joachima Patinira. Ten XVI-wieczny malarz oprócz elementów związanych z wierzeniami Greków zaprezentował również motywy chrześcijańskie (np. anioły).

Rodzina greckich bogów

Grecy przedstawiali swoich bogów z odpowiednimi atrybutami. Symbolizowały one dziedziny życia, którymi poszczególne bóstwa się opiekowały.

Zeus – władca świata, bogów i ludzi

Afrodyta – bogini miłości i piękna, zrodzona z piany morskiej

Apollo – syn Zeusa, patron muzyki i poezji

Hera – żona Zeusa, bogini małżeństwa i kobiet, królowa niebios

Posejdon – brat Zeusa, władca mórz, opiekun żeglarzy i rybaków

Ares – syn Zeusa i Hery, bóg wojny

Atena – córka Zeusa, bogini mądrości, pokoju i sprawiedliwej wojny

Hades – brat Zeusa, władca krainy zmarłych, której strzeże trójgłowy pies Cerber

Hermes – bóg podróży, kupców i złodziei, pełnił na Olimpie funkcję posłańca

1 Do którego boga modlił się żeglarz w czasie sztormu, a do którego – poeta szukający natchnienia?

2 Powiedz, jakie przedmioty symbolizują władzę poszczególnych bóstw. Poszukaj dodatkowych informacji na ten temat w encyklopedii lub internecie.

Mity greckie

Czy wiesz, co to jest mit? Dziś często określa się tak panujące powszechnie przekonanie, zwykle niemające podstaw naukowych. Termin **mit** można jednak wyjaśnić na wiele sposobów. Pierwotnie wyraz ten oznaczał opowieść o początkach bogów, świata i ludzi, przekazywaną ustnie z pokolenia na pokolenie. Zbiór takich opowieści to **mitologia**.

W przeszłości wiele ludów tworzyło własne mity, również Hellenowie. Mity greckie opowiadały o tym, jak powstał świat i poszczególne bóstwa. Tłumaczyły pochodzenie człowieka i następstwo pór roku, pokazywały konsekwencje złych zachowań. Ich bohaterami byli zwykle bogowie i **herosi** – półbogowie zrodzeni ze związku boga z człowiekiem. Herosi odznaczali się wyjątkową urodą, a także nadzwyczajną siłą i męstwem.

Jeden z mitów opowiadał o herosie **Heraklesie**. Pewnego dnia w napadzie szału, który zesłała na niego bogini Hera, popełnił on straszną zbrodnię – zabił swoją żonę i dzieci. Jako pokutę Herakles musiał wykonać dwanaście niezwykle trudnych prac. Należało do nich między innymi pokonanie hydry lernejskiej – potwora o dziewięciu głowach. Dzięki niezwykłej sile i sprytności Herakles wykonał wszystkie zadania.

Bohaterem innego mitu był heros **Odyseusz**, legendarny król Itaki. Nieśmiertelną sławę zdobył podczas wojny trojańskiej. Grecy przez 10 lat bezskutecznie usiłowali zdobyć Troję – potężne miasto w Azji Mniejszej. Legenda głosi, że sukces zapewnił im dopiero podstęp wymyślony przez Odyseusza. Na jego polecenie Hellenowie pewnego dnia przerwali oblężenie Troi, zwinęli obóz i odpłynęli, zaś pod miastem pozostawili niezwykle podarunek – drewnianego konia. Aby dowiedzieć się, jak zakończyła się ta historia, przeczytaj tekst ze s. 101.

▲ Od czasów starożytnych mity greckie były popularnym tematem sztuki i literatury. Powyżej: marmurowa rzeźba Heraklesa wspartego na maczudzie. Rzeźba jest kopią niezachowanego greckiego posągu z IV wieku p.n.e. Jej autorem był Lizyp.

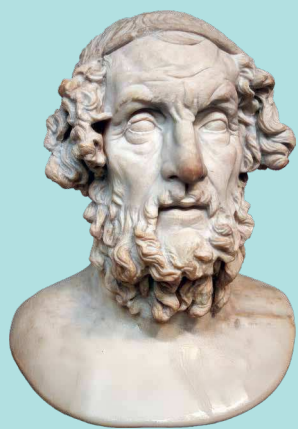
Więcej na temat

Homer i początki literatury greckiej

Źródłem wiedzy o wierzeniach Greków są zachowane dzieła literackie, przede wszystkim *Iliada* i *Odyseja*. Autorstwo tych dwóch utworów przypisuje się wędrownemu śpiewakowi Homerowi, żyjącemu w VIII wieku p.n.e.

W pierwszym z nich Homer przedstawił wydarzenia wojny trojańskiej. Drugi utwór opowiadał o przygodach Odyseusza. Utwory Homera to najstarsze znane greckie dzieła literackie, uważane za arcydzieła literatury europejskiej. Przez stulecia kształtowały kulturę Hellenów, ich system wartości i sposób myślenia. Grecy uczyli się z nich historii przodków i zasad postępowania.

- Jaką rolę dzieła Homera odgrywały w starożytnej Grecji?

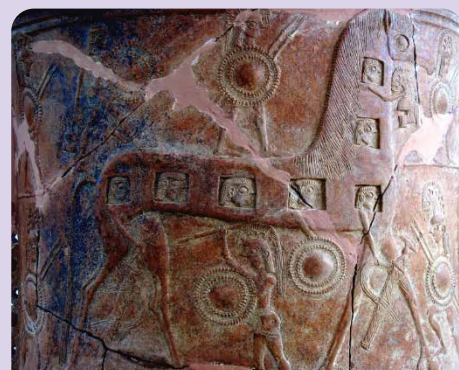

▲ Marmurowe popiersie Homera. Rzymska kopia zaginionego oryginału z II wieku p.n.e.

Mit o upadku Troi

Trojanie się zbiegli, obmacywali, ostukiwali – nic. Wielki, jak machina wojenna, koń wyrobiony z drzewa. Ktoś doradził, żeby tę zdobycz wprowadzić do miasta. [...] Rozwalają mur i ciągną konia na zamek – jako ofiarę bogini Atenie. A potem zabawa. Piją, tańczą, śpiewają. Noc. Sen pokrywa miasto. [...] W brzuchu drewnianego konia siedziało dwunastu najprzedniejszych rycerzy z Odyseuszem, który podstęp wymyślił. W nocy wyszli, otworzyli bramy miasta. Okręty, ukryte za pobliską wyspą Tenedos, wróciły. Grecy wpadli do Troi. [...] Zdawało się, że bogowie zapomnieli o Trojańczykach. Ginał każdy, kto wpadł w ręce zdobywców.

Źródło: Jan Parandowski, *Mitologia*, Warszawa 1924

▲ Fragment naczynia z ok. VII wieku p.n.e. przedstawiający konia trojańskiego i ukrytych w nim wojowników greckich

▲ Giovanni Domenico [czyt. dziowanni domeniko] Tiepolo, *Koń trojański*, obraz z XVIII wieku

- 1 Wyjaśnij, na czym polegał podstęp wymyślony przez Odyseusza.
- 2 Jaki moment wojny trojańskiej uwiecznił na obrazie Giovanni Domenico Tiepolo?
- 3 Odszukaj w mitach informacje na temat przyczyn wojny trojańskiej. Możesz skorzystać z *Mitologii* Jana Parandowskiego lub *Mitów Greków i Rzymian* Wandy Markowskiej.
- 4 Wyjaśnij, co oznacza obecnie termin *trojan*. Poszukaj współczesnego znaczenia wyrażen, które biorą swój początek w mitach greckich: *syzyfowa praca*, *pięta Achillesa*, *stajnia Augiasza*.

▲ Do tradycji starożytnych igrzysk olimpijskich nawiązują współczesne igrzyska olimpijskie. Obecnie na olimpiadach zawodnicy biorą udział w konkurencjach sportowych znanych w starożytności. Zdjęcia ukazują starożytnych zapasników i współczesnych olimpijczyków rywalizujących w zapasach.

Igrzyska olimpijskie

Grecy wierzyli, że jeśli przypodobają się bogom, to zdobędą ich przychyłność. Tym samym unikną niepowodzeń, cierpień i klęsk. Aby zyskać życzliwość bóstw, składali im w ofierze zwierzęta, wznosili na ich cześć świątynie i ołtarze oraz urządzali procesje. Ku czci bogów organizowali również zawody sportowe, konkursy muzyczne i literackie.

Najstarsze, będące wzorem dla innych zawody sportowe, urządzano na cześć Zeusa w Olimpii na Półwyspie Peloponeskim. Nazywamy je **igrzyskami olimpijskimi** (zob. więcej na s. 104 i 105). Odbływały się najprawdopodobniej od **776 roku p.n.e.** – w tym roku po raz pierwszy odnotowano bowiem nazwisko zwycięzcy biegu stadionowego.

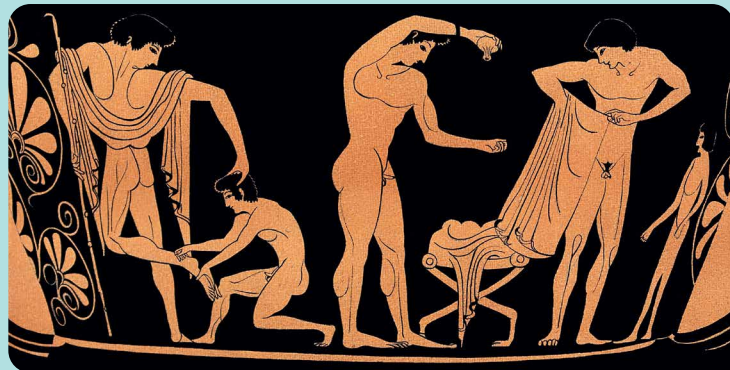
W igrzyskach olimpijskich ku czci Zeusa uczestniczyli wyłącznie mężczyźni. Jedną z najważniejszych dyscyplin był pięciobój, na który składały się: *stadion* (bieg na dystansie 192 m), skok w dal, rzut dyskiem, rzut oszczepem i zapasy. W czasie trwania igrzysk w całej Helladzie obowiązywał **pokój święty**, podczas którego polis nie mogły prowadzić ze sobą wojen.

Igrzyska w Olimpii odbywały się co cztery lata. Okresy między nimi nazywane były **olimpiadami**. To święto miało tak duże znaczenie, że według niego Grecy liczyli czas. Mówiono na przykład, że coś się zdarzyło w pierwszym roku dwudziestej olimpiady.

Więcej na temat

Kultura fizyczna w Grecji

Popularność igrzysk olimpijskich wynikała z zamiłowania Greków do sportu. Starożytni Grecy uważali, że ćwiczenia gimnastyczne zapewniają zdrowie, pozwalają osiągnąć piękną sylwetkę, kształtują hart ducha, odporność na trudy i zdyscyplinowanie. Z tych powodów kultura fizyczna stała się ważnym elementem edukacji chłopców. Miejscem ćwiczeń – zwykle odbywanych nago – był gimnazjon, czyli obiekt wyposażony w boisko, bieżnię, sale treningowe i palestrę (szkołę zapasów i boksu).

◀ Malarstwo wazowe z VI wieku p.n.e. Scena przedstawia sportowca w trakcie wykonywania różnych czynności: masowania kostki, wylewania oleju do namaszczenia ciała i oczyszczania ciała. Zwróć uwagę na muskularne sylwetki postaci.

● Wyjaśnij znaczenie słynnej łacińskiej sentencji: *W zdrowym ciele zdrowy duch*.

Prawda czy mit?

Czy organizowano igrzyska kobiet?

Główne igrzyska olimpijskie odbywały się z udziałem mężczyzn. Greckie kobiety najpewniej nie mogły w nich uczestniczyć – nawet w charakterze widzów. Nie znaczy to jednak, że nie mogły uprawiać sportu. Mogły! Co więcej, organizowały własne igrzyska. Do najbardziej znanych należały tak zwane Heraje. Odbywały się one co cztery lata ku czci bogini Hery w Olimpii. W ich trakcie dziewczęta rywalizowały w jednej konkurencji – biegu na krótkim dystansie (około 160 m). Zwycięzczynie otrzymywały wieniec oliwny. Miały też prawo do umieszczenia swego portretu w sanktuarium Hery. Sport w Helladzie nie był więc tylko męską sprawą.

- Oceń, czy zdanie *Sport w Helladzie był wyłącznie męską sprawą* jest zgodne z prawdą. Uzasadnij swoją ocenę. Odwołaj się do tekstu.

W skrócie

- Grecy wyznawali wiarę w wielu bogów. Wyobrażali sobie, że są oni podobni do ludzi. Najważniejszy był Zeus – bóg nieba i pan Olimpu.
- Opowieści o bogach i herosach, ich życiu i czynach to mity. Zbiór mitów to mitologia.
- Jednym z najważniejszych świąt greckich ku czci bogów były igrzyska olimpijskie. Najstarsze znane zawody odbyły się w 776 roku p.n.e.

Sprawdź się!

- Wytłumacz, czym, według wierzeń Greków, bogowie różnili się od ludzi, a w czym – byli do nich podobni.
- Wypisz w tabeli imiona bogów greckich. Obok imion zapisz atrybuty bogów oraz dziedziny, którymi się opiekowali.
- Przeczytaj mit o Prometeuszu. Sprawdź, jak mit wyjaśnia pochodzenie człowieka. Porównaj tę wizję z ustaleniami naukowców. Wskaż najważniejsze różnice. Z czego one wynikają?
- Wyjaśnij, jaki był związek między igrzyskami organizowanymi w Olimpii a wierzeniami starożytnych Greków.
- Przygotujcie w grupach plakaty, na których porównacie starożytne i współczesne igrzyska olimpijskie. Zaprezentujcie je na forum klasy. Porozmawiajcie o podobieństwach i różnicach między jednymi i drugimi zawodami.

Palestra w Olimpii

▲ Obecnie w Olimpii znajduje się stanowisko archeologiczne i muzeum. Do naszych czasów zachowały się ruiny starożytnych obiektów, m.in. palestra (na zdjęciu) i stadion. Współcześnie przed każdymi igrzyskami, podobnie jak robili to starożytni Grecy, w Olimpii zapalany jest płomień olimpijski, który potem międzynarodowa sztafeta przenosi do miejsca rozgrywania igrzysk.

Igrzyska olimpijskie – greckie święto sportu

Starożytne igrzyska olimpijskie trwały kilka dni. Sportowcy z całej Grecji przybywali wówczas do Olimpii. Prawo do udziału w igrzyskach mieli wyłącznie mężczyźni.

Otwarcie igrzysk

Uroczyste otwarcie igrzysk olimpijskich odbywało się przy ołtarzu Zeusa, gdzie składano ofiarę na cześć boga. Następnie zawodnicy wypowiadali słowa przysięgi, w której zobowiązywali się do przestrzegania sportowych reguł i uczciwej walki. Zapalano także znicz olimpijski – płonący ogień był symbolem czystości i prawdy.

Konkurencje sportowe – pięciobój olimpijski

W kolejnych dniach igrzysk rozgrywane były zawody sportowe w różnych konkurencjach. Najważniejszą z nich stanowił pięciobój olimpijski: biegi, rzut oszczepem, skok w dal, zapasy i rzut dyskiem. W zawodach liczyło się jedynie zdobycie pierwszego miejsca.

Zakończenie igrzysk – wręczenie nagród

Piątego, ostatniego dnia igrzysk, rozdawano nagrody – zwycięzcy otrzymywali wieńce z gałązek drzewa oliwnego. Skromna nagroda zapewniała im rozgłos nie tylko w rodzinnym mieście, ale w całej Helladzie. Igrzyska kończyło złożenie ofiar dziękczynnych Zeusowi i uczta dla zwycięzców.

Pomniki chwały i pomniki wstydu

Zwycięzca w igrzyskach olimpijskich miał prawo postawić w świętym gaju w Olimpii swój posąg. Jednak oprócz pomników uwieczniających nazwiska zwycięzców były również takie, na których ku przestrodze umieszczano informacje o zawodnikach rywalizujących w sposób nieuczciwy.

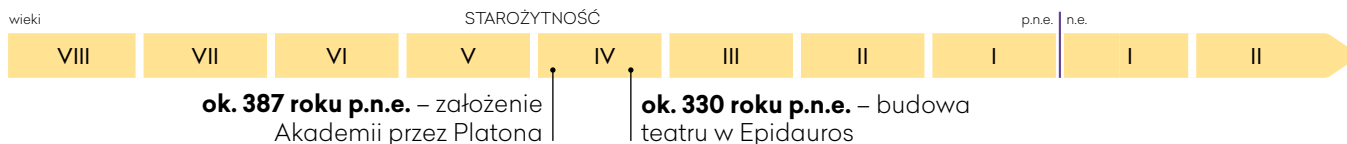
Wyścig rydwanów

Jedną z konkurencji był wyścig rydwanów, czyli wozów zaprzężonych w dwa lub cztery konie. Zawody te rozgrywano na hipodromie. Był to plac w kształcie spłaszczonego okręgu z torem dla koni i rydwanów. W tej rywalizacji – z uwagi na fakt, że konie były bardzo drogie – brali udział tylko zamożni Grecy.

1. Stwórzcie w grupach plakaty, na których zawrzecie pięciodniowy program igrzysk olimpijskich.
😊😊
 - W swoich pracach uwzględnijcie konkurencje sportowe i uroczystości towarzyszące igrzyskom.
 - Zaprezentujcie plakaty na forum klasy. Następnie porozmawiajcie o tym, co program igrzysk mówi o wartościach, którymi kierowali się Hellenowie.
2. Wyobraź sobie, że jesteś dziennikarzem sportowym wysłanym do starożytnej Olimpii. Napisz relację z jednej z konkurencji. Twoja praca ma mieć formę artykułu prasowego.

4.3. Kultura i osiągnięcia Greków

Tego się nauczysz

- Opowiesz o początkach filozofii.
- Wyjaśnisz, jak powstał teatr grecki.
- Omówisz wpływ Greków na kulturę europejską.

Ciekawie!

Według legendy Tales obliczył wysokość piramid. Podczas pobytu w Egipcie wbił w ziemię patyk obok piramidy. Gdy cień kija miał taką samą długość jak kija, Tales zmierzył cień piramidy. Tak poznał jej wysokość.

▲ Arystoteles żył w IV wieku p.n.e. Założył własną szkołę w gaju Apollina Likejosa (stąd jej grecka nazwa *Likejon* – Liceum). Szkoła ta prowadziła badania i gromadziła wiedzę z różnych dyscyplin, m.in.: logiki, etyki, fizyki i biologii.

Podějmyj temat

- Przypomnijcie informacje na temat wierzeń starożytnych Greków. Jak tłumaczyli oni występowanie zjawisk przyrodniczych?

Ze zdziwienia światem

Wiesz już, że Hellenowie uważali zjawiska przyrodnicze za skutek działania bogów. Jednak nie wszyscy Grecy przyjmowali bezkrytycznie to, o czym mówiły mity. Zdarzali się tacy, którzy wnikliwie obserwowali zjawiska przyrodnicze i starali się je wyjaśnić za pomocą rozumu. Tak narodziła się **filozofia**, czyli umiślowanie mądrości (gr. *philéo* ‘miłuję’, *sophía* ‘mądrość’). Pierwsi filozofowie nieustannie poszukiwali wiedzy i pewności. Próbowali zrozumieć, jak powstał świat i jakie prawa rządzą przyrodą. Jednym z pierwszych filozofów był **Tales z Miletu**, który żył na przełomie wieków VII i VI p.n.e. Przewidział on prawdopodobieństwo zaćmienia Słońca i potrafił rozumowo wyjaśnić to zjawisko, które inni Grecy uważali za przejaw działania bogów.

Sokrates, Platon, Arystoteles

W kręgu zainteresowania filozofów znalazł się też człowiek. Jak należy żyć? Co jest potrzebne do szczęścia? Tego typu pytania pierwszy zadawał **Sokrates**. Żył w Atenach w V wieku p.n.e. Zyskał duży rozgłos i miał wielu uczniów. Sokrates głosił istnienie najwyższej prawdy. Twierdził, że złe postępowanie wynika z niewiedzy o tym, co jest dobre a co złe. Na ulicach rozprawiał z przechodniami, nakłaniając ich do myślenia i krytycznej oceny popularnych, ale nie zawsze słusznych przekonań. Sam podkreślał własną niewiedzę. Mawiał: *wiem, że nic nie wiem*.

Z dorobku Sokratesa czerpali najwięksi starożytni filozofowie, w tym jego uczeń **Platon**, twórca szkoły zwanej Akademią. Platon wiele miejsca poświęcił temu, jak powinno być urządzone idealne państwo. W traktacie *Państwo* twierdził, że władzę powinni sprawować najmądrzejsi obywatele, a za takich uważał filozofów. Myśli i idee Platona rozwinął jego uczeń **Arystoteles**. Ten najwszechstronniejszy filozof i uczony starożytności badał świat, używając metod, z których korzysta współczesna **nauka**.

D Stwórz lapbook [czyt. lapbuk] na wybrany temat

Potrzebne będą: kartka formatu A3 (najlepiej z bloku technicznego) lub teczka, nożyczki, klej lub taśma klejąca, zszywacz, dziurkacz oraz karteczki różnego rodzaju.

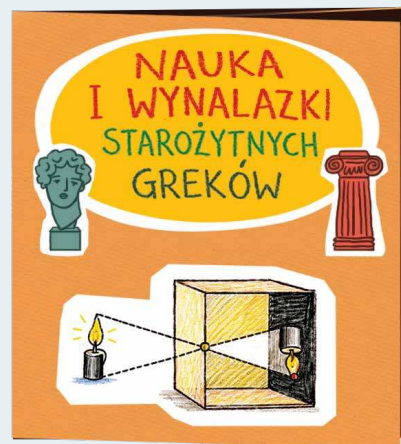
Przygotowania

- 1 Dowiedz się, czym jest lapbook (zob. ramkę obok).
- 2 Wybierz temat, który cię zainteresował, i skonsultuj go z nauczycielem. Możesz przedstawić osiągnięcia Greków w wybranej dziedzinie lub dokonania wybranej postaci historycznej, np. Peryklesa lub Sokratesa.
- 3 Zgromadź teksty, artykuły, informacje z internetu i zdjęcia na wybrany temat. Poszukaj również źródeł historycznych.
- 4 Spośród zgromadzonych materiałów wybierz te, które przedstawiś w swojej pracy. Zastanów się, w jaki sposób zaprezentujesz je w swoim lapbooku.

Lapbook to tematyczna teczka, która zawiera najważniejsze informacje na wybrany temat. Może przybrać formę składanej interaktywnej książki, w której zaprezentujesz własne notatki, rysunki, zdjęcia, informacje z internetu itp. Wszystkie te elementy możesz umieścić w kieszonkach, książeczkach o rozmaitych kształtach i na karteczkach w różnych kolorach.

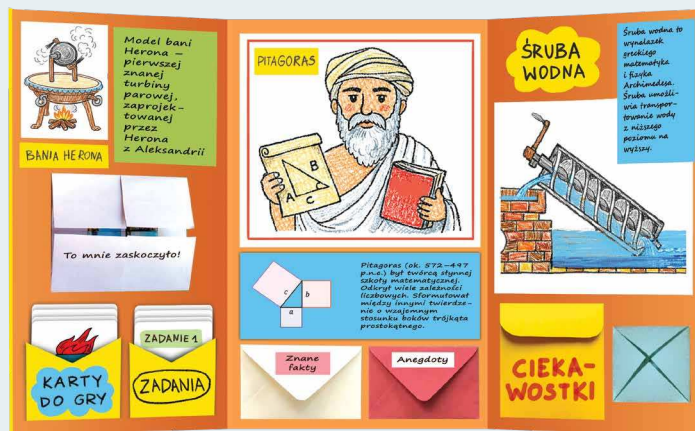
Przystępujemy do pracy

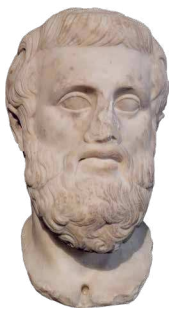
- 5 Złóż kartkę formatu A3 tak, by jej brzegi stykały się ze sobą w środku. Wzmocnij środkową część dodatkową kartką. Twój lapbook jest gotowy do wypełniania.
- 6 Narysuj ołówkiem miejsce rozmieszczenia poszczególnych elementów (kieszonek, harmonijek, kłapek).
- 7 Wykonaj okładkę na zewnętrznych skrzydełkach. Na okładce umieść tytuł pracy i własnoręczny rysunek.
- 8 Napisz krótkie notatki, ciekawostki, definicje. Wypełnij nimi książeczki i karteczki o dowolnych kształtach i kolorach, a następnie przymocuj je do lapbooka. Stwórz kieszonki, w których umieścisz zdjęcia, rysunki lub zadania (krzyżówki, rebusy, logogryfy).

Ocena pracy

- 9 Na osobnej kartce napisz, dlaczego wybrałaś / wybrałeś ten temat. Dołącz tę kartkę do swojego lapbooka.
- 10 Zaprezentuj swoją pracę koleżance lub koledze z ławki. Zapytaj, czy przygotowane przez ciebie teksty są zrozumiałe i zawierają prawdziwe informacje. Dowiedz się, czy temat został przedstawiony w atrakcyjny sposób. Skorzystaj z opinii, by poprawić swoją pracę przed oddaniem jej nauczycielowi.

▲ Ważnym elementem Wielkich Dionizjów był konkurs na najlepsze widowisko. Jego wielokrotnym zwycięzcą był **Sofokles** zaliczany do najwybitniejszych dramatopisarzy greckich. Napisał między innymi tragedie *Antyгона* i *Król Edyp*. Na zdjęciu: rzymska kopia greckiego popiersia Sofoklesa z IV wieku p.n.e.

Narodziny teatru

Jednym z największych osiągnięć Greków jest teatr. Swoje początki bierze on w starożytnych Atenach, gdzie co roku organizowano Wielkie Dionizje – święta obchodzone ku czci boga wina Dionizosa. W czasie tych uroczystości odbywały się procesje i występy z udziałem chóru. W VI wieku p.n.e. do chórzystów dołączyli **aktorzy** prowadzący między sobą dialogi. Zamiast opowiadać o przygodach Dionizosa, zaczęto je przedstawiać. Z czasem sztuki utraciły swój religijny charakter, a ich tematyka stała się bardziej różnorodna. Tak narodził się **teatr**.

Wraz z rozwojem teatru powstały utwory dramatyczne przeznaczone do wystawiania na scenie: tragedie i komedie. W **tragediach** poruszano problemy moralne, piętnowano i ośmieszano ludzkie wady. Pokazywano też, do czego prowadzi zło lub nieposłuszeństwo wobec bogów. Z kolei **komedie** dotyczyły spraw obyczajowych.

W Atenach przedstawienia cieszyły się dużą popularnością i były dostępne dla ogółu mieszkańców. Początkowo wstęp był bezpłatny, jednak wraz ze wzrostem liczby widzów wprowadzono opłaty za udział w widowiskach. Najuboższym obywatelom wypłacano specjalny zasiłek, który wyrównywał utracony zarobek za czas spędzony w teatrze.

Początkowo sztuki odgrywano na agorze. Potem na zboczach gór zaczęto budować teatry plenerowe. Budowle wyróżniały się doskonałą akustyką (zob. s. 109). Nawet najcichsze odgłosy ze sceny, jak szept czy szelest, słychać było w najdalszych rzędach widowni.

▲ W starożytnym teatrze greckim na scenie nie mogło występować jednocześnie więcej niż trzech aktorów. Osobami grającymi w sztuce byli wyłącznie mężczyźni, którzy wcielali się także w role kobiece. Zakładali oni kostiumy, maski i peruki. Ważną rolę odgrywał chór, który na bieżąco komentował przebieg wydarzeń.

▲ Współczesny teatr, podobnie jak ten starożytny, porusza ważne problemy, bawi i uczy. Różni się jednak od antycznego – w przedstawieniach występują kobiety, a nawet dzieci. Wszyscy aktorzy grają bez masek. We współczesnych sztukach nie ma już chóru, za to możemy w nich zobaczyć sceny zbiorowe.

● Na podstawie tekstów i zamieszczonych źródeł wymień podobieństwa i różnice między teatrem greckim a teatrem współczesnym.

Rzymski teoretyk architektury Witruwiusz o akustyce w teatrze starożytnym

Podobnie w teatrach naczynia z brązu zwane przez Greków *echeia* [czyt. echija] stawia się w niszach pod stopniami zgodnie z prawami matematyki wedle różnicy dźwięków i rozmieszcza w krąg, [...] ażeby głos aktora idący ze sceny, odbiwszy się od naczyń odpowiednio rozmieszczonych, wzmocniony, dochodził do uszu widzów wyraźniej i przyjemniej. [...] Należy uważać, żeby wybrane miejsca nie były głuche, lecz by głos mógł się rozchodzić wyraźnie i czysto.

Źródło: Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1956

▲ Prawdopodobnie greccy aktorzy nosili maski z otworami w kształcie tuby, która wzmacniała głos (jak w megafonach). Na zdjęciu: rzymska płaskorzeźba z I wieku p.n.e. ukazująca greckiego poetę Menandra z maskami komediowymi.

▲ Teatr w Epidauros został wzniesiony w IV wieku p.n.e. Należy do najlepiej zachowanych teatrów greckich. Mógł pomieścić kilkanaście tysięcy widzów, którzy zajmowali miejsca na półkolistej widowni **1**. Naprzeciw niej znajdował się budynek sceniczny (*skene*), służący między innymi jako garderoba dla aktorów **2**. Przed nim mieściła się scena, na której występowali aktorzy. Aby byli lepiej widoczni dla publiczności, wkładali koturny, czyli buty na wysokich podeszwach. Na kolistym placu zwanym *orchestra* **3** występował chór.

1 Na podstawie zamieszczonych źródeł wyjaśnij, jakie rozwiązania zastosowali starożytni Grecy, aby publiczność mogła dobrze widzieć i słyszeć występujących aktorów.

2 Wyobraź sobie, że przybywasz do Aten i po raz pierwszy oglądasz komedię w greckim teatrze. Napisz relację z tego wydarzenia. Opisz wygląd teatru, grę aktorów, reakcje widzów i swoje wrażenia.

O greckiej architekturze i sztuce

W Grecji nie budowano olbrzymich grobowców ani pałaców na chwałę władców, jak to miało miejsce w Egipcie. Kiedy myślimy o architekturze greckiej, przychodzą nam na myśl przede wszystkim **teatry** oraz marmurowe **świątynie**, a więc obiekty publiczne.

Świątynie miały elementy typowe dla architektury greckiej: dwuspadowe dachy, kolumny i trójkątne szczyty – frontony. Dawniej w świątyniach umieszczano posągi bogów. Grecy uważali je bowiem za domy tych nadprzyrodzonych istot. Sądzi, że bogowie jako istoty doskonalsze od ludzi zasługują na wspaniałe rezydencje. Dlatego Hellenowie wkładali cały swój talent i kunszt w to, by urzekwały one pięknem, prostotą, elegancją i kształtem.

Wysoki poziom osiągnęła grecka **rzeźba**. Jej twórcy zachwycali się pięknem ludzkiego ciała. Przedstawiali je z zachowaniem idealnych proporcji oraz z dbałością o szczegóły wyglądu.

Oprócz rzeźby w Grecji rozwijało się także **malarstwo**, jednak niewiele dzieł zachowało się do naszych czasów. Przetrwały natomiast liczne przykłady greckiego malarstwa wazowego.

▲ Możliwy wygląd dzieła Fidiasza – rzeźby Ateny w Partenonie. Posąg się nie zachował. Zaprezentowana kopia jest 12 razy mniejsza od oryginału, który mierzył 12 metrów wysokości (tyle co czteropiętrowy blok mieszkalny).

▲ Grecy rzeźbiarze potrafili ukazać harmonię i właściwe proporcje oraz formę ciała. Z wielką dbałością odtwarzali wszelkie szczegóły wyglądu postaci, m.in. napięcie mięśni. Do najslawniejszych rzeźb greckich należy *Dyskobol* Myrona, przedstawiający sportowca.

▲ Niekiedy greckie kolumny przyjmowały kształt wyrzeźbionych kobiecych sylwetek – kariatyd. Jedną z najlepiej zachowanych budowli z kariatydami jest Erechtejon – świątynia znajdująca się na Akropolu w Atenach. Została wzniesiona w V wieku p.n.e.

▲ Na naczyniach ceramicznych greccy artyści przedstawiali sceny z mitów oraz z życia zwykłych ludzi. Najczęściej stosowali dwa style – czarnofigurowy i czerwonofigurowy. Powyżej: amfora z V wieku p.n.e. Przedstawiono na niej kobiety przygotowujące się do gry na instrumentach.

- 1 Czym wyróżniały się grecka architektura i sztuka?
- 2 Jaką tematykę poruszali greccy twórcy? Odpowiedz na podstawie zamieszczonych źródeł.
- 3 Jaki cel stawiali sobie artyści, rzeźbiąc majestatyczne posągi bogów?

W skrócie

- Grecy stworzyli filozofię. Filozofowie starali się poznać prawa rządzące przyrodą i zgłębiali naturę człowieka. Wprowadzili aktualny do dziś sposób badania świata opierający się na obserwacji i doświadczeniu.
- Do największych greckich filozofów należeli: Sokrates, Platon i Arystoteles.
- W starożytnej Grecji narodził się teatr. Jego początki przypadają na VI wiek p.n.e. Wraz z rozwojem teatru powstały utwory dramatyczne przeznaczone do wystawiania na scenie: tragedie i komedie. Najwybitniejszym greckim autorem sztuk teatralnych był Sofokles.

Sprawdź się!

- 1 Podaj przykłady pytań, które mogli zadawać sobie starożytni filozofowie. Dlaczego ich pytania były ważne dla rozwoju nauki i wiedzy?
- 2 Wyłutnucz, czym różnił się sposób patrzenia na świat przez Greków (zwłaszcza wierzących) od widzenia świata przez filozofów.
- 3 Wyjaśnij, jakie znaczenie ma dziś słowo *liceum*.
- 4 Udowodnij, że powstanie teatru greckiego było związane z wierzeniami Greków. Odwołaj się do okoliczności powstania teatru oraz charakteru pierwszych przedstawień.
- 5 Podaj nazwę obiektu, który ukazano na fotografii. Powiedz, jakie funkcje pełniły elementy oznaczone poszczególnymi cyframi.

Podaj przykłady nazw przedmiotów szkolnych pochodzących z języka greckiego. Następnie wyjaśnij, dlaczego współcześnie używamy wielu greckich słów.

Ciekawe!

W Grecji narodziło się dziejopisarstwo. Za ojca historii uważa się Herodota z Halikarnasu, żyjącego w V wieku p.n.e. Herodot wiele podróżował po Grecji, Mezopotamii i Egipcie. Informacje o kulturze, wierzeniach i historii tych krajów opisał w swojej pracy *Dzieje*. Innym znanym greckim historykiem był Tukidydes (żył w V wieku p.n.e.). Napisał *Wojnę peloponeską* – dzieło opisujące wojnę Aten ze Spartą. Tukidydes odrzucił możliwość wpływania bogów na bieg zdarzeń. Przyszłość odtwarzał na podstawie źródeł historycznych, a nie treści mitów, tak jak czynił to Herodot.

Śladami greckiej architektury i sztuki

▲ Podczas wizyty w Łazienkach Królewskich w Warszawie możesz zobaczyć wiele obiektów i rzeźb nawiązujących do greckiej architektury i sztuki. Jednym z przykładów jest widoczna na zdjęciu Świątynia Sybilli wybudowana w 1822 roku.

Aleksander Wielki i jego podboje

Jednym z najpotężniejszych władców starożytnych był król Macedonii Aleksander Wielki. W ciągu kilku lat podbił Persję i stworzył rozległe państwo rozciągające się od Macedonii po Indie. Szybki podbój Persji uwidocznił talenty Aleksandra jako znakomitego wodza i polityka.

2

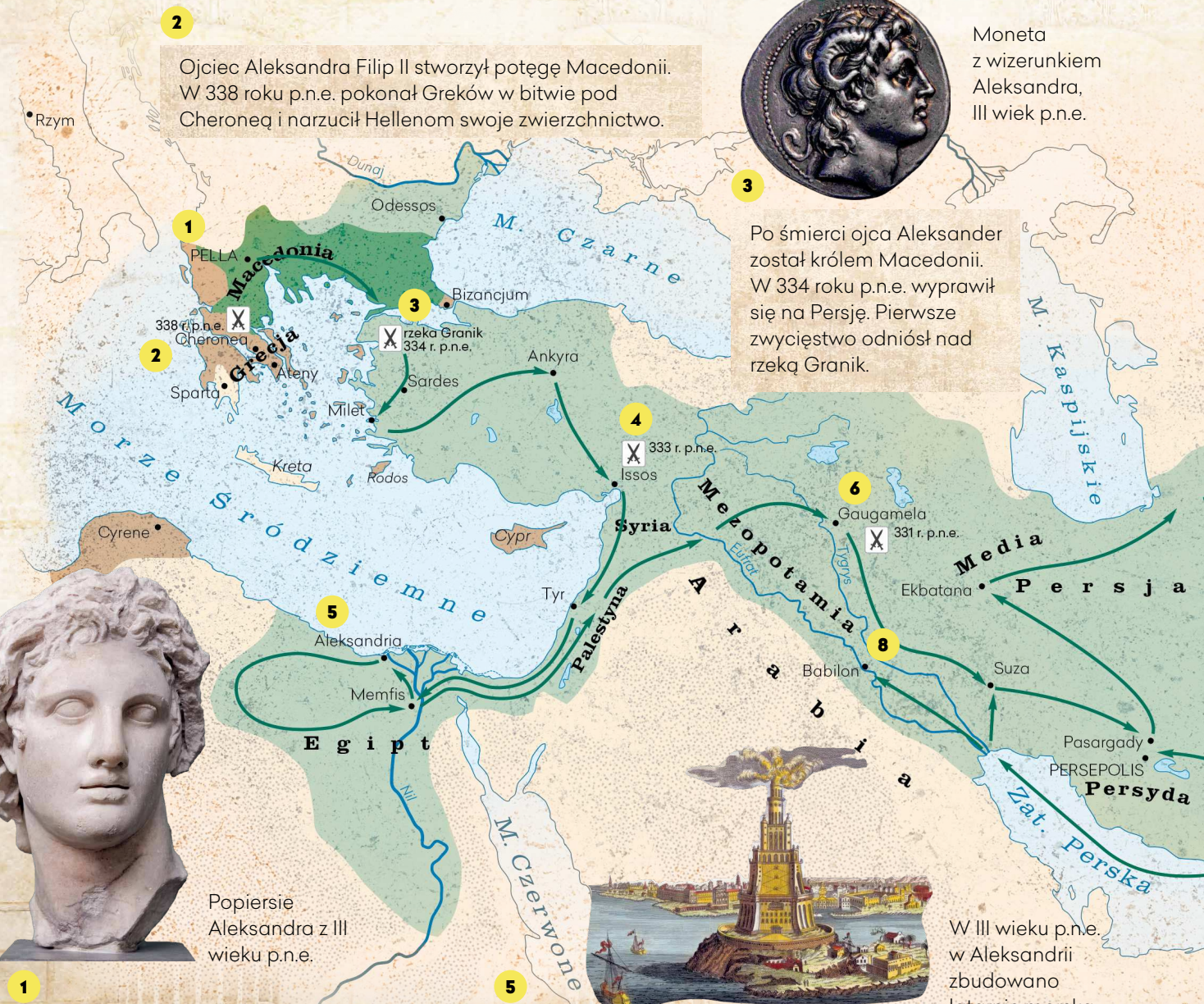
Ojciec Aleksandra Filip II stworzył potęgę Macedonii. W 338 roku p.n.e. pokonał Greków w bitwie pod Cheroneą i narzucił Hellenom swoje zwierzchnictwo.

Moneta z wizerunkiem Aleksandra, III wiek p.n.e.

3

Po śmierci ojca Aleksander został królem Macedonii. W 334 roku p.n.e. wyruszył na Persję. Pierwsze zwycięstwo odniósł nad rzeką Granik.

Popiersie Aleksandra z III wieku p.n.e.

1

Aleksander urodził się w 356 roku p.n.e. w Pelli, stolicy Macedonii. Był synem króla Macedonii Filipa II i Olimpias – córki władcy Epiru. Dorastał w kręgu kultury greckiej. Jego wychowawcą był wielki filozof Arystoteles.

5

W 332 roku p.n.e. wojska macedońskie podbiły Egipt. Tam Aleksander założył słynne miasto Aleksandria. W wiekach III i II p.n.e. miasto stało się ważnym ośrodkiem naukowym.

W III wieku p.n.e. w Aleksandrii zbudowano latarnię morską na wyspie Faros, jeden z siedmiu cudów świata. Latarnia nie zachowała się.

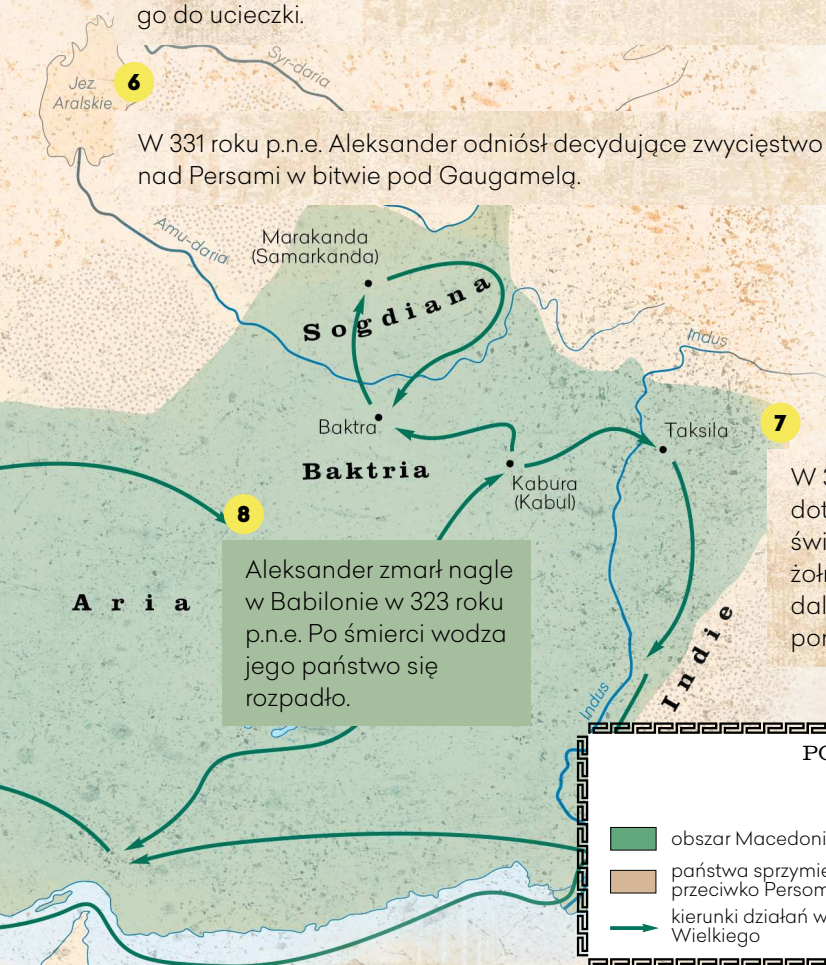
Aleksander w bitwie pod Issos, mozaika z II wieku p.n.e.

4

Aleksander był odważny – zawsze walczył na czele swej armii. Tak było między innymi pod Issos w 333 roku p.n.e., gdzie Aleksander pobił armię króla perskiego Dariusza III i zmusił go do ucieczki.

6

W 331 roku p.n.e. Aleksander odniósł decydujące zwycięstwo nad Persami w bitwie pod Gaugamelą.

Rozpowszechnienie kultury greckiej

Podboje Aleksandra doprowadziły do rozpowszechnienia kultury greckiej w świecie. Na zdobytych terenach Persji Aleksander zakładał miasta, w których osiedlali się Grecy i Macedończycy, przynosząc tam własne obyczaje, język, religię i sztukę. W ten sposób kultura grecka rozpowszechniła się na rozległych obszarach, łącząc się z bogatą kulturą Wschodu. Dzięki wymieszaniu się tych dwóch tradycji, greckiej i wschodniej, powstała kultura hellenistyczna.

A r i a

Aleksander zmarł nagle w Babilonie w 323 roku p.n.e. Po śmierci wodza jego państwo się rozpadło.

W 327 roku p.n.e. Aleksander dotarł do Indii – na koniec świata znanego Grekom. Jego żołnierze odmówili jednak dalszego marszu na wschód, ponieważ byli zmęczeni walką.

1. Opisz życie i podboje Aleksandra Wielkiego.
2. Wyjaśnij związek między podbojami Aleksandra a rozprzestrzenieniem się kultury greckiej.
3. Aleksander Wielki fascynował potomnych. Jedni podkreślali jego odwagę i talenty dowódcze, inni przedstawiali jako niepokornego najeźdźcę. Która wizja jest ci bliższa i dlaczego? Zanim odpowiesz na to pytanie, poszukaj dodatkowych informacji o Aleksandrze.
4. Czy Aleksander słusznie otrzymał przydomek Wielki? Podyskutujcie o tym w klasie. Możecie podać inne propozycje przydomków. Wybierzcie, w drodze głosowania, najlepszą z nich.

Podsumowanie działu 4. W starożytnej Grecji

Agora – centralny plac w starożytnych miastach greckich, miejsce zgromadzeń i handlu.

Akropol – ufortyfikowane wzgórze w greckich polis, główny ośrodek kultu bogów.

Demokracja – w starożytnych Atenach: rządy ludu; ustrój, w którym wszyscy obywatele mają równe prawa polityczne.

Filozofia – nauka zajmująca się rozważaniami na temat istoty rzeczywistości i możliwości jej poznania oraz natury człowieka.

Heros – półbóg zrodzony ze związku boga z człowiekiem, mający nadzwyczajną siłę i odwagę.

Igrzyska olimpijskie – 1. w starożytnej Grecji: zawody sportowe organizowane w Olimpii ku czci Zeusa; 2. współcześnie: międzynarodowe zawody sportowe.

Mit – 1. historia o nadprzyrodzonych istotach i niezwykłych zdarzeniach wyjaśniająca pochodzenie bogów, świata i człowieka; 2. panujące powszechnie przekonanie, często nieprawdziwe.

Mitologia – zbiór mitów.

Niewolnik – człowiek pozostający w całkowitej zależności i władzy swego właściciela.

Obywatel – 1. osoba uznana za członka społeczeństwa jakiegoś państwa i mająca określone prawa i obowiązki; 2. w Atenach w V wieku p.n.e.: pełnoletni mężczyzna urodzony w Atenach, którego rodzice byli Ateńczykami.

Olimpiada – 1. w starożytnej Grecji: czteroletni okres między igrzyskami; 2. zob. igrzyska olimpijskie.

Polis – samodzielne miasto-państwo greckie o cechach miasta (mały obszar, niewielka liczba ludności) i państwa (własny rząd, odrębne prawo, własne wojsko).

Teatr – 1. sztuka wystawiania scenicznych utworów literackich; 2. miejsce, w którym wystawia się widowiska.

Ustrój – sposób, w jaki zorganizowane jest państwo. To zasady, które mówią o tym, kto rzędzi, jak są podejmowane decyzje i jakie prawa mają mieszkańcy.

- Starożytna cywilizacja grecka powstała na Półwyspie Bałkańskim, wyspach Morza Egejskiego i wybrzeżach Azji Mniejszej.
- W wiekach VIII-VI p.n.e. Hellenowie zakładali swoje osady na wybrzeżach mórz: Śródziemnego i Czarnego.

- Grecy utworzyli wiele miast-państw, które nazywamy polis. Najpotężniejszą grecką polis były Ateny.
- W V wieku p.n.e. w starożytnych Atenach wykształcił się sposób sprawowania rządów zwany demokracją. Jednym z jej twórców był Perykles. Oto cechy demokracji ateńskiej:
 - wszyscy obywatele mieli równy wpływ na rządy;
 - najwyższa władza należała do zgromadzenia ludowego;
 - decyzje podejmowano większością głosów;
 - urzędnicy i sędziowie byli losowani lub wybierali i pełnili swoją funkcję przez rok.
- Starożytni Grecy wierzyli w wielu bogów, z których najważniejszy miał być Zeus. Bogowie byli bohaterami mitów i utworów literackich. Przedstawiano ich na ceramice i rzeźbiono ich posągi.

Posejdon – bóg mórz

Zeus – pan nieba, władca Olimpu

Hera – bogini kobiet i małżeństwa

Atena – bogini mądrości i pokoju

Demeter – bogini urodzaju

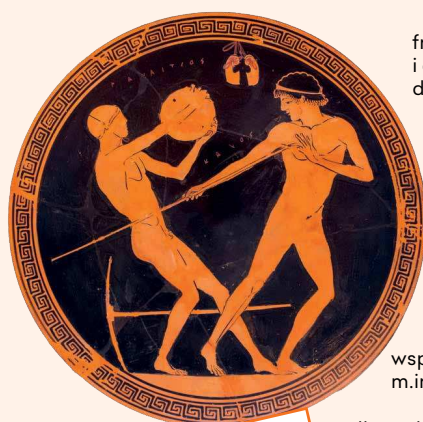

Ares – bóg wojny

Afrodyta – bogini miłości i piękna

- Starożytni Grecy udoskonaliли alfabet, stworzyli bogatą literaturę i sztukę oraz wspaniałą architekturę. Dzięki nim powstał teatr. Hellenowie pierwsi zorganizowali też igrzyska olimpijskie. Pozostawili po sobie dorobek naukowy. Z wielu ich osiągnięć korzystamy do dziś.

Igrzyska olimpijskie

zawody sportowe ku czci Zeusa

frontony i dwuspadowe dachy

kolumny

wspaniałe świątynie, m.in. Partenon w Atenach

Architektura

odbywały się od 776 roku p.n.e. w Olimpii

tragedie poruszały ważne problemy

Teatr

komedie śmieszyły i bawiły

Sztuka

Jak powstał świat?

Jak żyć dobrze?

Sokrates, Platon, Arystoteles

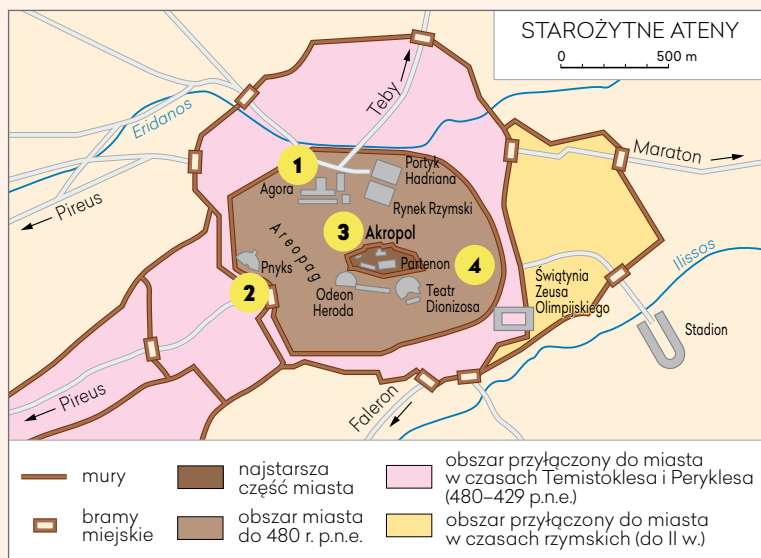
Filozofia i początki nauki

malarstwo wazowe

idealne odwzorowanie ludzkiej sylwetki, m.in. Dyskobol Myrona

- 1 Zapoznaj się z planem Aten, a następnie wykonaj polecenia.

- a) Przeczytaj podane opisy. Przyporządkuj je do miejsc oznaczonych na planie cyframi.

Centralny plac polis, miejsce zgromadzeń i handlu. Znajdowały się na nim ważne gmachy publiczne i świątynie.

Ufortyfikowane wzgórze znajdujące się w centrum starożytnych greckich polis, główny ośrodek kultu bogów.

Świątynia wzniesiona ku czci bogini mądrości, opiekunki Aten.

Wzgórze, na którym odbywały się obrady zgromadzenia ludowego.

- b) Wskaż na planie obiekt, który był:

- miejscem zmagających sportowych;
- miejscem oglądania sztuk teatralnych.

- ★ c) Podaj nazwę głównego portu znajdującego się w Atenach. Wskaż drogę, która do niego prowadziła.

- 2 Wyjaśnij, jakie funkcje pełniły w starożytnej Grecji obiekty przedstawione na zdjęciach. Znajdź te obiekty na planie Aten zamieszczonym w zadaniu 1.

▲ Partenon

▲ Teatr Dionizosa

- 3 Wyobraź sobie, że mieszkańcy jednej z polis obalili króla i proszą cię o pomoc w zorganizowaniu ustroju demokratycznego. Jak powinni zorganizować swoje państwo? Jakich rad im udzielisz?
- 4 Wykonaj polecenia na podstawie informacji zawartych w tabeli.

Porównanie starożytnego Egiptu ze starożytną Grecją	
Egipt	Grecja
1. Warunki naturalne i zajęcia ludności. Życie w Egipcie rozwinęło się nad Nilem. Rzeką nawadniała i użyźniała pola (dzięki czemu plony były wyższe) oraz ułatwiała transport towarów. Większość Egipcjan zajmowała się uprawą zbóż i hodowlą zwierząt.	1. Warunki naturalne i zajęcia ludności. W górzystej Grecji panowały niezbyt korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa. Zboża było mało i trzeba było je sprowadzać. Bliskość mórz i urozmaicona linia brzegowa (liczne zatoki, wyspy) sprzyjały rozwojowi żeglugi.
2. Państwo i społeczeństwo. Nad Nilem powstało jedno państwo pod rządami faraona, który sprawował nieograniczoną władzę przy pomocy swoich urzędników. W państwie żyli rolnicy, rzemieślnicy, kupcy, kapłani i urzędnicy. Największym szacunkiem cieszyli się ludzie znający pismo.	2. Państwo i społeczeństwo. Na obszarze Grecji nie ukształtowało się jedno państwo. Poszczególne polis, oddzielone od siebie łańcuchami górskimi, miały różne systemy polityczne. W Atenach rozwinęła się demokracja. W ustroju tym władzę sprawowali wszyscy uprawnieni do tego Ateńczycy.
3. Pismo. Egipcjanie stworzyli pismo hieroglificzne. Składało się ono ze znaków, które mogły oznaczać całe wyrazy lub pojedyncze dźwięki.	3. Pismo. Grecy przejęli od Fenicjan alfabet. Udoskonalili go, dodając samogłoski. Alfabet składał się z liter, którym przypisane były określone dźwięki.

- a) Wymień najważniejsze różnice między życiem w starożytnym Egipcie a życiem w Grecji. Wyjaśnij, z czego mogły one wynikać.
- b) Oceń, gdzie (w starożytnym Egipcie czy w Helladzie) panowały lepsze warunki do życia. Uzasadnij swoją ocenę.

- 5 Przyjrzyj się reprodukcjom, a następnie wykonaj polecenia.

▲ Figurka z brązu z V wieku p.n.e.

▲ Moneta z V wieku p.n.e. (awers i rewers)

▲ Fragment ceramiki z V wieku p.n.e.

▲ Naczynie z V wieku p.n.e.

- a) Określ rodzaj zaprezentowanych źródeł historycznych.
- b) Powiedz, jak starożytni Grecy wyobrażali sobie bogów.
- c) Podaj imiona bogów przedstawionych na reprodukcjach.

6 Przeczytaj tekst źródłowy. Następnie wykonaj polecenia i odpowiedz na pytanie.

Starożytny myśliciel Ksenofanes z Kolofonu o igrzyskach olimpijskich

Jeśli ktoś w biegu zwycięża lub zmysł w pięcioboju wykaże [...]

Wtedy kierują doń wzrok wdzięczni ziomkowie¹ ze czcią. [...]

Nadto otrzyma nagrodę świadczącą o wielkim uznaniu.

Gdy na rydwanie ktoś mknie zręcznie, tę samą ma cześć.

Chociaż zasługę ma mniejszą niż ja. Przecież moja nauka

Lepsza od wszelkich jest sił, które ma człowiek lub koń.

Lecz, gdy to się już uznaje, to przecież nie godzi się cenić

Siły fizycznej nad myśl, która szafarką² jest dóbr. [...]

Długo nie cieszy się lud z takich osiągnięć jak te,

które nad Pizy brzegami zdobywa się w różnych zawodach:

Tym nie napełni się spichrz, i nie wzbogaci się gród³.

Źródło: Ksenofanes z Kolofonu, w: L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983

¹ Ziomkowie – ludzie pochodzący z tego samego kraju, z tej samej okolicy, miejscowości.

² Szafarka – najczęściej o osobie: ktoś, kto coś rozdaje innym, czymś zarządza.

³ Gród – miasto.

a) Wskaż poprawne uzupełnienia zdania.

Tekst został napisany przez **1.** ... i zawiera negatywną ocenę **2.**

1. A. filozofa

1. B. autora utworów dramatycznych

1. C. rzeźbiarza

2. A. igrzysk olimpijskich

2. B. świąt religijnych

2. C. spektakli teatralnych

b) Wyjaśnij, jakie powody mógł mieć autor tekstu, by uważać wyższość dziedziny, którą sam się zajmował, nad innymi zainteresowaniami starożytnych Greków.

c) Czy zgadzasz się z oceną Ksenofanesa z Kolofonu? Uzasadnij odpowiedź.

7 W jaki sposób ludzie współcześni korzystają z dokonań starożytnych Greków? Przyjrzyj się zdjęciom. Na ich podstawie wymień jak najwięcej odniesień do kultury Hellenów.

8 Oceń wpływ dokonań Greków na twoje życie. Uzasadnij swoją ocenę.

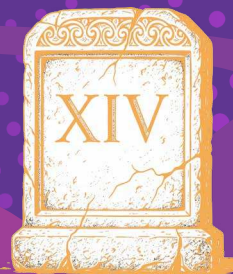
9 Stwórz w wybranym programie komputerowym ulotkę reklamującą wycieczkę do starożytnej Grecji. Zawrzyj wiadomości na temat Hellenów i ich dokonań oraz miejsc warty zobaczenia. Skorzystaj z dodatkowych źródeł informacji.

5. Starożytny Rzym

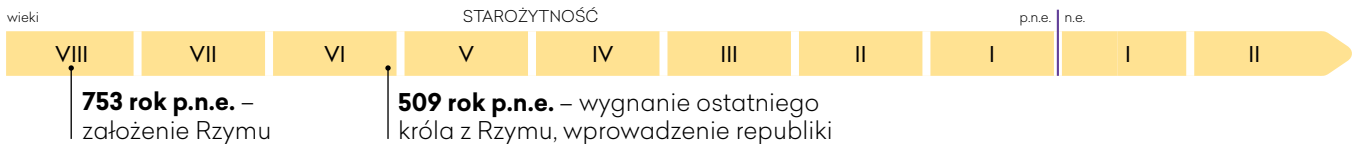
- Jak wyglądało życie w starożytnym Rzymie?
- Co to jest republika?
- Jakie ziemie podbili Rzymianie?
- Co zawdzięczamy starożytnym Rzymianom?
- Jak wyglądały początki chrześcijaństwa?

**Wszystkie
drogi prowadzą
do Rzymu**

5.1. Rzymianie i ich państwo

Tego się nauczysz

- Przedstawisz początki Rzymu.
- Opisziesz ustrój republiki rzymskiej.
- Wymienisz różne grupy społeczne w starożytnym Rzymie.

▲ Kraina Lacjum była dość urodzajna. Jej mieszkańcy uprawiali zboże, bób, figi, a także oliwki i winorośl.

Podejmij temat

- Znajdź Rzym na mapie Europy. Opisz położenie tego miasta.

Początki Rzymu

W środkowej Italii, w krainie Lacjum, nad rzeką Tyber leży Rzym. W ciągu kilkuset lat ta mała osada rolnicza przekształciła się w jedno z największych miast i centralny ośrodek wspaniałej cywilizacji, która miała wpływ na całą Europę.

Niewiele wiadomo o początkach Rzymu. Tradycja głosi, że miasto zostało założone w **753 roku p.n.e.** przez legendarnego Romulusa, pierwszego króla Rzymu (zob. *Więcej na temat*). Dzięki odkryciom archeologów wiemy, że pierwsze osady na tym terenie powstały wcześniej – w X wieku p.n.e. Krainę Lacjum zamieszkiwali wówczas **Latynowie** – lud rolniczy i pasterski, posługujący się językiem łacińskim. Latyńskie osady były położone na siedmiu sąsiadujących ze sobą wzgórzach. Z czasem połączyły się w jedno miasto – **Rzym**.

Więcej na temat

O legendarnych początkach Rzymu

▲ Rzeźba Wilczycy kapitolńskiej z bliźniakami Romulesem i Remusem. Czas powstania: V wiek p.n.e. lub wczesne średniowiecze.

Czy pamiętasz mit o upadku Troi? Legenda głosi, że trojański heros Eneasza opuścił płonące miasto i po latach objął tron w Lacjum. Minęły setki lat. W Lacjum panował potomek Eneasza – król Numitor. Pewnego dnia jego brat, Amuliusz, pozbawił go władzy i sam objął rządy. Gdy córka prawowitego króla Numitora urodziła bliźnięta, Amuliusz przestraszył się, że chłopcy w przyszłości odbiorą mu tron. Dlatego kazał utopić ich w Tybrze. Jego słudzy zlitowali się nad chłopcami i umieścili ich w trzcinowym koszyku na rzece. Wody rzeki nagle opadły i dzieci znalazły się na brzegu. Tam odnalazła je wilczyca i wykarmiła własnym mlekiem. Romulus – jeden z ocalałych braci – założył potem Rzym, a miasto wzięło nazwę od jego imienia.

- Jak myślisz, dlaczego założenie Rzymu stało się tematem legendy?

Na podbój Italii

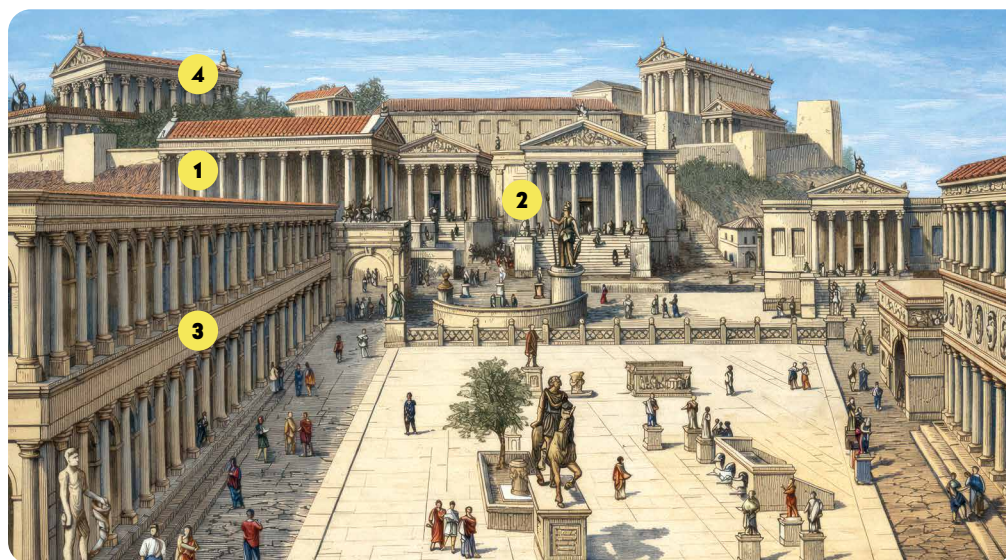
W wiekach IV i III p.n.e. Rzym stał się najsilniejszym miastem w Italii. Wówczas podbił sąsiednie plemiona (m.in. Etrusków) i osady greckie na Półwyspie Apenińskim. Do połowy III wieku p.n.e. zajął już całą Italię. Od swych sąsiadów, a potem poddanych – Etrusków i Greków – Rzymianie dużo się nauczyli, gdyż początkowo ludy te były bardziej rozwinięte. Na podstawie alfabetu greckiego Rzymianie stworzyli **alfabet łaciński**. Od Hellenów przejęli też część wierzeń. Bogowie rzymscy często przypominali greckich, np. Jowisz – Zeusa, Junona – Herę, a Neptun – Posejdona.

- 1 Wskaż Rzym na mapie. Opisz jego położenie.
- 2 Pokaż ziemie, które Rzym zdobył do połowy III wieku p.n.e.

Na Forum Romanum

Życie polityczne i towarzyskie Rzymian toczyło się na Forum Romanum. Na tym najstarszym placu miejskim Rzymu odbywały się ważne uroczystości państwowe i religijne.

◀ Na Forum Romanum znajdowały się świątynie najważniejszych bóstw, m.in. świątynia Saturna **1**, boga rolnictwa, a także świątynia Zgody **2**. Wznosiły się tu też bazyliki, m.in. Bazylika Julia **3**. W tego typu obiektach odbywały się targi i procesy sądowe. Na pobliskim wzgórzu (Kapitolu) znajdowała się najważniejsza świątynia Rzymian – świątynia Jowisza Kapitolijnego **4**. Obok: rekonstrukcja Forum Romanum.

Republika rzymska

▲ Senat rzymski składał się z najbogatszych Rzymian, byłych urzędników. Dziś w wielu krajach, w tym w Polsce, jest częścią parlamentu, w którym politycy wybrani przez naród tworzą prawo. Na zdjęciach widać senat rzymski (fresk z XIX wieku) i salę posiedzeń polskiego senatu.

Według tradycji Romulus został pierwszym królem Rzymu. Po nim miały rządzić jeszcze sześć monarchów. Królowie rządzili samodzielnie i dożywotnio. Ostatni monarcha był wyjątkowo okrutny, więc Rzymianie go wygnali.

Upadek rządów królewskich nastąpił w 509 roku p.n.e. Wówczas w Rzymie wprowadzono nowy ustrój – **republikę** (łac. *res publica* ‘rzecz publiczna’). Odtąd państwo miało być dobrem wspólnym wszystkich obywateli. Jednak nie każdy mieszkaniec był obywatelem. Aby nim zostać, trzeba było mieć rodziców, którzy byli obywatelami Rzymu.

W republice rzymskiej, podobnie jak w demokracji ateńskiej, obywatele uczestniczyli w obradach **zgromadzeń ludowych** (w Rzymie istniało kilka ich rodzajów). Zgromadzenia ludowe uchwałyły prawa, jednak duży wpływ na podejmowanie decyzji mieli także urzędnicy i senat.

Rzymscy urzędnicy byli wybierani przeważnie na rok przez zgromadzenia ludowe. Najszerze uprawnienia mieli dwaj **konsulowie**. Zwoływali zgromadzenia i przewodniczyli ich obradom. Konsulowie odpowiadali też za wprowadzanie nowych praw w życie. Poza tym dowodzili armią i zwoływali posiedzenia **senatu**, z którego opinią musieli się liczyć. Senat miał bardzo duży wpływ na politykę państwa rzymskiego (zob. tekst źródłowy).

W trudnych sytuacjach, np. w czasie wojny, konsulowie na polecenie senatu powoływali **dyktatora**. Sprawował on pełną władzę przez sześć miesięcy. Po tym czasie musiał ustąpić ze stanowiska.

Grecki historyk Polibiusz o uprawnieniach senatu rzymskiego

[...] ma on [senat] przede wszystkim władzę nad skarbem publicznym; mianowicie zarządza wszystkimi dochodami i tak samo wydatkami. Nie mogą bowiem kwestorowie¹ na poszczególne potrzeby żadnego czynić wydatku bez uchwały senatu, z wyjątkiem wydatku zarządzanego przez konsulów. [...] Także jeśli do kogoś poza Italią należy wysłać poselstwo bądź w celu załagodzenia sporów, [...] bądź dla przyjęcia ludu w poddaństwo, bądź wreszcie dla wypowiedzenia wojny – tenże senat ma o to staranie. Również jak należy się [...] wobec przybyłych do Rzymu poselstw zachować i jaką im dać odpowiedź – wszystkim tym kieruje senat.

Źródło: Polibiusz, *Dzieje*, w: G. Chomicki, S. Sprawski, dz. cyt.

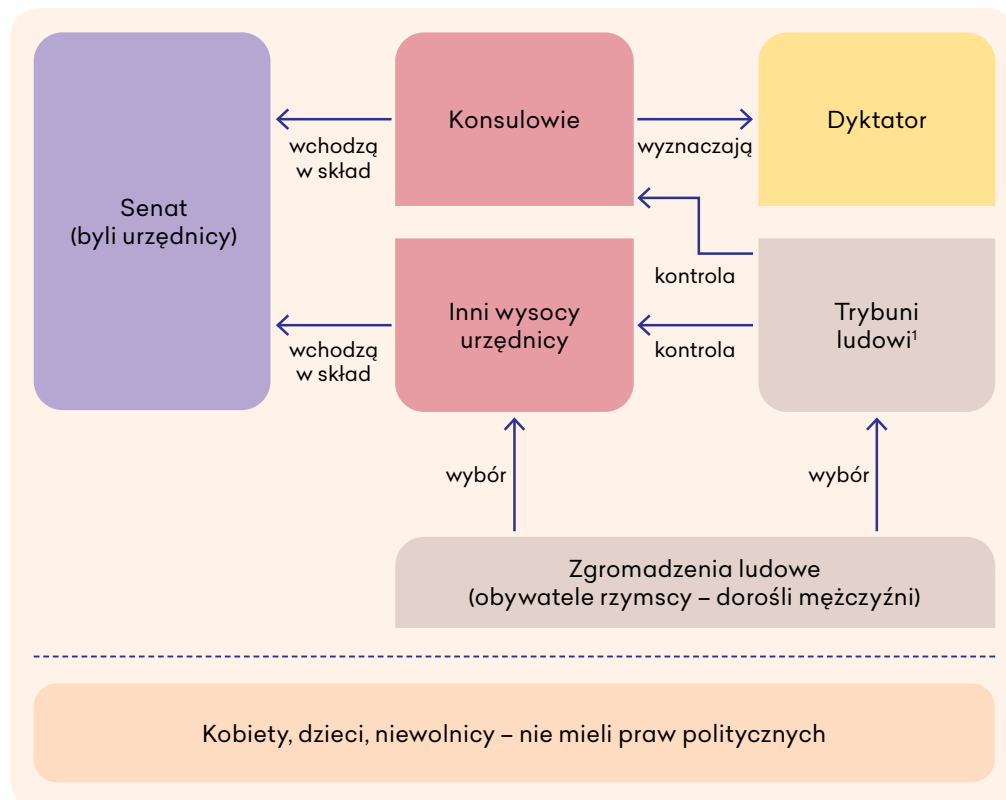
¹ Kwestorowie – urzędnicy, którym podlegały sprawy finansowe.

▲ Państwo rzymskie określano jako *Senatus Populusque Romanus*, czyli senat i lud rzymski. Na monetach i sztandarach symbolizowały je inicjały SPQR.

- 1 Oceń, czy zakres władzy senatu był szeroki. Uzasadnij swoją ocenę.
- 2 Wyobraź sobie, że senat przestaje pełnić swoje zadania. Opisz, jak mogłoby to wpłynąć na funkcjonowanie państwa rzymskiego.

Jak funkcjonowała republika rzymska?

¹ Trybuni ludowi – urzędnicy powoływani w celu obrony interesów plebejuszy. Mogli skutecznie przeciwstawić się uchwałom senatu, które uznali za niekorzystne dla plebejuszy.

 Wymień najważniejsze instytucje republiki rzymskiej. Opisz zależności między nimi.

Spółeczeństwo rzymskie w czasach republiki

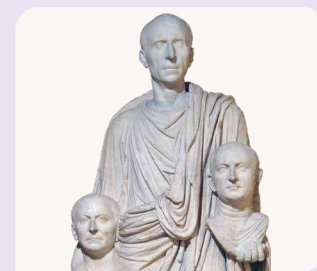
Termin *republika* oznacza rzecz publiczną, ale nie wszyscy obywatele Rzymu mieli równy wpływ na władzę. Wiele zależało od pochodzenia i wielkości posiadanego majątku.

Na szczycie społeczeństwa rzymskiego znajdowali się **patrycjusze**. Wywodzili się oni z najbogatszych rodów. Dochody czerpali z posiadanej ziemi. W początkach republiki tylko patrycjusze mogli być urzędnikami i senatorami. Mieli więc decydujący wpływ na rządy.

Większość społeczeństwa stanowili **plebejusze** – głównie rolnicy, kupcy, rzemieślnicy. Mieli własne przedsiębiorstwa lub pracowali dla innych. Byli ludźmi wolnymi (tak jak patrycjusze). Plebejusze stanowili podstawę armii rzymskiej. Mieli prawo uczestniczyć w zgromadzeniach ludowych. Najbogatsi mogli sprawować urzędy i zasiadać w senacie.

W odróżnieniu od patrycjuszy i plebejuszy **niewolnicy** nie mieli żadnych praw. Pracowali na roli, w domach jako służba, oraz w kopalniach i kamieniołomach. Byli całkowicie zależni od swoich panów.

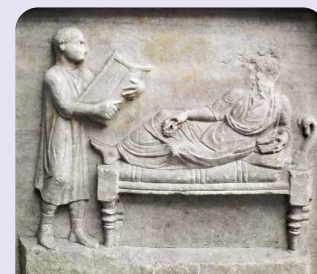
Mieszkańcy Rzymu

▲ Senator trzymający popiersia swoich przodków, rzeźba z I wieku p.n.e.

▲ Kowal, płaskorzeźba z sarkofagu z I wieku

▲ Patrycjusz i służący, płaskorzeźba z IV wieku

▲ Służący podczas uczt, mozaika z III wieku

 Do jakich grup społecznych należeli ukazani na zdjęciach mieszkańcy Rzymu?

Rzymska rodzina

W rodzinie rzymskiej najważniejszą osobą był ojciec, który sprawował władzę absolutną nad innymi członkami rodziny i służbą. Ojciec nadzorował edukację i wychowanie dzieci oraz decydował o tym, za kogo wydać córkę za mąż. Jego decyzji nie wolno było podważać. Rzymianki były całkowicie zależne od woli ojca, a potem męża. Nie przysługiwały im też prawa polityczne. Miały jednak większą swobodę niż kobiety w starożytnej Grecji. Mogły na przykład oglądać widowiska publiczne i korzystać z miejskich łaźni, a nawet posiadać własny majątek. Te z bogatszych rodzin kształciły się oraz uczestniczyły w życiu towarzyskim. Na co dzień zarządzały służbą i zajmowały się dziećmi. Biedniejsze kobiety pomagały w rodzinnych warsztatach lub gospodarstwach.

▲ Młoda Rzymianka, malowidło z Pompejów z I wieku

◀ Płaskorzeźba na nagrobku rzymskiej rodziny z I wieku

▲ Matka karmiąca dziecko, płaskorzeźba z sarkofagu z II wieku

▲ Obrzęd przygotowujący pannę młodą do ślubu, I wiek p.n.e.

▲ Chłopcy grający w piłkę, fragment sarkofagu z II wieku

- 1 Jakiego rodzaju źródła dostarczają nam wiedzy o zajęciach starożytnych Rzymian?
- 2 Ułóż krótki dialog między bohaterami jednej z reprodukcji.

Czy kobiety w starożytnym Rzymie miały szansę rozwijać się naukowo?

W starożytnym Rzymie kobiety skupiały się głównie na rodzinie i wychowaniu dzieci. Wprawdzie bogatsze panie mogły się kształcić, mimo to ich edukacja zwykle ograniczała się do podstaw czytania, pisania i rachunków. Tylko nieliczne Rzymianki kontynuowały naukę na wyższym poziomie. Zapewne do wyjątków należały panie, które zajmowały się nauką. Jedną z najwybitniejszych kobiet starożytności była Hypatia z Aleksandrii – grecka uczona żyjąca na przełomie wieków IV i V. Była córką słynnego naukowca Teona, który zapewnił jej solidne wykształcenie. Hypatia zajmowała się filozofią, astronomią i matematyką. Potrafiła konstruować przyrządy naukowe. Prowadziła wykłady, na które chętnie uczęszczali liczni słuchacze. Napisała komentarze do wielu dzieł naukowych. Już ludzie współcześni cenili ją za ogromną wiedzę i talent do jej przekazywania.

▲ Alfred Seifert [czyt. zajfert], *Hypatia*, obraz z XX wieku

- Na podstawie tekstu wyjaśnij, dlaczego Hypatia była postacią wyjątkową w czasach, w których żyła. Odnies się do sytuacji kobiet w cesarstwie rzymskim i osiągnięć uczzonej.

W skrócie

- Według legendy Rzym został założony w 753 roku p.n.e. Początkowo miastem rządzący królowie. W VI wieku p.n.e. wprowadzono republikę.
- W republice rzymskiej władzę sprawowali urzędnicy i instytucje powołane przez obywateli (senat, zgromadzenia ludowe).
- Społeczeństwo rzymskie dzieliło się na trzy zasadnicze grupy: patrycjuszy, plebejuszy i niewolników.

Sprawdź się!

- 1 Wskaż różnice między legendą o założeniu Rzymu a ustaleniami naukowców dotyczącymi początków miasta. Dlaczego legendy nie zawsze są zgodne z wynikami badań historycznych?
- 2 Oceń słuszność następującego stwierdzenia: *Władza w republice rzymskiej należała do najbogatszych rodów*. Uzasadnij swoją ocenę.
- 3 Oceń, czy republika rzymska była bardziej podobna do ustroju starożytnego Egiptu, czy – ustroju Aten. Uzasadnij swoją ocenę.
- 4 Czy w ustroju współczesnej Polski obowiązują zasady podobne do tych, które istniały w okresie republiki rzymskiej? Odwołaj się do konkretnych przykładów.

Forum Romanum

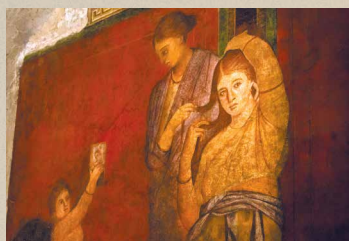
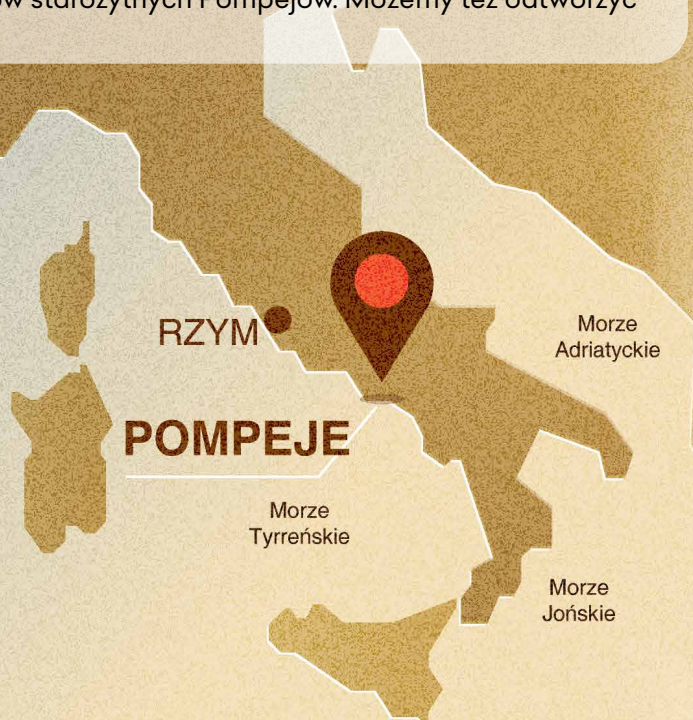
▲ Do dziś w Rzymie można zobaczyć wiele starożytnych zabytków. Jednym z nich jest Forum Romanum. W tym miejscu można podziwiać pozostałości starożytnych obiektów, m.in. świątyni Saturna (na pierwszym planie po lewej stronie).

O czym nam mówią Pompeje?

Latem 79 roku wybuch wulkanu Wezuwiusz zniszczył leżące w jego pobliżu miasto Pompeje. Kawałki zakrzepłej lawy i rozżarzony popiół wulkaniczny spadały na zabudowania miejskie, wznicały pożary i niszczyły budynki. Niemal wszyscy mieszkańcy zginęli. Od blisko 160 lat w Pompejach trwają prace archeologiczne. Gdy badacze usunęli wierzchnią warstwę ziemi i dawnych popiołów, okazało się, że część miasta zachowała się w bardzo dobrym stanie. Na podstawie pozostałości dowiadujemy się, jak wyglądało życie mieszkańców starożytnych Pompejów. Możemy też odtworzyć willę bogatego Rzymianina.

W chwili wybuchu wulkanu Pompeje były miastem portowym średniej wielkości, położonym w południowej części Italii. Mieszkańcy zajmowali się przede wszystkim rzemiosłem, handlem oraz żeglugą.

Na zachowanych malowidłach możemy zobaczyć ówczesnych mieszkańców miasta. Widoczna na zdjęciu młoda kobieta czesze włosy, z lewej strony chłopiec przytrzymuje jej lustro.

Obok – kilku mężczyzn pograżonych jest w rozmowie.

Większość mieszkańców Pompejów nie miała szans na ucieczkę. Był środek dnia, zaskoczeni podczas codziennych spraw – robienia zakupów, spacerów czy pracy – umierali przysypani popiołem, pod gruzami budynków lub od trujących gazów wydobywających się z wnętrza wulkanu. Na podstawie zastygłych kształtów udało się stworzyć odlewy ich ciał.

Willa zamożnego Rzymianina

Zobacz, jak wyglądała willa zamożnego Rzymianina – mieszkańca Pompejów.

NA ULICY PRZED DOMEM

Przy głównych ulicach znajdowały się domy mieszkalne, warsztaty i budynki publiczne. Zwróć uwagę na wystające kamienie ułożone w poprzek ulicy. Służyły jako przejścia dla pieszych. Odstępy między kamieniami umożliwiały przejazd wozów.

ATRIUM

Najbardziej reprezentacyjnym pomieszczeniem willi było atrium. Pan domu przyjmował tu osoby przychodzące w interesach. Salę ozdabiano mozaikami i posągami. Pośrodku umieszczano płytki basen, a w rogu – kapliczkę (na zdjęciu) poświęconą opiekuńczym bóstwom.

PERYSTYL

Życie rodzinne toczyło się w ogrodzie nazywanym perystylem. Odpoczywano tu i przyjmowano gości. Ogród był otoczony kolumnami; umieszczano w nim posągi i fontanny.

SYPIALNIE I POKOJE DO PRACY

Pokoje były rozmieszczone wokół atrium. Miały zwykle podstawowe wyposażenie – łóżko, krzesła i skrzynię, w której przechowywano na przykład pieniądze i cenne przedmioty.

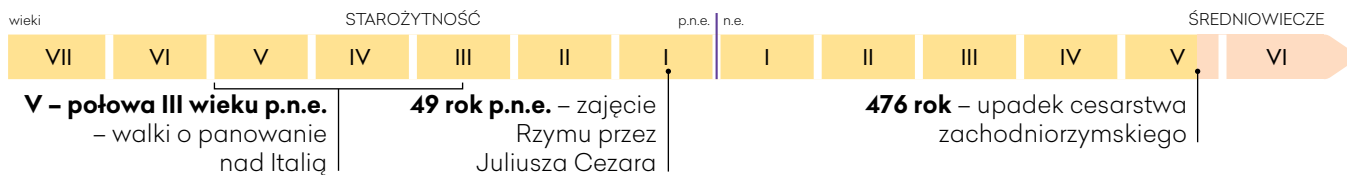
KUCHNIA

Amfory z oliwą i winem wkładano do specjalnych otworów. W sąsiedztwie kuchni zwykle znajdowały się także: latryna (rodzaj prostej toalety) oraz jadalnia.

Opisz dom zamożnego Rzymianina – mieszkańca Pompejów. Oprócz wiadomości z podręcznika możesz również wykorzystać informacje z innych publikacji i internetu.

5.2. Rozkwit i upadek Rzymu

Tego się nauczysz

- Pokażesz zasięg państwa rzymskiego na mapie.
- Opowiesz, jaką rolę w dziejach Rzymu odegrał Juliusz Cezar.
- Wyjaśnisz, dlaczego Rzym stał się cesarstwem.

Prowincja – w dawnym Rzymie: terytorium podbite przez Rzymian poza Italią.

Podejmij temat

- Powiedz, jakie ziemie opanowali Rzymianie do połowy III wieku p.n.e.

Na podbój świata

Po opanowaniu Półwyspu Apenińskiego Rzymianie ruszyli na podbój kolejnych ziem. W wiekach III–I p.n.e. opanowali rozległe obszary w basenie Morza Śródziemnego (zob. mapę zamieszczoną na s. 130). Podboje przyniosły Rzymowi wiele korzyści. Mieszkańcy **prowincji** musieli płacić wysokie podatki. Były one źródłem okazałych dochodów dla Rzymu i namiestników, czyli rzymskich zarządców prowincji. Prowincje dostarczały też surowców (m.in.: cennych metali, drewna, marmuru, produktów rolnych), a także niewolników, którymi przeważnie stawiali się jeńcy wojenni.

Więcej na temat

Wojny punickie

W III wieku p.n.e. na drodze Rzymian do potęgi stanęła Kartagina (zob. mapę na s. 130). To potężne fenickie miasto-państwo w Afryce panowało nad rozległymi ziemiami nad Morzem Śródziemnym. Rzymianie stoczyli z Kartaginą trzy wojny punickie (Punijczyk to łacińskie określenie Kartagińczyka). Najcięższy przebieg miała dla Rzymian II wojna punicka (218–201 p.n.e.). W jej trakcie wódz Kartagińczyków Hannibal dokonał niezwykłego wyczynu. Razem ze swoją armią, wyposażoną w słonie bojowe, przeprawił się z Hiszpanii przez Alpy do Italii i zaatakował Rzymian od północy. W Italii odniósł błyskotliwe zwycięstwa – największe pod Kannami w 216 roku p.n.e. Gdy wojna przeniosła się do Afryki, Hannibal został pokonany w bitwie pod Zamą. W latach 149–146 p.n.e. wybuchła ostatnia III wojna punicka. Rzymianie ją wygrali, a następnie zburzyli Kartaginę. Zwycięstwo umocniło rzymskie panowanie nad Morzem Śródziemnym.

▲ Rzymscy żołnierze – legioniści (zob. więcej na s. 133). Płaskorzeźba z końca II wieku p.n.e.

- Porównaj sytuację Rzymu przed wojnami punickimi i po ich zakończeniu. Co się zmieniło?

Cezar u władzy

W czasach, gdy Rzym podbijał nowe ziemie, wielcy rzymscy wodzowie zyskiwali ogromną władzę i wpływ. Pod swoimi rozkazami mieli zaprzawionych w bojach i bezgranicznie oddanych im żołnierzy. Świadomi swej siły zaczęli coraz śmielej występować przeciw senatowi. Jednym z takich wodzów był **Juliusz Cezar**. Jego działania pokazują, jak wielki wpływ jednostka może wywrzeć na bieg historii.

W latach 58–51 p.n.e. Cezar podbił bogatą i ludną prowincję – Galie, obejmującą głównie tereny dzisiejszej Francji. Dzięki temu zdobył wielkie łupy i sławę niezwycięzonego wodza. Miał jednak większe ambicje – chciał rządzić samodzielnie. W 49 roku p.n.e. Cezar wraz ze swoimi wojskami opuścił Galie i wkroczył do Italii, łamiąc zakaz senatu. Między Cezarem a obrońcami republiki wybuchła wojna. Jej zwycięzcą był Cezar, który szybko zajął Rzym. Następnie zmusił senat do ogłoszenia go dyktatorem. Funkcję tę miał sprawować do końca życia, co było niezgodne z prawem. Wraz z przejściem władzy przez Cezara senat utracił wpływ na rządy, a republika praktycznie przestała istnieć (nie państwo, lecz ustrój).

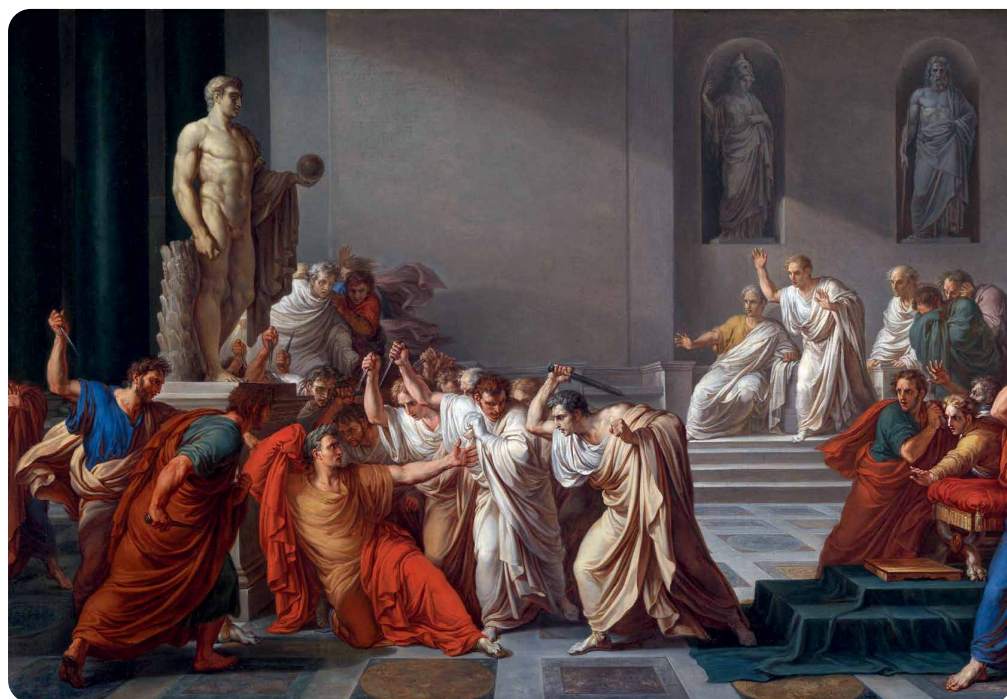
Po zwycięstwie Cezar przeprowadził liczne reformy, których celem było uspokojenie sytuacji w kraju. Choć sam pochodził z zacnego rodu patrycjuszowskiego, nie był mu obojętny los najbiedniejszych obywateli. Bardzo wiele zrobił dla poprawy sytuacji plebejuszy – np. nadawał im ziemię w prowincjach. Jego najtrwalszym dokonaniem była reforma rzymskiego kalendarza, którego z pewnymi zmianami używamy do dzisiaj (zob. s. 27).

▲ Najprawdopodobniej jedyna zachowana podobizna Cezara wykonana za jego życia (ok. 46–44 p.n.e.)

Dowiedz się, ile lat mógł mieć Cezar w chwili wykonania podobizny.

◀ Niektórzy senatorowie obawiali się, że Cezar obwoła się królem i zlikwiduje senat. Dlatego zorganizowali zamach na jego życie. Juliusz Cezar został zamordowany w idy marcowe (15 marca) 44 roku p.n.e. przez spiskowców, którymi kierował jego ulubieniec – Marek Juniusz Brutus. Obraz przedstawia zamach na życie Cezara. Został namalowany przez Vincenzo Camucciniego [czyt. winczenzo kamuczinię] w 1806 roku.

▲ Aby podkreślić swe wyjątkowe prawa do rządzenia, cesarze utrzymywali, że pochodzą od bogów. Powyżej: płaskorzeźba z I wieku ukazująca Augusta **1** siedzącego na tronie obok bogini Romy **2**.

Czego na podstawie tego źródła dowiadujemy się o pozycji władcy w cesarstwie rzymskim?

Rzym cesarstwem

Po śmierci Cezara wybuchła nowa wojna. Trwała ona do 31 roku p.n.e. Jej zwycięzcą był **Oktawian** – przybrany syn Cezara. Oktawian zdobył poparcie senatu i otrzymał tytuł Augusta (łac. ‘wywyższony’). Stopniowo też skupił w swoich rękach pełnię władzy – wszystko zależało od niego. Oktawian przyjął nazwisko Cezara, a jego następcy kontynuowali tę tradycję. Stąd wziął się tytuł cesarz, którym określa się władców Rzymu w wiekach I–V. Państwo rzymskie w tym czasie nazywamy **cesarstwem**.

Pierwsze dwa wieki istnienia cesarstwa to najpomyślniejszy okres w dziejach Rzymu. W państwie panował pokój. Skorzystali na tym rzymscy kupcy. Z najdalszych zakątków kraju przywozili do stolicy rozmaite towary. Handlowali też z ludami mieszkającymi poza cesarstwem. Organizowali nawet wyprawy nad Bałtyk po bursztyn. Trasa ich wędrówek wiodła przez ziemie współczesnej Polski (tzw. **szlak bursztynowy**).

W wiekach I i II wojny toczyły się z dala od Rzymu. W tym okresie Rzymianie podbili nowe ziemie w Europie, Azji i Afryce (zob. mapę). Tak powstało jedno z największych starożytnych państw. Przetrwało ono do upadku Rzymu w **476 roku** (zob. s. 131).

- 1 Pokaż na mapie Rzym i najdalszy zasięg cesarstwa rzymskiego. Zastanów się i powiedz, jakie trudności mogli mieć Rzymianie z zarządzaniem tak rozległym państwem.
- 2 Na podstawie mapy ze s. 152 i 153 podaj przykłady współczesnych państw, które znajdują się na obszarze dawnego cesarstwa rzymskiego.

O upadku cesarstwa zachodniorzymskiego

Od III wieku cesarstwo rzymskie miało coraz większe trudności gospodarcze. Państwo osłabiały też bunty przeciw cesarzom i najazdy obcych ludów, m.in. Germanów. Aby ułatwić zarządzanie krajem i wzmocnić jego obronę przed barbarzyńcami, cesarz Teodozjusz Wielki w 395 roku podzielił państwo na cesarstwo zachodnie (ze stolicą w Rzymie) i cesarstwo wschodnie (ze stolicą w Konstantynopolu).

Pod koniec IV wieku napór Germanów jeszcze się zwiększył. Był on spowodowany najazdem Hunów, którzy przybyli do Europy ze swych siedzib w Azji. Hunowie uchodzili za lud dziki i okrutny. Ich najazd wywołał wielką wędrowkę ludów. W obawie przed nimi ludy germańskie już na stałe wtargnęły na obszar cesarstwa zachodniego i założyły tu swoje państwa (zob. mapę). W 476 roku germański wódz Odoaker usunął z tronu ostatniego cesarza rzymskiego. Cesarstwo zachodniorzymskie przestało istnieć. Cesarstwo wschodnie przetrwało jeszcze prawie tysiąc lat – do upadku Konstantynopola w 1453 roku.

▲ W latach 410 i 455 barbarzyńcy doszczętnie złupili Rzym. Powyżej: XIX-wieczny obraz Karła Briułowa ukazujący najazd germańskiego ludu Wandalów w 455 roku.

- 1 Na podstawie tekstu i mapy opisz przyczyny upadku cesarstwa zachodniorzymskiego.
- 2 Kto i w którym wieku podzielił cesarstwo rzymskie na dwie części? Wskaż je na mapie.
- 3 Wyjaśnij, co oznacza słowo *wandal*. Sprawdź w dostępnych źródłach informacji jego pochodzenie.

Czy zmiana klimatu wpłynęła na upadek Rzymu?

Nie da się wskazać jednej przyczyny upadku Rzymu. Historycy wymieniają ich wiele – m.in.: najazdy barbarzyńców, walki o władzę, epidemie, kryzys gospodarczy. Część badaczy uważa, że do osłabienia cesarstwa przyczyniły się też niekorzystne zmiany klimatu. W wiekach IV i V w Europie nastąpiło ochłodzenie, które mogło spowodować niższe plony, a w konsekwencji – niedobory żywności i klęski głodu. Prawdopodobnie był to jeden z powodów, dla których mieszkańcy prowincji byli coraz bardziej niezadowoleni i buntowali się przeciwko władzy rzymskiej. Zmiany klimatu nie ograniczały się do Europy. W środkowej Azji w IV wieku rozpoczęła się długotrwała susza. Spowodowała ona nieurodzaj i zapewne sprawiła, że azjatyckie ludy (m.in. Hunowie) ruszyły na zachód. Napór Hunów na ludy zamieszkujące Europę zapoczątkował wędrówkę ludów ku granicom cesarstwa. Osłabiony Rzym nie był w stanie jej powstrzymać.

- Wyjaśnij, jaki wpływ na sytuację cesarstwa rzymskiego mogły mieć zmiany klimatu. Oceń, czy były one główną przyczyną upadku Rzymu. Uzasadnij swoją ocenę.

Faktoria handlowa w Pruszczu Gdańskim

▲ Gdy Rzym był u szczytu potęgi, obszar dzisiejszej Polski zamieszkiwały ludy, które zakładały tu swoje osady. Handlowały z Rzymem, o czym świadczą liczne znaleziska rzymskich monet i przedmiotów na naszych ziemiach. Jeśli chcesz się dowiedzieć więcej na ten temat, odwiedź faktorię handlową w Pruszczu Gdańskim.

W skrócie

- Rzymianie podbili znaczną część Europy oraz obszary w Afryce i w Azji. Tak powstało jedno z największych starożytnych państw.
- W I wieku p.n.e. rzymski wódz i polityk Juliusz Cezar przejął władzę w Rzymie i doprowadził do upadku republiki.
- U schyłku I wieku p.n.e. Rzym stał się cesarstwem, w którym nieograniczoną władzę sprawował cesarz.

Sprawdź się!

- 1 Czy podboje były korzystne dla Rzymu? Uzasadnij odpowiedź.
- 2 Oceń słuszność następującego stwierdzenia: *Wybitna jednostka może wpłynąć na losy świata*. Uzasadnij swoją ocenę.
- 3 Opisz przyczyny upadku republiki rzymskiej.
- 4 Porównaj ustrój Rzymu w okresie republiki rzymskiej i w okresie cesarstwa. Wskaż najważniejsze różnice. Wyjaśnij, jak zmieniła się rola obywateli i senatu po przejściu władzy przez cesarzy.

Legiony rzymskie

Podstawą potęgi Rzymu była świetnie wyszkolona armia. Jej trzon stanowili ciężkozbrojni piechurzy tworzący oddziały zwane **legionami**. Jeden legion liczył około 5 tysięcy żołnierzy.

Oszczep miał metalowy grót osadzony na drewnianym drzewcu. Rzucono nim w przeciwnika, walcząc na odległość.

Helm chronił głowę, twarz i kark legionisty.

Pancerz chronił ciało i ramiona. Zrobiono go z metalowych płytek połączonych rzemieniami.

Wypukła tarcza w kształcie prostokąta została wykonana z deseczek i była dodatkowo wzmocniona metalowymi elementami.

Katapulta była machiną oblężniczą na kołach. Miała specjalną „łyżkę” – umieszczano w niej kamienie, które potem wyrzucano na znaczną odległość. Katapulta była używana do niszczenia umocnień i wrogich wojsk.

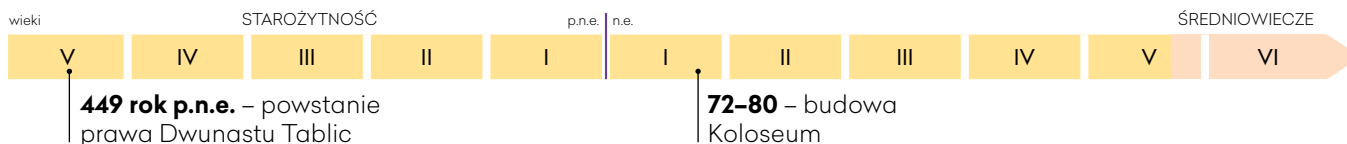
Sandały były bardzo solidnie wykonane. Przemierzający olbrzymie odległości żołnierze potrzebowali dobrych butów.

Miecz miał około 70 cm długości. Służył do walki w bliskim starciu.

Podczas bitew Rzymianie stosowali szyk bojowy zwany **żółwiem**. Był to czworobok od góry i z boków osłonięty tarczami. W ten sposób żołnierze chronili się przed strzałami wrogich łuczników, mogli też bezpiecznie wycofać się lub zbliżyć do przeciwnika.

 Wymień elementy uzbrojenia rzymskiego legionisty. Które z nich służyły legionistom do ataku, a które były wykorzystywane do obrony?

5.3. Kultura starożytnych Rzymian

Tego się nauczysz

- Zrozumiesz, jaki był wpływ Greków na kulturę rzymską.
- Opisziesz ważne osiągnięcia Rzymian.
- Zbudujesz model rzymskiej drogi

▲ Łuk triumfalny cesarza Tyberiusza w mieście Orange [czyt. oraż] we Francji to jeden z przykładów rzymskiego budownictwa w dawnych prowincjach. Rzymianie wznosili takie obiekty, aby uczcić wygrane wojny. Łuk w Orange zbudowano w I wieku po pokonaniu Galów i Germanów.

► Zamożni Rzymianie zatrudniali greckich niewolników jako nauczycieli swoich dzieci. Znajomość greki uważano bowiem za cechę ludzi wykształconych. Obok: uczniowie i nauczyciel na płaskorzeźbie z II wieku.

Podejmij temat

- Przypomnij sobie, co z dorobku starożytnych Greków przejęli Rzymianie w początkach istnienia swojego państwa.

Uczniowie Greków

Kultura rzymska ukształtowała się pod wpływem Greków. Wpływy greckie były widoczne w wielu dziedzinach. Rzymscy myśliciele studiowali dzieła Platona, Arystotelesa i innych filozofów, a artyści budowali świątynie podobne do greckich. Z dorobku Hellenów czerpali też poeci. Na przykład rzymski poeta Wergiliusz w swoim dziele *Eneida* nawiązał do *Iliady* i *Odysei* Homera, opowiadając dalsze losy jednego z bohaterów wojny trojańskiej – Eneasza.

Romanizacja prowincji

Rzymianie, którzy wiele nauczyli się od Hellenów, sami rozpowszechniali swoją kulturę. Dotyczyło to zwłaszcza prowincji zachodnich (m.in. Galii i Hiszpanii). Mieszkały tam ludy o niższym stopniu rozwoju niż na wschodzie państwa (gdzie jeszcze przed Rzymianami rozwinęły się wspaniałe cywilizacje, np. egipska i grecka). W prowincjach zachodnich Rzymianie budowali drogi i zakładali miasta (np.: Kordobę w Hiszpanii, Londyn w Anglii, Trewir w Niemczech). Pod wpływem Rzymian ludność zachodnich prowincji przyjmowała język łaciński i rzymskie obyczaje. Mówimy więc, że się **romanizowała**. Skutki tego procesu są widoczne do dziś. Wiele europejskich języków – hiszpański, portugalski, francuski, włoski i rumuński – wywodzi się z łaciny potocznej, która powstała z wymieszania się miejscowych języków z łaciną używaną przez Rzymian.

Prawo rzymskie

Jednym z największych i najtrwalszych rzymskich osiągnięć było **prawo**. Rzymianie przyćmili dokonania innych ludów w tej dziedzinie.

W pierwszych wiekach republiki zasady wzajemnych relacji między Rzymianami określało prawo zwyczajowe. Wywodziło się ono z tradycji ustnej i nie było spisane. Do sprawnego zarządzania państwem potrzebowano jednak jasno sformułowanych, jednoznacznych i precyzyjnych przepisów, które byłyby ogólnie dostępne dla wszystkich. Tylko wówczas, zdaniem Rzymian, prawo mogło być skuteczne. Uznali więc, że konieczne jest spisanie stosowanych do tej pory zasad prawnych. W ten sposób w połowie V wieku p.n.e. powstało **prawo Dwunastu Tablic**. Wyrzyto je na 12 płytach z brązu i ustawiono w miejscu publicznym, tak by wszyscy mieszkańcy Rzymu mogli się z nimi zapoznać.

Od czasu sformułowania prawa Dwunastu Tablic nastąpił rozwój prawa rzymskiego. Powstawały nowe przepisy i dzieła opisujące przypadki przestępstw. Rzymianie opracowali też wiele zasad prawnych (np. przesłuchania stron, konieczności dotrzymywania umów czy niekarania dwa razy za to samo przestępstwo). Są one stosowane w prawodawstwie współczesnych państw. Do dziś łacina jest językiem prawników – dla większej precyzji nadal posługują się oni w swojej pracy terminami łacińskimi.

▲ Prawo Dwunastu Tablic w Rzymie – rycina z czasów nowożytnych

Postanowienia z prawa Dwunastu Tablic

Tablica VIII

3. Kto ręką lub kijem złamał lub nadwerężył kość wolnemu, 300 (asów¹), niewolnikowi (zaś) 150 kary zapłaci [...].
10. Kto budynek lub stertę zboża koło domu złożoną podpalił, a zrobił to rozmyślnie i świadomie, związany i wychłostany śmierć poniesie w ogniu. [...]
12. Jeśli nocą popełniona zostanie kradzież i jeśli (właściciel) zabije (złodzieja), śmierć jego zgodna będzie z prawem.

Tablica IX

2. Sprawy, w których idzie o głowę obywatela, powinny być rozpatrywane jedynie przez najwyższe zgromadzenie. [...]
3. Sędzia lub prawnie wyznaczony rozjemca, któremu udowodni się, że za wydanie wyroku wziął pieniądze, zapłaci głowę.

Źródło: *Prawo Dwunastu Tablic*, w: L. Owczarek, *Rzym od czasów najdawniejszych do upadku republiki*.
Teksty źródłowe do ćwiczeń z historii starożytnej, Kielce 1979

¹ As – moneta rzymska.

1 Czy mieszkańcy Rzymu byli równi wobec prawa? Uzasadnij odpowiedź.

2 Oceń surowość stosowanych kar. Czy obecnie za podobne przestępstwa grożą takie same kary?

Rzymianie – znakomici budowniczowie

Różne potrzeby pobudzały wynalazczość rzymskich inżynierów. Rzymianie zasłynęli jako budowniczowie wodociągów, łaźni, dróg i mostów. Pierwsi zaczęli używać cementu i betonu do spajania kamiennych bloków oraz cegieł. Upowszechnili też stosowanie niektórych rozwiązań architektonicznych, takich jak: kopuły, łuki, sklepienia.

Najwspanialszym osiągnięciem architektonicznym

Rzymian było **Koloseum** zbudowane w I wieku.

Ten olbrzymi amfiteatr mógł pomieścić nawet 50 tysięcy widzów. W Koloseum organizowano różne widowiska.

Do najpopularniejszych należały walki **gladiatorów**, czyli niewolników lub jeńców specjalnie szkolonych do starć na arenie.

Na poboczach dróg Rzymianie stawiali **kamienie milowe**. Informowały one o tym, jaka jest odległość od Rzymu lub od najbliższego ważniejszego miasta.

W tak olbrzymim państwie, jakim było cesarstwo rzymskie, drogi miały ogromne znaczenie. Ułatwiały kupcom podróże handlowe i przemieszczanie się wojska do odległych regionów.

Rzymianie zbudowali **sieć dróg**, które łączyły Rzym z najdalszymi zakątkami kraju. Główne drogi spletały się w stolicy. Stąd też wzięło się powiedzenie, że wszystkie drogi prowadzą do Rzymu. Trakty powstawały na utwardzonym podłożu, dzięki czemu były solidne – wiele z nich przetrwało do dziś.

układanie
płaskich
kamieni

sypanie
żwiru
i piasku

układanie
dużych
kamieni

Rzymianie poświęcali świątynie bóstwom.

Podziw do dziś budzi

Panteon wzniesiony na początku II wieku.

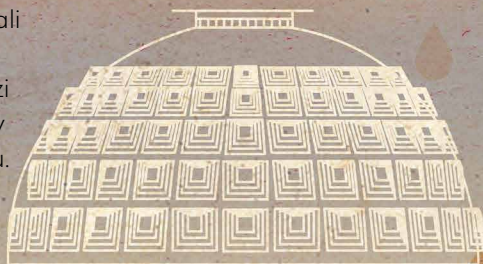
Podczas budowy

zastosowano

nieznane dotąd

rozwiązanie architektoniczne –

dach w kształcie **kopuły**.

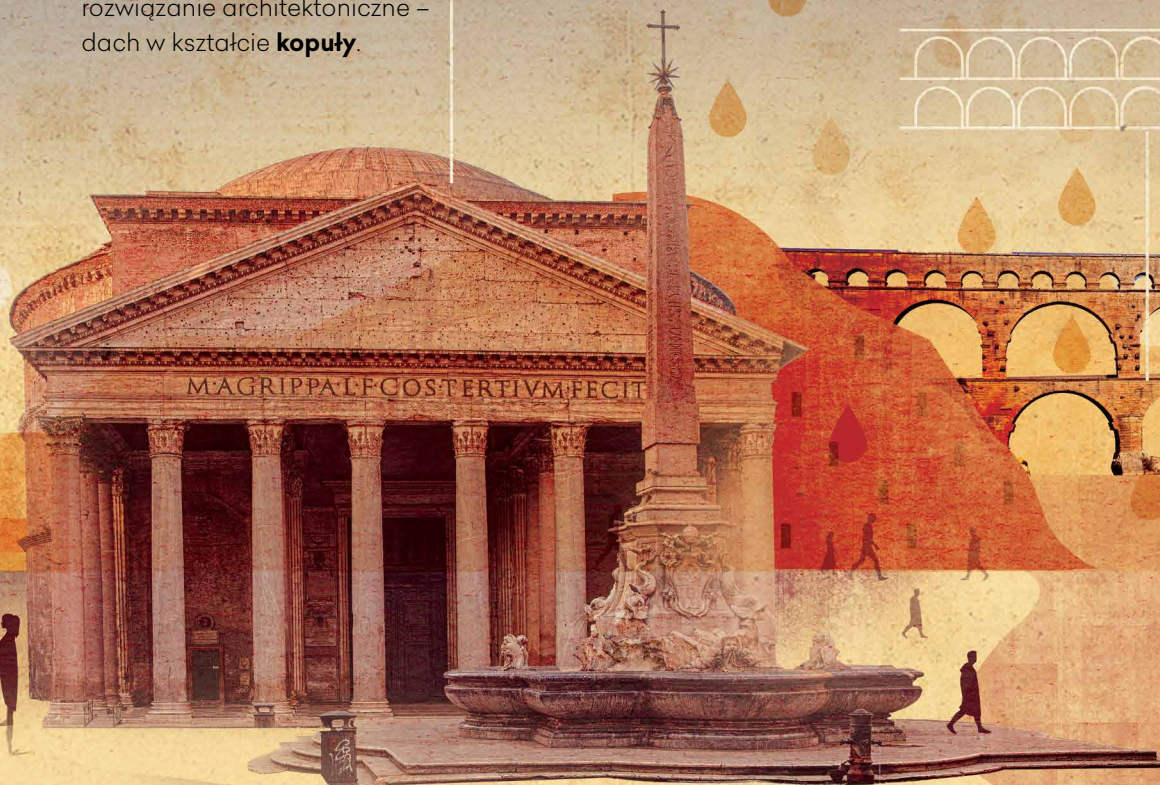

O wysokich osiągnięciach inżynierskich

Rzymian świadczą **akwedukty**, czyli wodociągi prowadzone po olbrzymich wiaduktach.

Z odległych miejsc doprowadzały one wodę do miast: publicznych term, fontann i domów.

Jednym z najsłynniejszych rzymskich akweduktów jest Pont du Gard znajdujący się na terenie Francji.

Termy, czyli łaźnie, miały imponujące rozmiary, były ozdobiane kolumnami, wykładane marmurem i brązem. W termach Rzymianie spędzali czas wolny. Mogli tu popływać, zażyć kąpieli, poćwiczyć, a nawet odwiedzić bibliotekę. Termy były też miejscem życia towarzyskiego. Największe łaźnie mieściły nawet 3 tysiące osób. Wstęp był bezpłatny. Kobiety korzystały z nich w ustalonych porach, innych niż robili to mężczyźni.

1. Wymień osiągnięcia Rzymian w dziedzinie architektury.
2. Opisz etapy prac, które musieli wykonać robotnicy podczas budowy rzymskiej drogi. Co sprawiło, że wiele z dróg, które powstały w starożytności, przetrwało do naszych czasów?
3. Oceń, czy współczesne budowle można uznać za kontynuację rzymskich osiągnięć w dziedzinie architektury. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do wybranego zabytku, np. ze swojej okolicy.

Zbuduj model rzymskiej drogi

Zostań rzymskim budowniczym i wykonaj model rzymskiej drogi. Pozwoli ci to lepiej zrozumieć, w jaki sposób Rzymianie budowali szlaki komunikacyjne.

Potrzebne będą: pudełko po butach, klej (np. Wikol), pędzelek, ziemia do kwiatów, żwir do akwarium, gips modelarski, duże nasiona fasoli lub gładkie i płaskie kamienie.

- 1 Przygotuj podłoże. Weź pudełko po butach. Wymieszaj klej z odrobiną wody i posmaruj jego dno. Następnie do pudełka nałóż cienką warstwę ziemi. Odstaw je do wyschnięcia na około 30 minut.
- 2 Strząśnij nadmiar ziemi, a potem nałóż klej na 3/4 powierzchni dolnej warstwy. Rozprowadź żwir na warstwie z klejem (możesz użyć żwiru do akwarium). Wyrównaj powierzchnię. Odstaw do wyschnięcia na noc.
- 3 Przygotuj gips modelarski zgodnie z instrukcją na opakowaniu. Będzie on odgrywał podobną rolę jak rzymski beton, tzn. wzmacniał konstrukcję twojej drogi.
- 4 Nałóż masę gipsową na połowę powierzchni warstwy pokrytej żwirem. Odstaw na 10 minut.
- 5 Dopóki warstwa gipsu jest jeszcze miękka, ułóż gładkie i płaskie kamienie. Możesz też użyć dużych nasion białej fasoli. Pamiętaj, by układać kamienie lub fasolę blisko siebie.

Co to jest model?

Modelem nazywa się przedmiot, który jest uproszczoną kopią jakiegoś obiektu, np. zamku lub pałacu. Zwykle wykonuje się go w pomniejszeniu.

Sugestie

- Dokumentuj etapy swojej pracy za pomocą zdjęć.
- Zamiast żwiru do akwarium możesz wykorzystać samodzielnie zebrane kamyki.
- Każda warstwa powinna być nieco krótsza od poprzedniej, aby wszystkie były widoczne.
- Rzymskie drogi miały lekkie wybrzuszenie na środku, aby woda mogła spływać na boki. Postaraj się nadać swojemu modelowi ten kształt.

▲ Rzymska droga w Pompejach

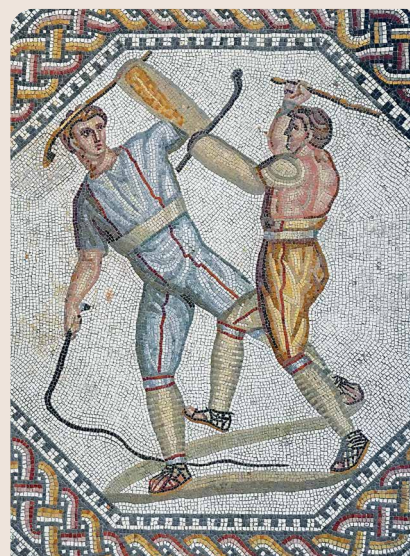
▲ Model rzymskiej drogi

- 1 Wykonaj model rzymskiej drogi zgodnie z podaną instrukcją.
- 2 Przygotujcie szkolną wystawę *Rzymianie – znakomici budowniczowie*. Zaprezentujcie na niej wykonane przez was modele rzymskiej drogi. Możecie też przygotować modele rzymskiego fortu lub akweduktu albo narysować plakaty ilustrujące schemat działania tych obiektów.

Czy Rzymianin mógł dobrowolnie zostać gladiatorem?

W powszechnej świadomości gladiator to niewolnik (najczęściej mężczyzna) walczący na arenie. Istotnie, zwykle tak było, ale zdarzały się wyjątki. Gladiatorami, a właściwie gladiatorkami, zostawały też kobiety, jednak znacznie rzadziej niż mężczyźni. Zróżnicowane było pochodzenie społeczne gladiatorów. Zwykle stawali się nimi jeńcy wojenni i niewolnicy. Czasem jednak gladiatorzy pochodzili z warstwy ludzi wolnych. Były to na przykład osoby skazane za ciężkie przestępstwa. Zdarzało się też, że wolni Rzymianie dobrowolnie zostawali gladiatorami. Co istotne w każdej chwili mogli zrezygnować z kariery gladiatora. Jeńcy, niewolnicy i skazańcy nie mieli takiego prawa. Dlaczego ludzie wolni wybierali taką drogę? Być może dlatego, że najlepsi gladiatorzy zyskiwali wielką sławę i bogactwa. Poza tym walczyli dość rzadko (od dwóch do trzech razy w roku). Otrzymywali też dobre wyżywienie, zapewniano im opiekę lekarską. To wszystko miało jednak swoją cenę. Ryzyko śmierci na arenie było tak samo wysokie jak w przypadku innych gladiatorów.

▲ Pojedynek gladiatorów, mozaika rzymska z III wieku

- Wyjaśnij, dlaczego niektórzy wolni mieszkańcy Rzymu dobrowolnie zostawali gladiatorami. Następnie oceń, czy korzyści płynące z udziału w walkach mogły być warte ryzyka, jakie ponosili gladiatorzy. Uzasadnij swoją ocenę.

W skrócie

- Jednym z największych osiągnięć Rzymian jest prawo. Zostało zebrane i spisane w prawie Dwunastu Tablic w V wieku p.n.e.
- Rzymianie zasłynęli jako wynalazcy cementu i betonu. Skonstruowali łuk i kopułę. Budowali drogi, amfiteatry, akwedukty, termy i mosty.

Sprawdź się!

- Poeta Horacy napisał: *Podbita Grecja zwyciężyła swojego dzikiego zwycięzcę*. Oceń słuszność tego zdania. Uzasadnij swoją ocenę.
- Podaj przykład osiągnięcia Rzymian w dziedzinie prawa.
- Wyobraź sobie, że w starożytnym Rzymie nie spisano prawa. Wyjaśnij, jakie problemy mogłyby z tego wynikać dla mieszkańców.
- Zapisać treść rozmowy, którą mógłby odbyć współczesny człowiek z mieszkańcem starożytnego Rzymu, na temat podobieństw i różnic między życiem w starożytności a życiem w XXI wieku.

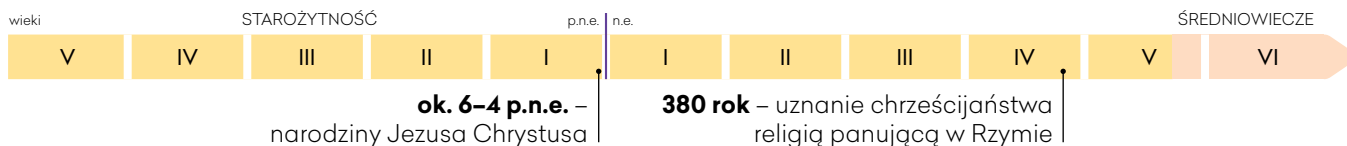

Akwedukt w Arkadii

▲ W Arkadii koło Nieborowa znajduje się park założony w XVIII wieku przez Helenę Radziwiłłową. Można w nim zobaczyć budowle nawiązujące do starożytnej architektury, m.in. świątynię Diany i akwedukt (na zdjęciu).

5.4. Początki chrześcijaństwa

Tego się nauczysz

- Opowiesz o wierzeniach Żydów.
- Przedstawisz początki i rozwój chrześcijaństwa.
- Wymienisz zasady religii chrześcijańskiej.
- Omówisz wpływ chrześcijaństwa na kulturę europejską.

Dekalog – dziesięć przykazań Bożych – zbiór podstawowych zasad religijnych i moralnych w judaizmie oraz chrześcijaństwie.

Podjmij temat

- Przypomnij, jakie były wierzenia starożytnych Rzymian.
- Sprawdź na mapie ze s. 130, gdzie leży Palestyna. W jakim okresie znalazła się pod panowaniem Rzymu?

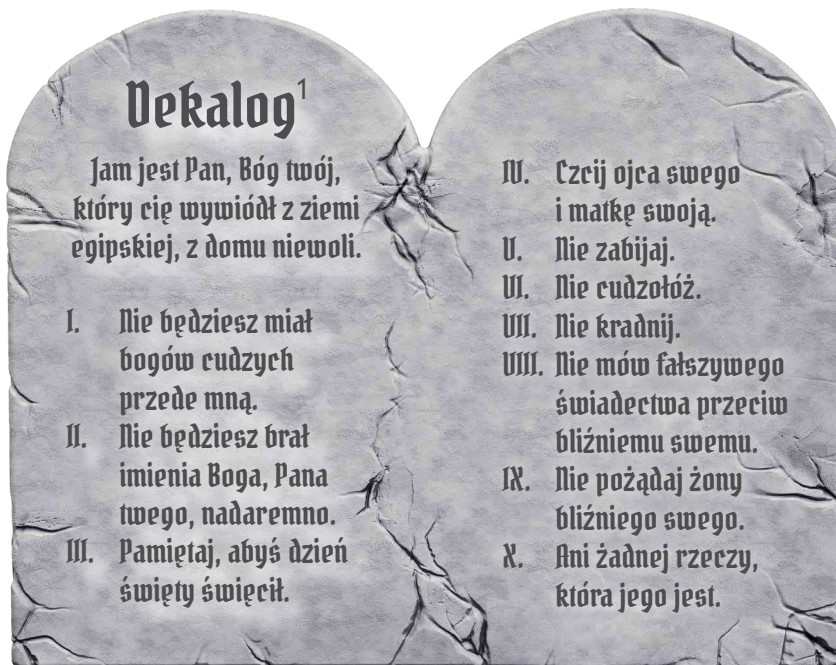
Religia Żydów

Rzymianie podbili wiele ludów, które miały rozmaite wierzenia. W ich państwie żyli więc zarówno ludzie czczący rzymskiego Jowisza, jak i greckiego Zeusa czy egipską Izydę. Gdy w I wieku p.n.e. Rzymianie podporządkowali sobie Palestynę, pod ich panowaniem znaleźli się zamieszkujący tę krainę Żydzi (zwani również Izraelitami). Ich religia – **judaizm** – różniła się od wierzeń innych ludów.

Żydzi byli monoteistami. Oznacza to, że wyznawali wiarę w jednego Boga. Według ich wierzeń Bóg stworzył świat, zwierzęta i ludzi; jest wszechmocny i wszechwiedzący, nieomylny i sprawiedliwy. Bóg objawił Żydom prawa, których oni powinni przestrzegać, aby otrzymać jego łaskę (Bożą pomoc). Ten zbiór praw to **Dekalog**.

¹ Skrócona wersja Dekalogu pochodząca z Katechizmu Kościoła Katolickiego. Różni się ona nieznacznie od wersji biblijnej (Wj 20, 1–17).

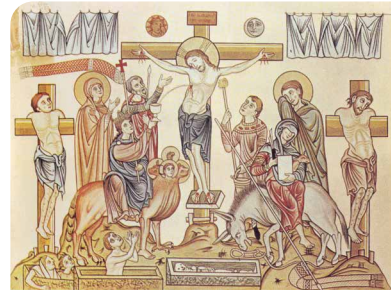
- 1 Streść tekst Dekalogu.
- 2 Wskaż przykazania odnoszące się do relacji człowieka z Bogiem, oraz te, które zawierają zasady postępowania wobec innych ludzi.

Życie Jezusa

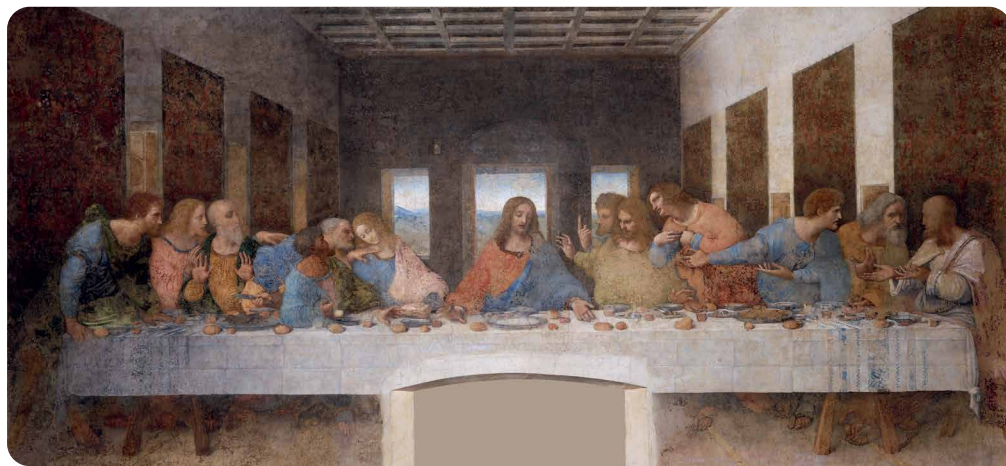
Z judaizmu wywodzi się inna wielka religia – **chrześcijaństwo**. Jej założycielem był **Jezus Chrystus**. Urodził się on między 6 a 4 rokiem p.n.e. w Betlejem. W wieku 30 lat zaczął wędrować po Palestynie i nauczać. Jezus był Żydem i głosił wiarę w jednego Boga. Siebie nazywał Synem Bożym. Twierdził, że jest wyczekiwany przez Żydów **Mesjaszem**, który przyszedł na ziemię – aby poprzez swoje cierpienie i śmierć – uwolnić ludzi od zła i zapewnić im życie wieczne z Bogiem.

W swoich naukach Jezus nawoływał do miłości, przebaczenia innym i pomagania słabszym. Jak głosi **Ewangelia** dokonywał również cudów – np. uzdrawiał nieuleczalnie chorych. Szybko stał się znany w Palestynie i zyskał wielu zwolenników. Miał też wrogów, którzy oskarżali go o łamanie prawa żydowskiego i prawa rzymskiego. Ostatecznie Jezus został skazany na śmierć przez ukrzyżowanie. Według Ewangelii po trzech dniach powstał z martwych i ukazał się swoim uczniom. Wiara w jednego Boga, Jezusa jako Syna Bożego oraz w jego zmartwychwstanie to podstawa chrześcijaństwa.

▲ Ukrzyżowanie Jezusa – ilustracja z XII wieku. Po męczeńskiej śmierci Jezusa krzyż stał się symbolem chrześcijan.

Ewangelia – utwór o życiu i naukach Jezusa. U schyłku I wieku Ewangelie spisali Marek, Mateusz, Łukasz i Jan.

◀ Leonardo da Vinci [czyt. winczł], *Ostatnia Wieczerza*. To malowidło ścienne z końca XV wieku przedstawia Jezusa (pośrodku) w trakcie ostatniego posiłku ze swoimi uczniami (apostołami).

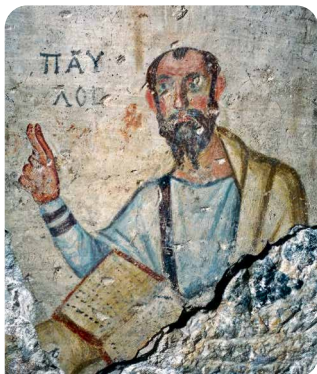
Największe przykazanie

Zbliżył się także jeden z uczonych w Piśmie [...] i zapytał Go [Jezusa]: „Które jest pierwsze ze wszystkich przykazań?”. Jezus odpowiedział: „Pierwsze jest: Słuchaj, Izraelu, Pan Bóg nasz, Pan jest jeden. Będiesz miłował Pana, Boga swego, całym swoim sercem, całą swoją duszą, całym swoim umysłem i całą swoją mocą. Drugie jest to: Będiesz miłował swego bliźniego jak siebie samego. Nie ma innego przykazania większego od tych”.

Źródło: Biblia Tysiąclecia, Mk 12, 28–34, <https://biblia.deon.pl>, dostęp: 16.02.2026 r.

- 1 Do którego przykazania Dekalogu odnosi się pierwsze przykazanie Jezusa?
- 2 Jak, według Jezusa, należy postępować wobec innych ludzi?

Rozwój chrześcijaństwa

▲ Święty Paweł z Tarsu w młodości nienawidził i prześladował chrześcijan. Zmienił jednak swoje życie i nawrócił się na chrześcijaństwo. Odebrał wiele podróży misyjnych, m.in.: do Grecji, Azji Mniejszej i Rzymu.

Po śmierci Jezusa apostołowie zaczęli głosić jego nauki. Początkowo szerzyli je tylko wśród Żydów. Z czasem chrześcijaństwo otworzyło się na inne ludy. Było to zasługą **Świętego Pawła z Tarsu**, który nauczał, że każdy może zostać chrześcijaninem. Jeśli przyjrzymy się zamieszczonej mapie, zauważysz, że w I wieku najwięcej chrześcijańskich wspólnot (gmin) powstawało w Palestynie, Azji Mniejszej i Grecji. To głównie do tych miejsc podróżowali apostołowie Jezusa. Tam wzywali miejscową ludność do nawrócenia się, czyli przyjęcia wiary chrześcijańskiej.

Wyznawcami Jezusa stawali się ludzie z różnych grup społecznych: ludzie wolni i niewolnicy, biedni i bogaci, prości rzemieślnicy i kupcy oraz urzędnicy rzymscy, a nawet ludzie z otoczenia cesarza. Nowych wiernych przyciągała do chrześcijaństwa obietnica życia wiecznego, a także zapewnienia, że wszyscy wyznawcy Chrystusa staną się równi po śmierci. Ogromne znaczenie miała również nauka Jezusa, który nawoływał do troski o innych. Praktykowane przez chrześcijan dzielenie się żywnością i wspieranie słabszych sprawiało, że ludzie czuli się częścią wspólnoty, co było ważne w trudnych i niepewnych czasach.

- 1 Wskaż na mapie miejsce narodzin Jezusa Chrystusa oraz krainę, w której nauczał.
- 2 W których częściach cesarstwa rzymskiego powstały pierwsze gminy chrześcijańskie? Dlaczego utworzono je akurat tam?
- 3 Porównaj zasięg chrześcijaństwa w III wieku oraz w wiekach IV i V. Jaki nasuwa się wniosek?

Prześladowania chrześcijan

Początkowo Rzymianie zaakceptowali chrześcijaństwo jak każdą inną religię. Jednak już w I wieku zaczęli wrogo odnosić się do wyznawców Jezusa. Nie podobało im się to, że chrześcijanie odmawiają składania ofiar bogom rzymskim oraz nie chcą czcić cesarzy. Bali się, że taka postawa ściągnie gniew bóstw. Obwiniali więc chrześcijan o wszelkie nieszczęścia: pożary czy epidemie.

Wrogość wobec wyznawców Chrystusa miała tragiczne skutki. Rzymianie zaczęli prześladować chrześcijan – więzili ich i torturowali. Urządzali też widowiska, w czasie których zabijano chrześcijan na oczach tłumów. Okrutna śmierć stała się dla chrześcijan symbolem męczeństwa za wiarę. Największe prześladowania wyznawców Chrystusa w cesarstwie rzymskim miały miejsce w połowie III wieku i na początku IV stulecia.

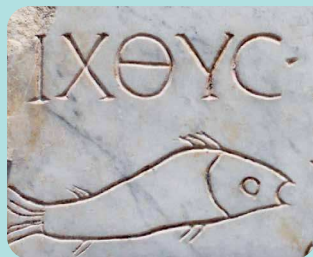

◀ Jean-Léon Gérôme
[czyt. żą lieon żerom],
*Ostatnia modlitwa
chrześcijańskich męczenników*, obraz z 1883 roku

Więcej na temat

Tajemne symbole chrześcijan

W celu uniknięcia prześladowań chrześcijanie spotykali się potajemnie na modlitwie w domach lub katakumbach, czyli podziemnych cmentarzach. Używali też sekretnych symboli, które pomagały im się wzajemnie rozpoznawać.

◀ Ryba była tajnym znakiem pierwszych chrześcijan. Greckie słowo *ichthys* (czyli ryba) tworzą pierwsze litery wyrażenia *Jezus Chrystus, Syn Boży, Zbawiciel*. Obok: inskrypcja z III wieku.

◀ Współcześnie znak ryby często można zobaczyć na samochodach lub biżuterii. Symbolizuje on przynależność do wspólnoty chrześcijańskiej.

- Wyjaśnij, dlaczego pierwsi chrześcijanie posługiwali się tajemnymi symbolami. Z jakich powodów posługują się nimi dzisiaj?

Chrześcijaństwo religią panującą w Rzymie

Edykt – akt prawny wydany przez cesarza lub króla.

Prześladowania chrześcijan zakończyły się za panowania cesarza Konstantyna Wielkiego. W **313 roku** wydał on **edykt** mediolański, w którym zapewnił wszystkim mieszkańcom cesarstwa wolność wyznania. Odtąd chrześcijanie mogli swobodnie praktykować swoją religię.

W **380 roku** cesarz **Teodozjusz Wielki** ogłosił chrześcijaństwo religią panującą, a następnie zakazał wyznawania innych religii. Od tej pory wszyscy mieszkańcy cesarstwa musieli wyznawać chrześcijaństwo.

Wpływ chrześcijaństwa na Europę

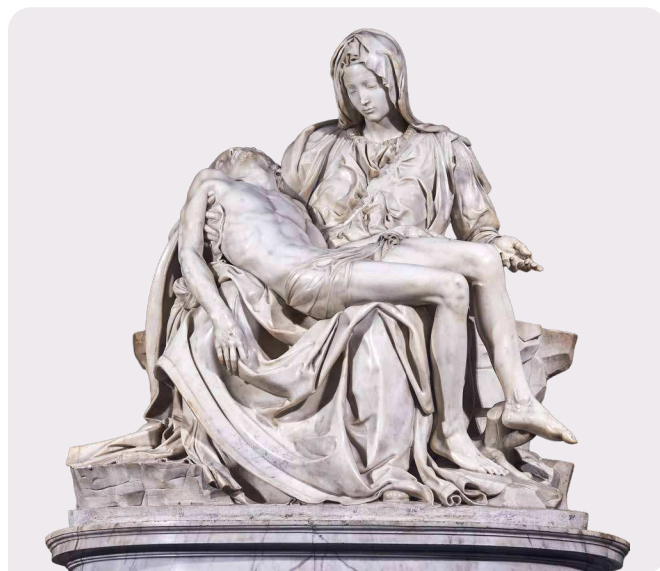
Chrześcijaństwo przetrwało upadek Rzymu w 476 roku (zob. s. 131). W średniowieczu rozprzestrzeniło się wśród ludów zamieszkujących Europę. Do dziś chrześcijanie stanowią przeważającą większość mieszkańców naszego kontynentu.

Chrześcijaństwo wprowadziło nowe wartości do kultury europejskiej. Przede wszystkim wpłynęło na sposób postrzegania człowieka. W starożytnym Rzymie niewolnicy byli uważani za mówiące narzędzia. Chrześcijaństwo uczyło, że wszyscy ludzie są równi w oczach Boga, niezależnie od tego, jakie jest ich pochodzenie i jak duży posiadają majątek. Równie istotna była nauka o przebaczeniu. Chrześcijaństwo potępiało zemstę za krzywdę i nakazywało miłość do nieprzyjaciół. To zmieniło sposób myślenia o tym, jak należy postępować.

Religia chrześcijańska wywarła wielki wpływ na literaturę i sztukę. Począwszy od starożytności postacie i wydarzenia opisane w **Biblii** inspirowały autorów utworów literackich i dzieł plastycznych.

▲ Carl Bloch [czyt. karl blok], *Kazanie na górze*. Ten XIX-wieczny obraz przedstawia nauczającego Jezusa.

▲ *Pietà* – rzeźba Michała Anioła z XV wieku. Ukazuje Matkę Bożą opłakującą śmierć swojego syna – Jezusa.

Czy pierwsi chrześcijanie nazywali siebie „chrześcijanami”?

Pierwsi chrześcijanie nie nazywali siebie w ten sposób. Sami mówili o sobie, że są braćmi, uczniami. Nazwa „chrześcijanie” (gr. *christianos* ‘należący do Chrystusa’) utrwaliła się później. Najpierw zaczęli ją stosować ludzie nie będący chrześcijanami. Robili to po to, by odróżnić wyznawców Jezusa od Żydów, którzy nie uznawali (i nadal nie uznają) Jezusa za Syna Bożego. Początkowo nazwa „chrześcijanie” miała negatywny wydźwięk. Rzymianie używali jej jako obelgi. Z czasem jednak ta nazwa nabrała neutralnego znaczenia. Obecnie określa ona wyznawców najliczniejszej religii na świecie.

● Czy, twoim zdaniem, warto sprawdzać pochodzenie wyrazów? Czego nas to może nauczyć?

W skrócie

- W Palestynie mieszkali Żydzi. Byli monoteistami, czyli wyznawali wiarę w jednego Boga.
- W I wieku narodziła się nowa religia monoteistyczna – chrześcijaństwo. Jej podstawą jest wiara w jednego Boga i w zmartwychwstanie Syna Bożego – Jezusa Chrystusa.
- Chrześcijaństwo szybko się rozwijało w cesarstwie rzymskim. Nowych wiernych przyciągała do tej religii obietnica życia wiecznego, a także zapewnienia, że wszyscy ludzie będą równi po śmierci.
- Pod koniec IV wieku cesarz Teodozjusz Wielki ogłosił chrześcijaństwo religią panującą w cesarstwie rzymskim. Po upadku Rzymu religia chrześcijańska rozprzestrzeniła się w całej Europie.

Sprawdź się!

- 1 Opowiedz o życiu Jezusa Chrystusa. Gdzie się urodził i działał? Czego nauczał? Jaki wywarł wpływ na współczesnych sobie ludzi?
- 2 Przedstaw główne zasady chrześcijaństwa. Które z nich mogły sprawić, że ta religia szybko zdobywała nowych wyznawców?
- 3 Oceń słuszność następującego stwierdzenia: *Święty Paweł z Tarsu przyczynił się do rozprzestrzenienia się chrześcijaństwa w cesarstwie rzymskim.* Uzasadnij swoją ocenę.
- 4 Wyjaśnij, z jakich powodów Rzymianie prześladowali chrześcijan.
- 5 Podaj własny przykład, który potwierdza wpływ chrześcijaństwa na kulturę europejską. Opisz krótko ten przykład.

Bazylika Świętego Piotra w Rzymie

▲ Jednym z największych chrześcijańskich kościołów jest Bazylika Świętego Piotra w Rzymie. Ten olbrzymi kościół wzniesiono w wiekach XVI i XVII. Wedle tradycji pod głównym ołtarzem znajduje się grób Świętego Piotra – apostoła, którego Jezus wyznaczył na głowę Kościoła, czyli wspólnoty chrześcijan.

Podsumowanie działu 5. Starożytny Rzym

Apostoł – jeden z dwunastu uczniów Jezusa Chrystusa, głosiciel Ewangelii.

Biblia – tu: święta księga chrześcijan. Składa się z dwóch części: Starego Testamentu i Nowego Testamentu. Stary Testament zawiera prawa żydowskie (m.in. Dekalog) oraz opowieści o stworzeniu świata i dawnych dziejach Żydów. Nowy Testament powstał w wiekach I i II. Opowiada o życiu Jezusa i dziejach pierwszych chrześcijan.

Cesarstwo – ustrój starożytnego Rzymu, w którym samodzielny władzę sprawował cesarz; również: nazwa państwa.

Cesarz – tytuł władców rzymskich w wiekach I–V.

Chrześcijaństwo – religia opierająca się na naukach Jezusa Chrystusa oraz wierze, że jest Synem Bożym i umarł na krzyżu dla zbawienia ludzi, a następnie zmartwychwstał.

Dekalog – dziesięć przykazań Bożych – zbiór podstawowych zasad religijnych i moralnych w judaizmie oraz chrześcijaństwie. Zasady te mówią, jak ludzie powinni postępować wobec Boga i innych ludzi.

Edykt – akt prawny wydany przez cesarza lub króla.

Ewangelia – utwór o życiu i naukach Jezusa. W I wieku Ewangelie spisali Marek, Mateusz, Łukasz i Jan.

Gladiator – niewolnik szkolony do walki na arenie.

Judaizm – religia Żydów. Wyznawcy judaizmu wierzą w jednego Boga i nadal oczekują Mesjasza.

W odróżnieniu od chrześcijan nie uznają, że Mesjaszem był Jezus Chrystus.

Mesjasz – w judaizmie: prorok lub król, który ma wybawić naród Izraela; w chrześcijaństwie: Syn Boży, który przyszedł na ziemię – aby poprzez swoje cierpienie i śmierć – uwolnić ludzi od zła i zapewnić im życie wieczne z Bogiem. Chrześcijanie za Mesjasza uznają Jezusa Chrystusa.

Monoteizm – wiara w jednego Boga.

Obywatel – w starożytnym Rzymie: człowiek wolny, którego rodzice byli obywatelami.

Prawo Dwunastu Tablic – najstarszy zbiór prawa rzymskiego. Powstał w V wieku p.n.e.

Prowincja – w starożytnym Rzymie: terytorium podbite przez Rzymian poza Italią.

Republika – 1. ustrój starożytnego Rzymu, w którym rządy sprawowali urzędnicy i instytucje powołane przez obywateli rzymskich; 2. współcześnie: ustrój państw, w których władzę sprawują organy powoływane w wyborach; 3. nazwa państwa o takim ustroju, inaczej: republika.

Romanizacja – upowszechnianie kultury rzymskiej i języka łacińskiego wśród mieszkańców państwa rzymskiego.

● W swojej historii Rzym był królestwem, republiką i cesarstwem.

753 rok p.n.e. –
założenie Rzymu

476 rok – upadek cesarstwa
zachodniorzymskiego

KRÓLESTWO

samodzielne rządy monarchów

REPUBLIKA

władza senatu, urzędników i ludu

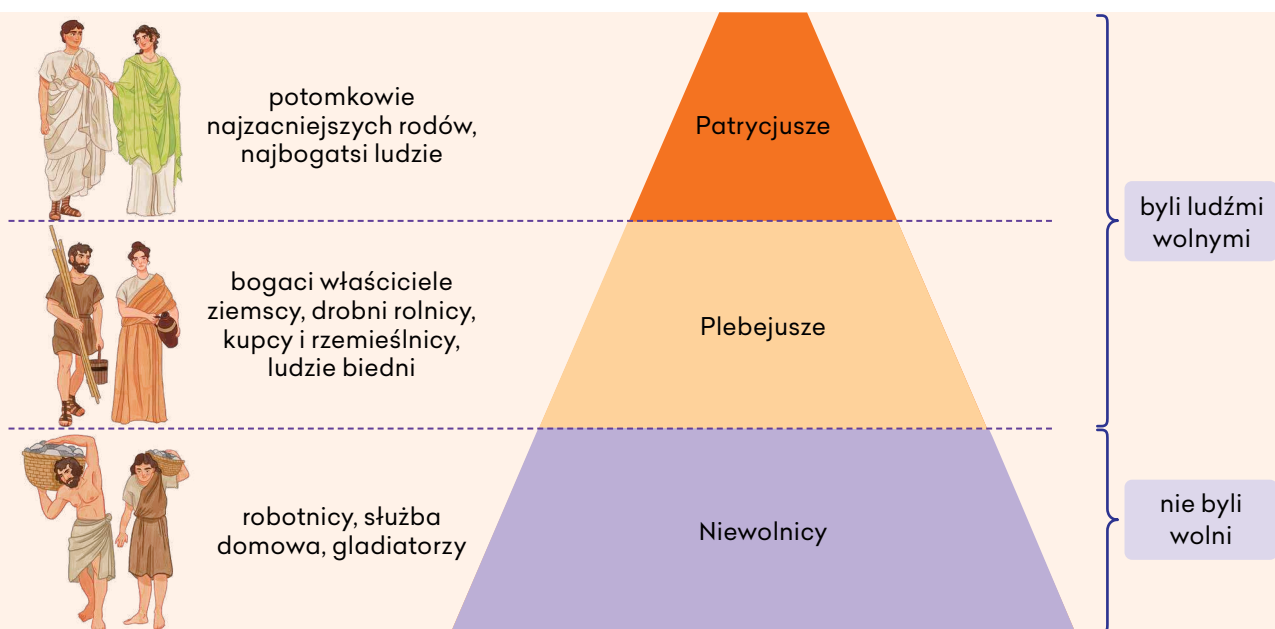

CESARSTWO

samodzielna władza cesarza

- Spółeczeństwo rzymskie składało się z trzech warstw społecznych: patrycjuszy, plebejuszy i niewolników.

Przejęcie władzy przez Juliusza Cezara

Przyczyna

- Wzrost znaczenia wodzów rzymskich i ich armii.
- Dążenie Juliusza Cezara do przejęcia władzy.
- Zwycięstwo Cezara w wojnie.

Wydarzenie

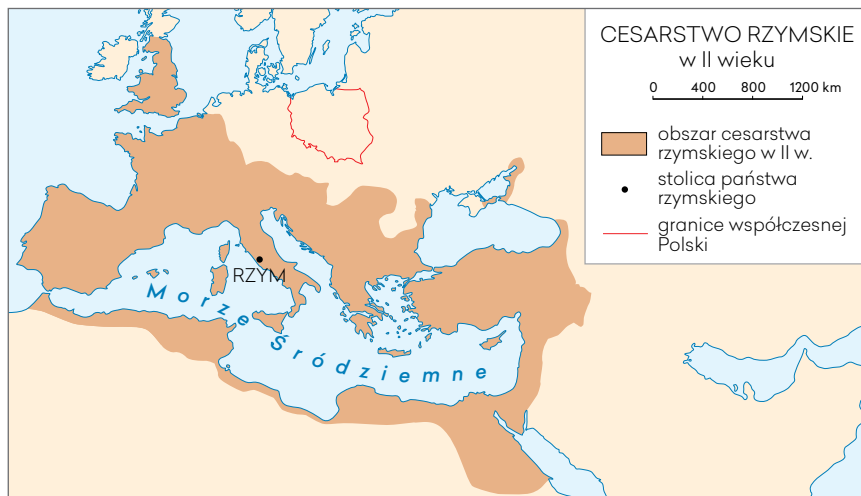
Ogłoszenie Juliusza Cezara dyktatorem w 49 roku p.n.e.

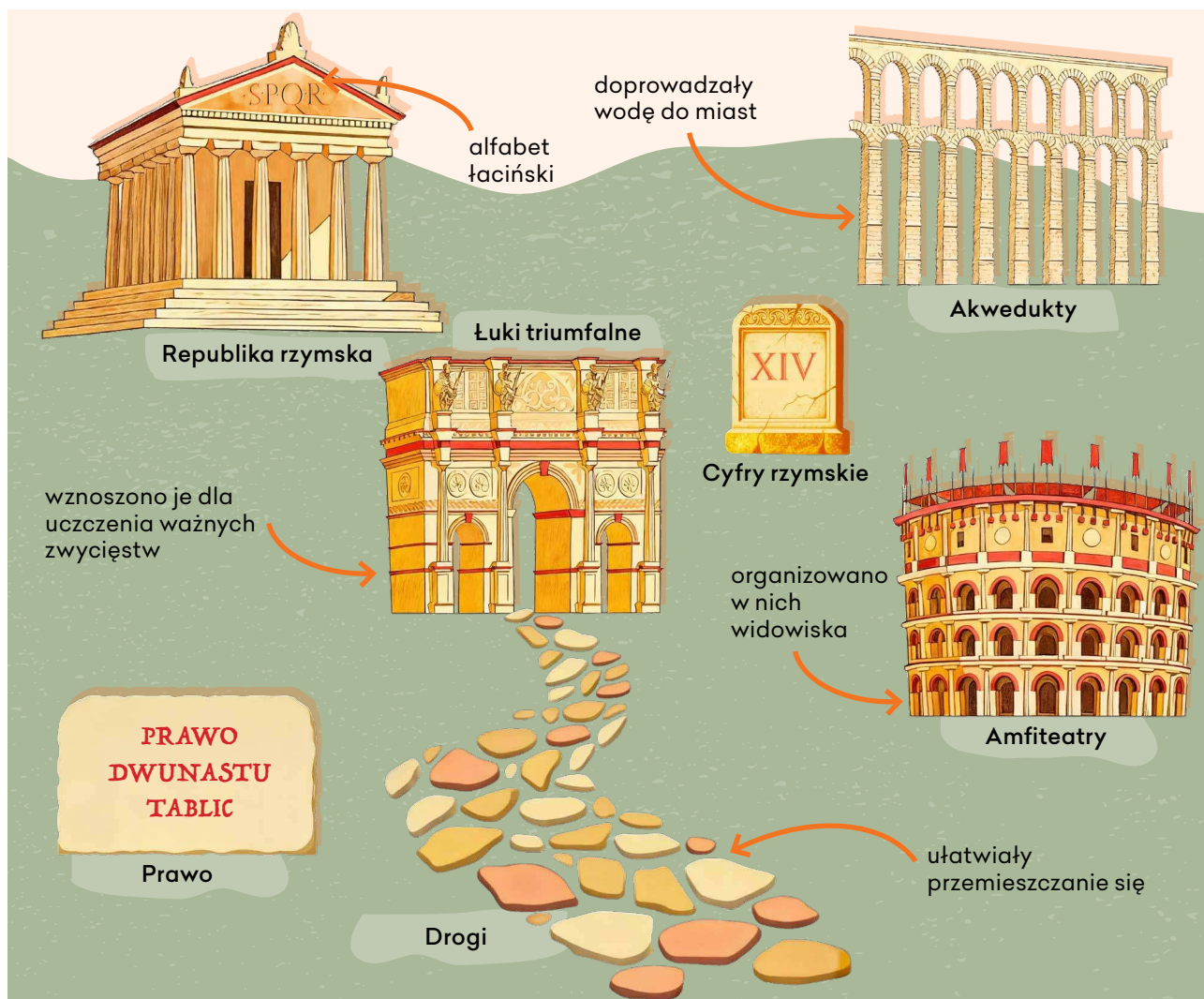
Skutek

- Osłabienie pozycji senatu i zgromadzenia ludowego.
- Upadek republiki.

- Starożytni Rzymianie podbili znaczną część Europy oraz obszary położone w Afryce i w Azji. Opanowali wszystkie wybrzeża Morza Śródziemnego.
- Cesarstwo rzymskie było jednym z najpotężniejszych starożytnych państw. Największy zasięg terytorialny osiągnęło w II wieku.

● Osiągnięcia Rzymian

● W I wieku narodziła się nowa religia monoteistyczna – chrześcijaństwo.

▲ Jezus Chrystus – twórca chrześcijaństwa

Podstawą chrześcijaństwa jest wiara w jednego Boga i w zmartwychwstanie Syna Bożego – Jezusa Chrystusa.

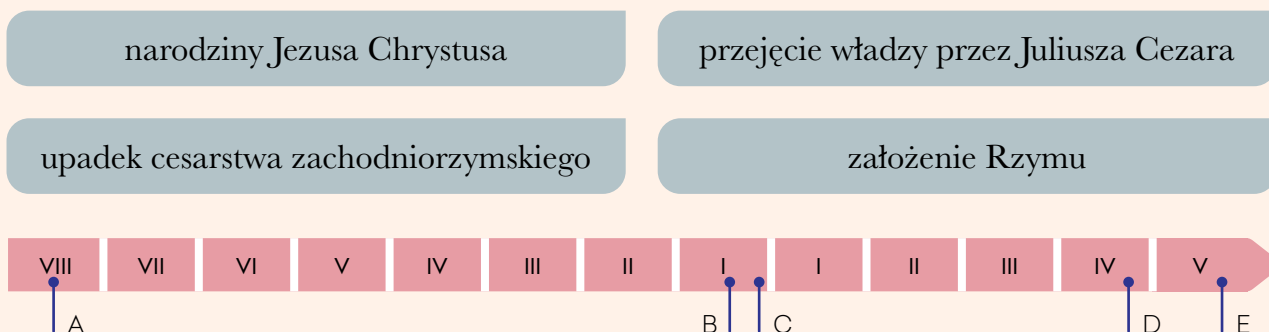
Chrześcijaństwo narodziło się w Palestynie, gdzie żył i działał Jezus Chrystus.

Dzięki działalności apostołów chrześcijaństwo rozwinęło się na obszarze cesarstwa rzymskiego.

Pod koniec IV wieku cesarz Teodozjusz Wielki ogłosił chrześcijaństwo religią panującą w Rzymie.

Sprawdź się!

- 1 Którymi literami oznaczono na taśmie chronologicznej poszczególne wydarzenia? Jedno oznaczenie nie odnosi się do żadnego z wymienionych wydarzeń.

- 2 Podaj nazwy grup społecznych, których dotyczą podane opisy.

Byli własnością swoich panów i nie mieli żadnych praw.
Wykorzystywano ich do pracy w posiadłościach ziemskich, kopalniach i kamieniołomach.

Potomkowie najbogatszych i najzaciejszych rodów rzymskich.
Mieli decydujący wpływ na rządy w czasach republiki.

Ludzie wolni. Trudnili się rolnictwem, rzemiosłem i handlem.
Stanowili podstawę armii rzymskiej. Do tej grupy należeli głównie ludzie biedni.

- 3 Wykonaj polecenia na podstawie informacji zawartych w tabeli.

Demokracja ateńska i republika rzymska	
Podobieństwa	Różnice
1. Prawa polityczne przysługiwały obywatelom (dorosłym mężczyznom – Ateńczykom lub Rzymianom). Z udziału w życiu państwowym wykluczeni byli między innymi niewolnicy, kobiety i dzieci.	1. W Rzymie w okresie republiki duży wpływ na politykę państwa miał senat złożony z byłych urzędników. W Atenach decydujący głos należał do zgromadzenia ludowego.
2. Obywatele tworzyli zgromadzenie ludowe, które uchwalało prawa i wybierało urzędników.	2. W Atenach obywatele mieli równe prawa polityczne. W Rzymie przyjęte zasady głosowania zapewniały przewagę patrycjuszom.
3. Bieżącymi sprawami państwa zajmowali się urzędnicy. Pełnili swoją funkcję przez określony czas.	3. W Atenach członkowie zgromadzenia ludowego, urzędnicy i sędziowie otrzymywali pieniądze za swoją pracę. W Rzymie nie przysługiwało wynagrodzenie za sprawowanie urzędów.

- a) Wyjaśnij, jak w obu ustrojach rozumiano udział obywateli w rządzeniu państwem.
- b) Oceń, który system zapewniał obywatelom starożytnego Rzymu większy wpływ na władzę. Uzasadnij swoją ocenę.

4 Które z wymienionych postaci są legendarne, a które – historyczne?

Juliusz Cezar

Eneasz

Oktawian August

Jezus Chrystus

Romulus

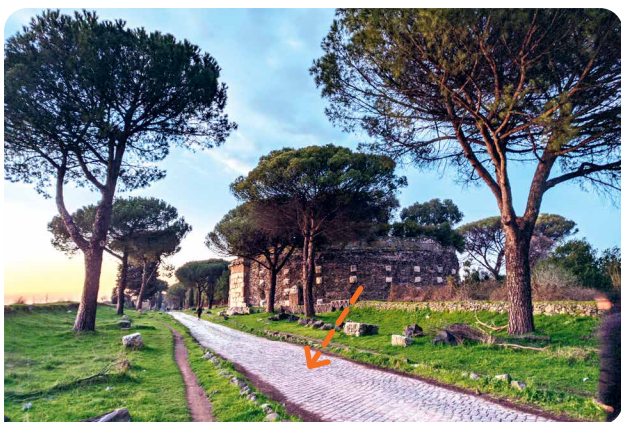
5 Przyjrzyj się fotografiom, a następnie wykonaj polecenia.

▲ Segowia (Hiszpania)

▲ Orange (Francja)

▲ Rzym (Włochy)

▲ Pula (Chorwacja)

a) Podaj nazwy obiektów zaprezentowanych na zdjęciach. Następnie opisz ich przeznaczenie.

b) Wyłutnac, dlaczego budowle rzymskie powstawały w różnych częściach Europy.

 c) Wyobraź sobie, że jesteś wysokim urzędnikiem rzymskim. Napisz list, w którym przekonasz namiestnika do budowy jednego z zaprezentowanych obiektów w rzymskiej prowincji. Wymień korzyści, jakie przyniesie to jej mieszkańcom i Rzymowi. Pamiętaj o zachowaniu formy listu: zwrotach do adresata, podpisie.

6 Rozwiń podane zdania. Podaj przynajmniej jeden argument potwierdzający ich prawdziwość.

- W wielu dziedzinach starożytni Rzymianie byli uczniami Greków.
- Rzymianie stworzyli jedno z największych państw w historii świata.
- Z dorobku starożytnych Rzymian ludzie współcześni korzystają do dziś.
- Chrześcijaństwo wywodzi się z judaizmu, ale wyznawcy obu religii różnią się w ocenie Jezusa.

7

W jaki sposób ludzie współcześni korzystają z dokonań starożytnych Rzymian? Wymień jak najczęściej odniesień do kultury rzymskiej w swoim najbliższym otoczeniu. Zwróć uwagę na architekturę i język. Nawiąż również do zamieszczonych zdjęć.

▲ Sentencja prawnicza na gmachu Sądu Najwyższego w Warszawie. Napis brzmi: *Ius [czyt. jus] est ars boni et aequi [czyt. ekwi], co znaczy Prawo jest umiejętnością stosowania tego, co dobre i słuszne.*

▲ Sala posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przy ul. Wiejskiej w Warszawie

8

Wyjaśnij, czym różniło się chrześcijaństwo od wierzeń Greków i Rzymian.

9

Przeczytaj teksty źródłowe, a następnie wykonaj polecenia i odpowiedz na pytanie.

Edykt mediolański z 313 roku (fragment)

[Uznaliśmy za konieczne wydać zarządzenie], które do czci bóstwa się odnosi, a mianowicie chrześcijanom i wszystkim dać zupełną wolność wyznawania religii, jaką kto zechce. W ten sposób bowiem bóstwo w swej niebieskiej siedzibie i dla nas, i dla wszystkich [naszych poddanych] zjednać będzie można i usposobić łaskawie.

Źródło: *Rzym starożytny. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 3, oprac. L.T. Błasczyk, Warszawa 1961

Fragment Roczników – dzieła rzymskiego historyka Tacyty

Schwymano naprzód tych, którzy tę wiarę [chrześcijańską] publicznie wyznawali, potem na podstawie ich zeznań ogromne mnóstwo innych, i udowodniono im nie tyle zbrodnię podpalenia [Rzymu], ile nienawiść ku rodzajowi ludzkiemu. [...]

Źródło: Tacyt, *Roczniki w: tegoż, Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. 2, Warszawa 1957

- Wyjaśnij, jaki był skutek wydania edyktu mediolańskiego. Następnie oceń, czy ten dokument mógł wpłynąć na dalszy rozwój chrześcijaństwa.
- Czy do opisanych przez Tacytę wydarzeń doszło przed wydaniem edyktu mediolańskiego, czy po tym fakcie? Uzasadnij odpowiedź.

Co zawdzięczamy starożytnym cywilizacjom?

Osiągnięcia starożytnych cywilizacji miały duży wpływ na życie ludzi w późniejszych czasach. Dokonania te są wykorzystywane do dziś.

Zegar

Pamiątka z Egiptu

Prawo

Fontanna Neptuna w Gdańsku

Obrady sejmiku

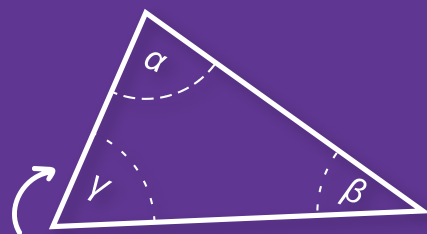

Litery alfabetu łacińskiego

ABC

Kalendarz

Litery alfabetu greckiego

Teatr Wielki w Warszawie

Mosty w Stańczykach

Współczesne igrzyska olimpijskie

1. Przyjrzyj się ilustracjom i wyjaśnij, do jakich dokonań starożytnych cywilizacji nawiązują przedstawione przykłady.
2. Jak myślisz, dlaczego ludzie, mimo upływu czasu, nadal korzystają z osiągnięć starożytnych cywilizacji?
3. Czy i dlaczego dorobek starożytnych cywilizacji jest ważny dla ludzi żyjących współcześnie?
 Podyskutujcie o tym w klasie. Odwołajcie się do zaprezentowanych przykładów.
4. Na wybranym przykładzie (innym niż w podręczniku) wyjaśnij, w jaki sposób ludzie współcześni korzystają z dokonań starożytnych cywilizacji.

Indeks osób

Pogrubioną czcionką wyróżniono ważniejsze postacie na etapie nauki historii w klasie czwartej oraz numery stron, na których się one znajdują.

A

Aleksander Wielki 112, 113
Arystoteles 106, 115, 134
 August, zob. Oktawian August

B

Bloch Carl 144
 Briułłow Karł 131
 Brutus (Marek Juniusz Brutus) 129

C

Camuccini Vincenzo 129
Cezar (Gajusz Juliusz Cezar) 27, 128–130, 147
 Champollion Jean-François 81
 Cheops 76, 77
 Czarniecki Stefan 57
 Czartoryska Izabela 12

D

Dariusz III 113
 Dąbrowski Jan Henryk 56, 57
 Dionizy Mały 17
 Długosz Jan 9
 Dobaczewski Hubert 55

F

Fidiasz 92, 110
 Filip II 112, 113
 Foltz Philipp 95

G

Gérôme Jean-Léon 143
 Gilgamesz 83
 Gramatyka Antoni 9
 Grzegorz XIII 27
 Gutenberg Jan 8

H

Hammurabi 83
 Hannibal 128

Herodot z Halikarnasu 71, 111
 Hołownia Szymon 54
 Homer 100, 134
 Hypatia z Aleksandrii 125

J

Jan, św. (ewangelista) 141
Jezus Chrystus 17, 140–145, 148

K

Kajka Michał 50
Konstantyn Wielki 144
 Kopernik Mikołaj 32
 Kossak Jerzy 35
 Kossak Juliusz 57
 Kossak Wojciech 35
 Ksenofanes z Kolofonu 118

L

Leonardo da Vinci 141
 Lizyp 100

Ł

Łukasz, św. (ewangelista) 141

M

Marek, św. (ewangelista) 141
 Markowska Wanda 101
 Matejko Jan 51, 52, 54, 62
 Mateusz, św. (ewangelista) 141
 Mentuhotep 79
 Michał Anioł 144
 Mieszko I 42, 51
 Myron 110, 115

N

Nacht 70, 86
 Napoleon Bonaparte 56, 57
 Nawrocka Marta 54
 Nawrocki Karol 54
 Nebamun 75

O

Odoaker 131
Oktawian August 130
 Olimpias 112

P

Parandowski Jan 100
 Patinir Joachim 98
Paweł z Tarsu, św. 142
Perykles 90, 94–96, 107, 108, 116
 Piłsudski Józef 55
 Piotr, św. 148
Platon 106, 115, 134
 Polibiusz 122
 Ptolemeusz 81

R

Radziwiłłowa Helena 139
 Rhind Alexander Henry 82
 Rydygier Ludwik 45, 47

S

Seifert Alfred 125
 Skłodowska-Curie Maria 35–37, 61
Sofokles 108
Sokrates 106, 115
 Stanisław August Poniatowski 7
 Szwajcer Walenty 15

T

Tacyt (Publiusz Korneliusz Tacyt) 151
Tales z Miletu 106
 Temistokles 116
Teodozjusz Wielki 131, 144, 145
 Tiepolo Giovanni Domenico 102
 Traczyk-Stawska Wanda 11
 Tukidydes (historyk) 30, 31, 95, 111
 Tukidydes (polityk) 96
 Tusk Donald 54
 Tutanchamon 72
 Tyberiusz 134

U

Uznański-Wiśniewski Sławosław 16

W

Wergiliusz 134
 Witruwiusz 109
 Włodarczyk Anita 53
 Wybicki Józef 53, 56, 57, 62

Indeks pojęć

Pogrubioną czcionką wyróżniono ważniejsze pojęcia oraz numery stron, na których się one znajdują.

A			E		
agora	114		edykt	144, 146	
w Atenach	92		epoka	18, 19, 28, 29	
akropol	114		podział na epoki	18, 19	
w Atenach	92		lodowcowa	65	
akwedukt	137		era	17, 28	
alfabet,			chrześcijańska	17	
zob. pismo alfabetyczne			Ewangelia	141, 146	
amfiteatr	136, 148		F		
apostoł	141, 146		faraon	72, 84	
archeolog	12		filozofia	106, 114	
archeologia	12, 28		Forum Romanum	121, 125	
archiwum	12		G		
B			gazetka ścienna	46	
barbarzyńca	90		genealogia	35, 58	
bazylika	121		gimnazjon	102	
Biblia	144, 146		gladiator	136, 146	
biblioteka	12		gmina chrześcijańska	142	
biografia	35		gwara	44	
brąz	84		H		
C			Hellada	90	
cesarstwo	130, 146		Hellenowie	90	
upadek cesarstwa			heros	100, 114	
zachodniorzymskiego	131		hieroglify,		
cesarz	130, 146		zob. pismo hieroglificzne		
chrześcijaństwo	141–146, 148		hipodrom	105	
cyfry rzymskie	21		historia	6, 28	
cywilizacja	75, 84		lokalna	40	
człowiek rozumny	64, 65		historyk	6	
D			I		
data	16, 28		igrzyska olimpijskie	102–105, 114, 115	
debata	96		inskrpcja	79, 84	
Dekalog	140, 146		J		
delta	70		judaizm	140, 146	
demokracja ateńska	94–96, 114, 115		K		
dialekt	44		kalendarz	16, 28, 75, 129	
drogi rzymskie	136, 148		historia kalendarza	26, 27	
drzewo genealogiczne	35, 36, 58		kanal nawadniający	70	
jak wykonać	38, 39		kariatyda	119	
dyktator	122		kartograf	40, 58	
działacz lokalny	47				
			katapulta	133	
			kierunki geograficzne	42	
			koczowniczy tryb życia	64, 65, 68, 84	
			komedia	108, 115	
			konsul	122	
			kopuła	137	
			księga metrykalna	34	
			kultura	44, 58	
			kultura hellenistyczna	113	
			kwestor	122	
			L		
			lapbook	107	
			legenda	9, 28	
			Legiony Polskie we Włoszech	56, 57	
			legiony rzymskie	128, 133	
			Ł		
			łuk triumfalny	134, 148	
			M		
			mała ojczyzna	44, 58, 59	
			mapa	40, 58	
			elementy mapy	41, 59	
			historyczna	41	
			jak korzystać	42	
			Mesjasz	141, 146	
			miasto-państwo,		
			zob. polis		
			miejsce pamięci narodowej	54	
			milennium,		
			zob. tysiąclecie		
			mit	100, 114	
			mitologia	100, 114	
			model	138	
			monoteizm	140, 146	
			mumifikacja	74, 84	
			muzeum	12	
			biograficzne	37	
			N		
			naród	51, 58, 59	
			nasza era,		
			zob. era chrześcijańska		
			niewolnicy		
			w Atenach	94, 114	
			w Rzymie	123, 128, 134–136, 146, 147	

O

obywatele

- w Atenach 94, 114
- w Rzymie 122, 146

ojczyzna 44, 58, 59

- olimpiada 102, 114

osiadły tryb życia 66–68, 84

osiągnięcia

- Egipcjan 75, 79, 85
- Greków 106–111, 115
- Rzymian 134–137, 148

- ostracyzm 97

oś czasu 16, 17

- jak wykonać 20

P

- palestra 102

pamiętki rodzinne 34, 58

państwo 51, 58

- papier 81

- papirus 79, 84

patriotyzm 54, 58

- patrycjusze 123, 147

- pięciobój olimpijski 102, 104

piramida 75–77, 84

pismo

- alfabetyczne 80, 85
- hieroglificzne 79, 84, 85
- klinowe 78
- różnych cywilizacji 82, 83

plan 40, 58

- plebejusze 123, 147

- plemię 51, 58

- pokrewieństwo 35, 58

polis 91, 114

politeizm 74, 84

- Prawo Dwunastu Tablic 134, 135, 146

prawo rzymskie 135

- provincia 128, 146

przyczyna 8, 28

R

region 44, 58

- regiony Polski 48, 49

religia

- Egipcjan 74
- Greków 98–101, 115
- Rzymian 121, 140, 143, 144

republika 146

republika rzymska 122, 123, 146

- upadek republiki rzymskiej 129

rewolucja neolityczna 66, 84

- romanizacja 134, 146

ród 35, 58

S

sarkofag 74, 84

- schemat 72

- senat 122

- skansen 13

- skryba 72, 84

skutek 8, 28

społeczeństwo

- Aten 93, 94
- Egiptu 72, 73, 85
- Rzymu 123, 147
- Sparty 93

- stanowisko archeologiczne 14

- strateg 94

- stulecie,

- zob. wiek

symbole narodowe 53, 59

- historia *Mazurka*

- Dąbrowskiego* 56, 57

- symbole państwowe,

- zob. symbole narodowe

symbole Unii Europejskiej 52

- szlak bursztynowy 130

Ś

święta narodowe 52, 59

- święta państwowe,

- zob. święta narodowe

T

- tablica genealogiczna,

- zob. drzewo genealogiczne

- taśma chronologiczna 16

teatr 108, 109, 114, 115

- termy 137

- tragedia 108, 115

- trybun ludowy 123

tysiąclecie 21, 29

U

Unia Europejska 52, 58

upływ czasu 24, 29

ustrój

- Aten 94–96, 115

- Egiptu 72

- Rzymu 122, 123, 129, 130

W

- wezyr 72

- wędrowny tryb życia,

- zob. koczowniczy

- tryb życia

wiek

21, 29

- określanie wieku 22, 29

- początek i koniec wieku 22

- przydane wyrażenia 24

- wierzenia,

- zob. religia

- wodociąg,

- zob. akwedukt

- wojny punickie 128

- wykopaliska 12

- wyroczenia 98

Z

zabytek

10, 12, 28

- zgromadzenie ludowe

- w Atenach 94

- w Rzymie 122

Ź

źródła historyczne

10, 28

- podział 11, 28

Ż

- żółw (szyk bojowy) 133

- Żyzny Półksiężyc 66, 84

Autorki i autorzy ilustracji

Patricja Bliuj-Stodulska (rolnicy egipscy, s. 26); **Adam Chwesiuk** (Zaskocz wiedzą! *Jak powstał kalendarz?*, s. 26, 27; *Spółeczeństwo starożytnego Egiptu* – postacie, s. 73; Zaskocz wiedzą! *Igrzyska olimpijskie – greckie święto sportu*, s. 104, 105; Zaskocz wiedzą! *O czym nam mówią Pompeje?*, s. 126, 127; Zaskocz wiedzą! *Legiony rzymskie* – projekt, s. 133; *Rzymianie – znakomici budowniczości*, s. 136, 137); **Paulina Ciecholewska** (osiągnięcia człowieka prehistorycznego, s. 65; społeczeństwo rzymskie – postacie, s. 147); **Kay Humelt** (*Dlaczego uczymy się historii?*, s. 7); **Marcin Kot** (kostki domina, s. 23; wykresy, s. 38; Zaskocz wiedzą! *Regiony Polski*, s. 48, 49; *Symbole państwa polskiego*, s. 53; Zaskocz wiedzą! *O czym śpiewamy w hymnie*, s. 56, 57); **Joanna Kunert** (Zaskocz wiedzą! *Jak wykonać drzewo genealogiczne?*, s. 38, 39); **Ewa Łabaj** (Jan Gutenberg i wynalezienie druku, s. 8; historyk i detektyw, s. 10; ilustracje epok, s. 18, 19; archeolog, konserwator zabytków i muzeum, s. 32); **Megawiedza** (greccy bogowie, s. 99); **Oficyna Wydawnicza / Rafał Kulig** (osie czasu; Dekalog, s. 140; okresy w dziejach Rzymu, s. 146); **Agata Piwińska** (historyjka obrazkowa, s. 6; Zaskocz wiedzą! *Skąd wiemy, co było kiedyś?*, s. 14, 15 (rysunek *Jak powstaje stanowisko archeologiczne?* na podstawie ilustracji autorstwa dr. Radosława Biela); Dionizy Mały, s. 17; gazetka ścienna, s. 46, 47; Poznaniak i Kaszubka, s. 50; osada prehistoryczna, s. 67; prehistoryczny wędrowiec, s. 68; kanały nawadniające, s. 71; *Spółeczeństwo starożytnego Egiptu* – schemat, s. 73; Zaskocz wiedzą! *O piramidach egipskich*, s. 76, 77; hieroglify, s. 79; diagram, s. 87; społeczeństwo Aten, s. 94; greccy bogowie, s. 99; Heraje, s. 103; la-pbook, s. 107; barbarzyńcy i cesarz, s. 132; legionista rzymski, s. 133); **Jaga Słowińska** (oś czasu, s. 20); **Agnieszka Staniec** (ilustracje na stronach działowych i w *Podsumowaniach działów*, s. 5, 29, 33, 58, 59, 63, 84, 85, 89, 115, 119, 147, 148; tablica genealogiczna, s. 36; Zaskocz wiedzą! *Pismo w starożytnym świecie*, s. 82, 83; Zaskocz wiedzą! *Aleksander Wielki i jego podboje*, s. 112, 113; schemat *Jak funkcjonowała republika rzymska?*, s. 123); **Agnieszka Suszczyńska** (Akropol na podstawie XIX-wiecznej rekonstrukcji, s. 92).

Wykaz dysponentów praw autorskich do obrazów i zdjęć zamieszczonych w publikacji

Archiwum wydawnictwa MAC S.A./GE S.A.: Marcello Bacciarelli, portret króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (s. 7, 11); denar Bolesława Chrobrego (s. 11, 30); dokument z pieczęcią (s. 7, 11); krzyż harcowski (s. 34); uczeń w muzeum (s. 46); uczniowie w bibliotece (s. 46); rękopis *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* (s. 53, 62); Jan Henryk Dąbrowski (s. 57); Napoleon (s. 57); Stefan Czarniecki (s. 57); model rzymskiej drogi, s. 138; **Biblioteka Kolekcji Prywatnych:** rodzina Pruchniewskich (fotografia rodzinna Pruchniewskich, s. 35; legitymacja szkolna Janiny Pruchniewskiej, s. 60); **Biblioteka Narodowa POLONA:** *Legendy warszawskie*, s. 11, 30; pamiętnik gen. Henryka Dembińskiego, s. 25; pocztówka z kołodniakami, s. 11, 30; pozostałości chaty w Biskupinie – zdjęcie lotnicze, s. 15; bilet na wyspę konne, s. 25; kalendarz wileński, s. 11; informator turystyczny, s. 25; nowości wielkanocne Bambino, s. 31; uczennice gimnazjum żeńskiego w Warszawie, s. 34; firma rodzinna – Fr. Hutch i Syn, s. 35; Juliusz Kossak (ilustracje do refrenu 1, 2, 3, 4 strofy *Mazurka Dąbrowskiego*, s. 56, 57); **Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej:** księga metrykalna, s. 34; **Cyfrowe Archiwum Pamiętek:** Andrzej Zajdel (zabawa klockami Lego, s. 31); **East News:** Filip Ćwik/Reporter (biało-czerwona opaska z czasów powstania warszawskiego, s. 7); Adam Jankowski/Reporter (Wanda Traczysz-Stawska, s. 11); Krzysztof Kapica/Polska Press (prace archeologiczne w Rzeszowie, s. 12); Maciej Kosycarz (Kaszubi, s. 48); Adrian Ślęzak (obchody Barbórki, s. 48); M/ Lasyk/Reporter (ludowy strój krakowski, s. 49); Andrzej Iwańczuk/Reporter (Anita Włodarczyk, s. 53); Anna Kaczmarz/Reporter (uroczystość z okazji przystąpienia Polski do UE, s. 53); Jan Kucharczyk (wciąganie flagi na maszt, s. 53); Jacek Domański/Reporter (obchody Święta Wojska Polskiego, s. 54); Jan Graczyński (obchody rocznicy wybuchu powstania warszawskiego, s. 54); **Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa:** reklama łyżew, s. 31; **Tomasz Koryl:** wesela szamotulskie (s. 48); **Jacek Lamparski:** ludowy strój łowicki, s. 49; **Maciej Margas:** lotnicze zdjęcie Warszawy, s. 40; **Marcin Michalczyk:** domowe archiwum (s. 13); **Muzeum Narodowe w Warszawie:** maska mumiowa chłopca, s. 75; **Muzeum Powstania Warszawskiego:** Marian Grabski „Wyrwa” (powstaniec, s. 7); **Narodowe Archiwum Cyfrowe:** Jerzy Kossak przed swoim obrazem, s. 35; **Shutterstock.com:** Nejedt Duzen (otwarta księga, s. 5); Photology1971 (rycerz, s. 5); houchi (klepsydra, s. 6, 16); Marinasea (Wawel, s. 7); ALMA (Dzień Edukacji Narodowej, s. 7); Altotemi (znak *Zabytek chroniony prawem*, s. 10); Arkady Mazor (list, s. 11); arrogant (waza, s. 11); Marcin Michalczyk (Kościół św. Marcina w Grywałdzie, s. 11); Olemac (hełm husarski, s. 11); Vera Petruk (mapa, s. 11); Tomasz Woś (brama osady w Biskupinie, s. 15); A 5 (książka, s. 16); bsd studio (rakietka, s. 16); clelia-clelia (wózek, s. 16); Alex Hubenov (zegar słoneczny, s. 16); Rawpixel.com (piramidy, s. 16); Studio Barcelona (gwiazda betlejemka, s. 17, 24); Mikhail Leonov (tło grafiki, s. 18, 19); Jarosław Grudziński (Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Gdańsku, s. 20); AAVAA (gazeta i list, s. 28); Color Guru (hełm, s. 28); davooda.com (zdjęcia, s. 28); Gopal3366 (dokument, s. 28); INORTON (naszyjnik, s. 28); Invasion Frame (Smok Wawelski i Syrenka Warszawska, s. 28); M-vector (obraz, s. 28); MSA icon (jajo wielkanocne, s. 28); Peacefully7 (pamiętnik, s. 28); Skyline (rzeźba, s. 28); list, naszyjnik, medal, obrazek, lalka, książka, zegar, fotel bujany, telefon, puchar, zeszyt, s. 28); Vstudio (dialog, s. 28); JosepPerianes (symbole epok, s. 29); DniproDD (raster, s. 33); Dziurek (słup graniczny, s. 33); kibice piłkarscy, s. 53; wrzucanie karty do urny, s. 118); kavalenkava (Zamek Królewski w Warszawie, s. 33); photomaster (bociany, s. 33); Sacharewicz Patryk (żubr, s. 33); Shyshko Oleksandr (Smok Wawelski, s. 33); piggu (dowód osobisty, s. 39); IconicStitch (dokument, s. 39); Grzegorz Petrykowski (stożak, s. 41); gomolach (róża wiatrów, s. 42); Doin (Chełmno – zdjęcie lotnicze, s. 44); Mariusz Szczygiel (wieś Strzyżew – zdjęcie lotnicze, s. 44); Shevchenko Andrey (ratusz w Chełmie, s. 45–47); Ania Piotrowska (oscypek, s. 49); Nowaczyk (dom na Podhalu, s. 49); Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, s. 81); barmalini (pierniki, s. 49); Katarzyna Golembowska (rogal świętomarciński, s. 49); Robson90 (znak, s. 53); monticello (Bieg Niepodległości w Poznaniu, s. 54); Ruslan Lytyyn (Zamek Królewski w Warszawie, s. 54); agsaz (Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie, s. 55); Marish (drzewo, s. 58); Noch (znaczniki, maszyna do pisania, s. 58); Essl (ludziki, s. 59); Sanches11 (zapis nutowy, s. 59); Ivan Alex Burchak (flaga Polski malowana pędzlem, s. 59); Paweł Kaźmierczak (Wawel, s. 62); Miłosz Maślanka (pomnik Fryderyka Chopina w Warszawie, s. 62); miha de (rolnik egipski, s. 63); Ekaterina Glazkova (polowanie na mamuta, s. 65); dom zara (Krzemionki Opatowskie, s. 69); thipiang (malowidła z Lascaux, s. 69); Aleksandar Todorovic (pustynia w Egipcie, s. 70); Ewa Studio (krajobraz nad Nilem, s. 70); Macrovector (żołnierze egipscy, s. 73); ChicagoPhotographer (sarkofag z mumią, s. 74, 88); Pecold (Horus, s. 74); Jacques Dayan (budowa piramidy Cheopsa, s. 76); Mona Ahmed (hieroglify, s. 80); Leremy (piktogramy, s. 84); Sukumar24 (krajobraz, s. 84); art of line (piramidy, s. 85); Eroshka (Ozyrys, s. 85); Kram78 (hieroglify, s. 85); AlexAnton (piramidy w Gizie, s. 88); Aerial-motion (Akropol w Atenach, s. 89); Berry_Art (wizerunek Greczynki, s. 89); irinain12 (kolumna, s. 89); Nature line (harfistka, waza, s. 89; filozof, Partenon, waza, s. 115); Georgios Kritso-takis (pałac w Knossos, s. 90); Julia Jane (krajobraz Grecji, s. 91); SCStock (Partenon w Atenach, s. 92, 116); Verconer (obrazy sejm, s. 95); Sylvertarts Vectors (główni, s. 96); ProPhoto1234 (zapaśniczki na współczesnych igrzyskach olimpijskich, s. 102); saiko3p (teatr w Epidauros, s. 109, 111); Framalicious (Erechtejon, s. 110); Arthur Balitskii (greckie maski teatralne, s. 115); Paper Trident (wizerunki bogów greckich, s. 115); Liana.Gvianidze (Teatr Dionizosa w Atenach, s. 116); Mitzo (Teatr Narodowy w Warszawie, s. 118); Vitalii Vitleo (ceremonia zakończenia igrzysk olimpijskich w Paryżu, s. 118); Nerthuz (Koloseum – rekonstrukcja, s. 119); nimograf (akwedukt, s. 119); Shutterstock AI (kamień milowy, s. 119, 148); Trazos sobre Papel (łuk triumfalny w Orange, s. 119, 134, 150); mekcar (Lacjum, s. 120); ArtMediaFactory (Forum Romanum, s. 125); BlackMac (fresk z Pompejów – mieszkańcy, s. 126); perystyl, s. 127); Gustavo Frazao (panorama Pompejów, s. 126); Nadezhda Kharitonova (fresk z Pompejów – wizerunek kobiety, s. 126); Porojnicu Stelian (gipsowe odlewy ciał, s. 126); Bahdanovich Alena (ulica w Pompejach, s. 127); javarman (kapliczka w atrium, s. 127); Stock Photos 2000 (kuchnia, s. 127); Patryk Kosmider (faktoria w Pruszczu Gdańskim, s. 132); Regien Paassen (żółw, s. 133); vvoe (katapulta, s. 133); r.nagy (Koloseum w Rzymie, s. 136); jeafish Ping (termy w Bath, s. 137); LHBL LLC (akwedukt Pont du Gard, s. 137); Sergej Borzov (Panteon w Rzymie, s. 137); zedspider (droga w Pompejach, s. 138); ysuel (akwedukt w Arkadii, s. 139); AlexLMX (Dekalog – tło, s. 140); Tim Large (ryba – symbol na samocho-dzie, s. 143); Aleksandr Medvedkov (Bazylika św. Piotra w Rzymie, s. 145); deezzora (korona, wieniec laurowy, fasada budowli, s. 146); Morphart Creation (Juliusz Cezar, s. 147); Ferina Amelia Susanti (droga, s. 148); Nikola Knezevic (obiekty rzymskie, s. 148); Philli (kamienna tablica, s. 148); Gagarin Iurii (Chrystus Pantokrator – mozaika ze świątyni Hagia Sophia, s. 148); ColorMaker (akwedukt w Segowii, s. 150); Vedran Skrinjaric Repcro (amfiteatr w Puli, s. 150); BOKEH STOCK (sentencja prawnicza na gmachu Sądu Najwyższego w Warszawie, s. 151); ArtMari (zegar, s. 154); Masitah Harun (pamiątka z Egiptu, s. 154); T Vect (waga, s. 154); Elinho (Fontanna Neptuna w Gdańsku, s. 154); PorcupenWorks (kalendarz, s. 155);

Artur Bociański (Teatr Wielki w Warszawie, s. 155); pixssa (trójkąt, s. 155); ProPhoto1234 (bieg na igrzyskach olimpijskich w Paryżu, s. 155); Vasilius (littery alfabetu łacińskiego, s. 155); **Teatr Ludowy w Krakowie**: współczesny teatr (s. 108); **Wikimedia.org, CC0**: Mucha Karolina (serweta z haftem białokurpiowskim, s. 48); Gary Todd (ewolucja znaku EN, s. 78; kość wróżebna, s. 83); Museo Egizio (paleta skryby, s. 79); Louvre Museum (siedzący skryba, s. 79, 85); Metropolitan Museum of Art (malowidło z grobowca Nachta, s. 70, 86; znaki pisma z doliny Indusu, s. 83; kupcy ważący towary, s. 97); Tithonos (Hermes – naczynie greckie, s. 117); Wilfredor (rzeźba Wilczycy kapitolinińskiej, s. 120); **Wikimedia.org, CC BY 2.0**: Sharon Mollerus (grecka zabawka, s. 25, 30); Jorge Láscar from Australia (Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie, s. 37); Gautier Poypeau from Paris, France (portret tuskulański, s. 129); TimeTravelRome (pojedyny gladiatorów – mozaika, s. 139); **Wikimedia.org, CC BY-SA 2.0**: Rüdiger Stehn from Kiel (zegar wieżowy, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=134629609>, s. 16); Paul (koń trojański – fragment naczynia, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=56110029>, s. 101); Fingalo (starożytni zapasnicy – relief, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2295199>, s. 102); Carole Raddato (podobizna Sofoklesa, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=30157734>, s. 108); patrycjusze – rzeźba *Togatus Barberini*, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=110088728>, s. 123); nauczyciel i uczniowie w rzymskiej szkole – płaskorzeźba, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=65038741>, s. 134); Dennis G. Jarvis (niewolnik podczas uczty, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=22436409>, s. 123); **Wikimedia.org, CC BY 2.5**: Marsyas (naczynie greckie, s. 80); Louvre Museum (stela z kodeksem Hammurabiego, s. 83); Marie-Lan Nguyen (Perykles, s. 94; posąg Heraklesa Farnezyjskiego, s. 100); **Wikimedia.org, CC BY-SA 2.5**: Marsyas, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AGMA_Clepsydre.jpg (zegar wodny, s. 16); **Wikimedia.org, CC BY 3.0**: Mathiasrex (rogatywka, s. 34); Marie-Lan Nguyen (matka karmiąca dziecko, chłopcy grający w piłkę, s. 124); Agnete (rodzina rzymska, s. 124); **Wikimedia.org, CC BY-SA 3.0**: Ludek (zrekonstruowana chata w Biskupinie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2440676>, s. 15); Nationalmuseet, Roberto Fortuna og Kira Ursem (grzebień, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=47259396>, s. 25, 30); (Anyżek) Wojtek (budynek dawnej Akademii Chełmińskiej, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=54656498>, s. 45); Agnieszka M (pomnik Ludwika Rydygiera w Chełmnie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=28191443>, s. 47); Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Chełmnie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=28190299>, s. 47); Paolo Terzi (sierp z brązu, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=102394780>, s. 67); Giovanni Dall'Orto (żelazna motyka, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15648127>, s. 67); tabliczka z ostrakonem, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17235372>, s. 97); patrycjusz i służący, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1685307>, s. 123); Einsamer Schütze (ceramika, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=16318127>, s. 69); MykReeve (złota maska Tutanchamona, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=34321>, s. 72); Bgabel (palestra w Olimpi, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=22678207>, s. 103); George E. Koronaios (Atena Warwakion, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=68366572>, s. 110); Adrian Gryczuk (świętynia Sybilli w Łazienkach Królewskich w Warszawie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=67852382>, s. 111); Classical Numismatic Group (tetradrachma z wizerunkiem Ateny, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=510430>, s. 117); Katarzyna Czerwińska (sala plenarna senatu RP, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=26446506>, s. 122, 151); Lamré (inskrpcja SPQR, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=801434>, s. 122); Wolfgang Sauber (kował – płaskorzeźba, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15256385>, s. 123); **Wikimedia.org, CC BY 4.0**: Valentin (Ewa Curie, s. 36); **Wikimedia.org, CC BY-SA 4.0**: Silar (festiwal Karpacka Troja w Trzcinicy, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17195534>, s. 25); Germanisches Nationalmuseum (globus Martina Behaima, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=76380418>, s. 43); Margoż (tablica pamiątkowa w Chełmnie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3979736>, s. 45); Sławomir Milejski (mury miejskie w Chełmnie, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=137243145>, s. 45, 43); MOs810 (Muzeum Michała Kajki w Ogródku, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=138584570>, s. 50); Ernesto Lazaros (Lucy, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=90501128>, s. 64); Museo de prehistoria de Valencia (kamienne żarna, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=57709287>, s. 67); Osama Shukir Muhammed Amin FRCP(Glasg) (tabliczka gliniana, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=122869704>, s. 78); Awikimate (Kamień z Rosetty, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=84378499>, s. 81); Mike Peel (epos o Gilgameszu, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10910031>, s. 83); Theklan (kościana igła, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=164778321>, s. 69); Minnekon (nożyczki, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=90594145>, s. 69); Staatlichen Museen zu Berlin (szkoła ateńska, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=162825295>, s. 93); Caeciliusinhorto (statuetka dziewczyny, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=83369855>, s. 93); ArchaiOptix (zbieranie oliwek – grecka waza, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=107156663>, s. 97); aktorzy w teatrze greckim, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=146205270>, s. 108); atleci – różne dyscypliny, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=87747732>, s. 115); Posejdon – fragment ceramiki korynckiej, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=126531518>, s. 117); Zde (król Egeusz przed Pytią, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=62073855>, s. 98); Wellcome Collection (gimnazjon, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=36531069>, s. 102); Livioandronico2013 (*Dyskobol* Myrona, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=73185727>, s. 117); Johann Jaritz (powóz rzymski, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2324912>, s. 119); Sylvain lasco (Rzymianka – fresk z Pompejów, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=166068900>, s. 124); Wolfgang Sauber (gemma Augusta, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42555535>, s. 130); Juan M Romero (Michał Anioł, *Pietà*, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=46153417>, s. 144); LuisaV72 (via Appia, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=134221328>, s. 150); Damian Pankowicz (mosty w Stańczykach, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=110318439>, s. 155); **Wikimedia.org, domena publiczna**: Michel Wolgemut, Wilhelm Pleydenwurff (Wawel – miniatura, s. 7); Antoni Gramatyka, *Jan Długosz*, s. 9; Anderson / Alfred von Domaszewski (Juliusz Cezar – rzeźba, s. 27); Lavinia Fontana - Christie's, LotFinder (Grzegorz XIII, s. 27); Gilbert H. Grosvenor Collection, Prints and Photographs Division, Library of Congress (Aleksander Graham Bell, s. 30, 32); Wojciech Kossak, s. 35; Irène Joliot-Curie, s. 36; portrety Marii i Piotra Curie, s. 36; Maria Skłodowska-Curie z córkami, s. 37; British Museum (babilońska mapa świata, s. 43); Biblioteka Narodowa (klasztor i lazaret w Chełmnie, s. 47); Bastianon (Bastian) (herb Chełmna, s. 47); Stare Miasto w Chełmnie – plan, s. 47; Noël Le Mire (*Kołacz królewski*, s. 56); Jan Matejko (*Zaprowadzenie chrześcijaństwa*, s. 51; *Uchwalenie Konstytucji 3 Maja*, s. 52, 62); Verdy p., -xfi-, Paddu, Nightstallion, Funakoshi, Jeltz, Dbenbenn, Zscout370 (flaga Unii Europejskiej, s. 52); sąd Ozyrysa, s. 74, 88; malowidło z grobowca Nebamuna, s. 75; Homer, s. 100; Mareklug (flaga Polski, s. 59); herb Polski, s. 53, 59; Los Angeles County Museum of Art. (toporek, s. 69); Walters Art Museum (grzebień, s. 69); Metropolitan Museum of Art (fragment ściany świątyni Mentuhotepa, s. 79); Jean-François Champollion, s. 81; papirus Rhinda, s. 82; Philipp Foltz, *Zgromadzenie ludowe w czasach Peryklesa*, s. 95; Joachim Patinier, *Przeprawa przez rzekę Styks*, s. 98; Bibi Saint-Pol (statek z Dionizosem, s. 97); Jastrow (fragment fryzu Partenonu w Luvrze, s. 97); Arystoteles, s. 106; legioniści z ołtarza Domicyjusza Ahenobarbusa, s. 128); Giovanni Domenico Tiepolo, *Koń trojański*, s. 101; rzymski relief przedstawiający Menandra z maskami, s. 109; waza – kobiety przygotowujące się do gry na instrumentach, s. 110; Marie-Lan Nguyen (popiersie Aleksandra Wielkiego, s. 112); ryba – płaskorzeźba, s. 143); moneta z wizerunkiem Aleksandra, s. 112; bitwa pod Issos, s. 112; latarnia morska na wyspie Faros, s. 112; Kancelaria Premiera RP (sala plenarna sejmiku, s. 154); Internet Archive Book Images (rekonstrukcja Forum Romanum, s. 121); senat rzymski – fresk z XIX wieku (s. 122); odczytywanie tajemnic ślubnych – fresk z Pompejów, s. 124; Alfred Seifert, *Hypatia*, s. 125; Vincenzo Camuccini, *Śmierć Juliusza Cezara*, s. 129; Karł Biułłow, *Grabież Rzymu przez Wandalów*, s. 131; Prawo Dwunastu Tablic, s. 135; ukrzyżowanie Jezusa – ilustracja z dzieła Herrady z Landsbergu, s. 141; Leonardo da Vinci, *Ostatnia Wieczerza*, s. 141; Święty Paweł, s. 142; Jean-Léon Gérôme, *Ostatnia modlitwa chrześcijańskich męczenników*, s. 143; Carl Bloch, *Kazanie na górze*, s. 144; **Wolne Lektury: Wspomnienia młodej robotnicy**, s. 11; **Grzegorz Wrzeszczewski**: zdjęcia skansenu w Tokarni, s. 13; świadectwo szkolne, s. 34.

Podczas tworzenia publikacji wykorzystano narzędzia wspierane przez sztuczną inteligencję.

Grupa MAC S.A.
ul. Witosa 76
25-561 Kielce

www.mac.pl

ISBN 978-83-8227-952-8

9 788382 279528 >

indeks 884479